DİLBİLİM

DİL VE DÜŞÜNCE

J.V. VENDRYES
ÇEVİREN: BERKE VARDAR

Berke Vardar

Prof. Dr. Berke Vardar (1934-1989), dilbilim, göstergebilim, edebiyatbilim, çeviribilim, eleştiri, eğitim ve Atatürkçülük üzerine birçok özgün araştırma yaptığı gibi, çevirileriyle Türkçeye birçok yapıtı kazandırdı. Meydan Larousse ve Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi'nin hazırlanmasında katkıda bulundu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Roman Dilleri ve Edebiyatları Bölümünü bitirerek, aynı bölümde asistan olarak bilimsel araştırmalarını sürdürdü ve profesör oldu.

1972 yılında Lütfü Güçer, Şara Sayın, Akşit Göktürk ve Özcan Başkan'la birlikte İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu'nu kurdu, burada müdürlük ve bölüm başkanlığı yaptı. İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü (1989) ve Türk Dil Kurumunda yönetim kurulu üyeliği yaptı.

1978 yılında başarılı çalışmalarından dolayı Fransız Hükümeti, Palmes Académiques nişanının "chevalier" ve 1988 yılındaysa "officier" payelerinin yanı sıra, 1985 yılında Ordre National de Mérite nişanının "chevalier" payelerini verdi.

Etude lexicologique d'un champ notionnel. Le champ notionnel de la liberté en France de 1627 à 1642 *(doktora tezi);* ***Structure fondamentale du vocabulaire social et politique en France, de 1815 à 1830*** *(doçentlik tezi);* ***Fransız Edebiyatı****, 3 cilt, 1965, 1967, 1972, (yeni baskısı Multilingual 1998);* ***Dilbilim Sorunları****, 1968;* ***Semantik Akımlar****, 1969 (yeni baskısı Multilingual, 2001);* ***Une Introduction à la phonologie****, 1975;* ***Dil Devrimi Üstüne****, 1977;* ***Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri****, 1982 (yeni baskısı Multilingual, 1998);* ***XX. yy Dilbilimi, Kuramcılarından Seçmeler****, 1983 (yeni baskısı Multilingual, 1998);* ***Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü****, 1988,* ***Aydınlanma Çağı Fransız Yazını****, (yeni baskısı Fransız Edebiyatı Multilingual, 2001) 1985;* ***Dilbilim Yazıları****, 2001;* ***Dilbilimden Yaşama: Yapısalcılık****, 2001 gibi özgün yapıtlarının yanı sıra yayımladığı çevirileri* ***Dillerin Yapısı ve Gelişmesi****, A. Meillet – M. Lejeune, 1967;* ***Dil ve Düşünce****, J. Vendryes, 1968 (yeni baskısı Multilingual, 2001);* ***Anlambilim****, P Guiraud, 1975, (yeni baskısı Multilingual, 1999);* ***Genel Dilbilim Dersleri****, F. de Saussure, 2 cilt, 1976,1978 (yeni baskısı Multilingual, 1998);* ***Göstergebilim İlkeleri****, R. Barthes, 1979;* ***İşlevsel Genel Dilbilim****, A. Martinet, 1985 (yeni baskısı Multilingual, 1998)dir.*

© MULTILINGUAL 2001
ISBN 975-7262-55-2

DİL VE DÜŞÜNCE
J. Vendryes/ Çeviren: Berke Vardar/ Yayınlayan: Multilingual/ Kapak: Canan Yıldırım/ Baskı: Matbaa 70, 2001 İstanbul.

J. Vendryes

DİL VE DÜŞÜNCE

Çeviren:
Berke Vardar

MULTILINGUAL
Klodfarer Cd. 40/6 Çemberlitaş - İstanbul
Tel: (212) 518 22 78 Fax: (212) 518 47 55

SUNU

Çağdaş yönelimler doğrultusunda Türkiye'de dilbiliminin gelişmesinde ve yeni aşamalara ulaşmasında sonsuz katkıları olan Vardar'ın 60'lı yıllarda kendi olanaklarıyla yayınlamış olduğu baskısı tükenmiş üç ayrı kitabını yeniden bilim dağarcığınıza katmak istedik. Bunun için de 1968'de Joseph Vendryes'den çevirdiği ***Dil ve Düşünce***'nin yanı sıra 1967'de Cemil Meriç'le birlikte Antoine Meillet ve Michel Lejeune'den çevirdikleri ***Dillerin Yapısı ve Gelişmesi*** ve 1969'da N. Arıklı ve T. Tunçdoğanlı ile hazırladığı ***Semantik Akımlar*** adlı kitapları bir araya getirerek yayımlıyoruz. Böylelikle Vardar'ın bilimsel çalışmalarıyla sadece Türkçenin sınırları içinde sıkışıp kalmayan dünya platformundaki konumunu ve kendi döneminde dilbilim alanında sürdürülen çalışmaların güdüklüğü düşünüldüğünde çevirileri, özgün bilimsel çalışmalarıyla bilim dünyasını ne denli aydınlattığını bugünden görebilmek, yeni kuşaklara aktarmak amacıyla "şimdi"ye ve buraya taşımayı amaçladık.

Vendryes'nin ***Dil ve Düşünce*** adlı kitabı, 1968 yılında ilk kez Türkçeye BerkeVardar tarafından çevrilerek yayımlanmış. Dilin salt düşünceyi aktaran bir araç olmanın ötesinde, dille düşünce arasında bir ortaklığın varlığından söz eden Vendryes'ye göre bireysel olan söz toplumsal olayların, değerlerin etkisiyle belirlenir. Değişen ve dönüşen toplumsal etkenler dili de zaman içinde değiştirir. Dönüşen ve değişen sözcükler bir tür tutsaklığı da beraberlerinde getirirler. Anlamları toplumsal yapı içinde belirlenerek tamamlanmış sözcüklerle konuşmak zorunda kalmak, düşüncenin sınırlarının daralmasına da yol açar. Aynı kitapta dilin toplumsal yanını vurgulayan Eric Buyssens'in toplumsal çapta bir bilgi ortaklığının ya da kültür birliğinin varlığının bildirişimi sağladığını kaleme aldığı *Bildirişmenin Sınırları;* kişiyi belirlenmişliklerle kendisine bağımlı kılan dilin, aynı zamanda bireye sözcükleri yeniden düzenlemesi, üretmesi, onları dilediğince yan yana getirip kul-

lanmasıyla sunduğu olanaklarla bireyin de dili kendisine bağımlı kıldığını öne süren Emmanuel Brel'in, dilin salt iletişim kurmayı sağlamakla yetinmeyip insanı kendi yalnızlığından kurtardığını dile getirdiği *Dil ve Bildirişme* ve son olarak da dil ile düşüncenin ilişkisi üzerine Eski Hint'ten, Eski Yunan'dan beri sürdürülen tartışmaların toplandığı *Dil ve Düşünce İlişkileri Üstüne Tartışmalar* adlı yazılar da yer almakta.

Vardar'ın Cemil Meriç'le hazırlamış oldukları ***Dillerin Yapısı ve Gelişmesi*** kitabıysa 1967 yılında yayımlanmış. Dil üzerine yapılan araştırmaların 18.yy'ın sonlarındaki hareketliliğinden 20.yy'ın başlarında Saussure'e değin ortaya çıkan görüntüsü ve Saussure'ün dilbilim araştırmalarına yaptığı etkinin konu alındığı tarihsel bir çalışmanın yanı sıra dillerin tarihsel ve toplumsal koşullarda değişip dönüşerek gelişen yapıları ele alınır.

Bir diğer kitapsa Vardar'ın Arıklı ve Tunçdoğan'la hazırladığı ve 1969 yılında yayımlanan Semantik Akımları adlı kitap. Semantik kavramının farklı dallardaki anlamlarının irdelendiği kitapta, öncelikle yapısalcı yaklaşımla dilbilimsel semantikten yola çıkılmış, ardından da felsefi semantik ve genel semantik kavramlarının açıklanmasıyla farklı alanlarda anlamın üretilmesi üzerine tarihsel bir araştırma olarak sunulmuş.

Prof. Dr. Berke Vardar'ın çalışmalarını izlediğimizde, henüz 60'lı yıllarda Türkçeye yabancı dilden dilbilim, edebiyatbilim üzerine birçok yapıt çevirdiği gibi bu alanlarda çok yönlü araştırmalar yaparak, kendi kişisel olanaklarını kullanıp bu konuda kitapçıklar yayınladığını görürüz. Daha ilk çalışmalarında aydın bilim adamı portresinin ilk çizgilerini belirginleştirmeye başlayan Vardar, sonraki yıllarda yaptığı çalışmalarla bu portreyi tamamlayarak gerek üniversite çevresinde sürdürdüğü çalışmalarıyla ve öğrencilerini yetiştirmesiyle gerekse genel anlamda bilim çevrelerinde günümüzde eksikliğini önemli derecede duyurur örnek bir bilim insanı olmuştur.

Meral Oraliş

DİL VE DÜŞÜNCE*

SUNUŞ

Tanınmış Fransız dilbilimcisi Joseph VENDRYES'in kısa, fakat yoğun ve özlü bir incelemesini sunuyoruz okurlarımıza.[1] *Hem dil için geçerli bilimsel gözlem ve yargılarla dolu bu türlü incelemelerin dil üstüne bildiklerimize çok yararlı bir katkıda bulunacağına inanıyoruz.*

Dil sorunlarının gitgide önem kazandığı bir çağda yaşıyoruz. Batı'da insan bilimleri, dilbilim yöntemlerinden yararlanarak son yıllarda baştanbaşa yenilendi. Dilbilim, kılavuz bilim, öncü bilim, örnek bilim kimliği kazandı. Modern düşüncenin ekseni artık dilbilim kavramları. Tartışmalara yol açan bazı yönlerine rağmen Yapısalcılık (strüktüralizm) yeni bir bilim yöntemi ve yeni bir dünya görüşüyle donattı Batı düşüncesini.

Çağdaş dilbilim bu düzeye varmışken ne yazık ki bazılarımız bugün bile XIX. yüzyılın "tarihçi" anlayışının, eskimiş ve etkenliğini yitirmiş görüş ve yöntemlerinin tutsağı. Normatif grameri dilbilimden ayıramayanlarımız var; yüz yıl önce olduğu gibi, dile "canlı bir organizma" gözüyle bakanlarımız var; siyaset sorunlarını dil sorunlarıyla karıştıranlarımız var Türlü peşin yargılar, bilimdışı iddialar ve kısır tartışmalar içinde bocalayıp duruyoruz. Gerçek sorunlar, çözümlenmek şöyle dursun, ele bile alınmıyor. Bu durumu son vermek için genel bir tutum

---

* Joseph VENDRYES, çeviri: Berke Vardar, Yeni İnsan Yayınları: VII. İstanbul, 1968.

[1] Bu inceleme önce bir radyo konuşması olarak hazırlanmış, sonra Paris Üniversitesi Dilbilim Enstitüsü tarafından yayımlanmıştır (1954).

değişikliğini zorunlu görüyor ve çağdaş yöntemlerin ışığında yapılmakta olan çalışmaların bir an önce bütün düşünce hayatımıza yön verecek bir etkenliğe ulaşmasını diliyoruz. Bilim açığımızı hızla kapatacak güçlü hamlelerin, ancak geniş çapta girişilecek ortak çalışma ve incelemelerin ürünü olabileceğini ve bir "genel dilbilim" dergisinin bu yoldaki çabaları odaklaştırarak çok olumlu sonuçlar verebileceğini de bu arada belirtmek isteriz.

"Dil ve Düşünce" yazısı, dille düşünce arasındaki ilişkileri alışılagelmiş şemaların dışında ele alıyor.

Bazı bilginler dilin, bazı bilginler de düşüncenin önceliği ilkesinden hareket ederek incelemişlerdir bu konuyu. VENDRYES ise dile de düşünceye de öncelik tanımadan toplu bir inceleme yapıyor; insanların, düşüncelerini kelimelerle anlatmaya başlamalarından sonra dille düşünce arasında ortaya çıkan ilişkileri açıklıyor; bunların ikisini de aynı gerçeğin değişik görünümleri olarak ele alıyor ve ortak bir kökleri bulunduğunu savunuyor. Şüphesiz bu tutum çağdaş bilimin, verilerine en uygun düşen tutumdur. Çünkü dil, düşüncenin hem ürünü, hem koşuludur. İçiçe ve eleledir ikisi de. "Basit bir yardımcı değildir dil; düşüncenin vazgeçilmez ortağıdır. İnsan beyninde kelimeler nesnelerin imgeleriyle birlikte, doğmuşlardır.." [2] Çocuk dilini ve patolojik dil olgularını inceleyenler de dille düşüncenin, kelimeyle kavramın ayrılmazlığı sonucuna varmışlardır.[3] Ne dilsiz gerçek bir düşünce ve düşüncesiz gerçek bir dil: Öte yandan, dil – düşünce ilişkisi ancak toplumsal bir çerçeve içine yerleştirildi mi tam anlamını kazanabilir Çünkü dil, her şeyden önce insanlar arasındaki ilişkilere bağlı bir olgudur. VENDRYES bu gerçeğe büyük önem verir ve toplumsal nedenler üstünde durur.

---

[2] Bk. ***Dil ve Düşünce***, ikinci bölüm.

[3] Kuramsal açıklama düzleminde "gösterge" (signe) nin iki yönü (gösteren: signifiant; gösterilen: signifié,) arasında yapılan ayırım burada belirtilen ayrılmazlığı hiç bir bakımdan zedelemez.

MEILLET gibi o da dili en başta gelen toplumsal olay sayar.[4] *Dili canlı bir organizma olarak gören eski anlayışa karşı çıkan ilk dilciler arasında VENDRYES de vardır Bu tepki, dilin bir ifade ve anlaşma aracı olarak ele alınmasıyla çağdaştır. İfade, anlaşma, bildirişme (communication) sorunları üstüne tartışmalar bugün de devam ediyor "Dil ve Düşünce yazısını izleyen yazılar dil olayının bu yönüne değinmektedir*

1968, Berke Vardar

[4] Dilbilimdeki sosyolojik okula bağlı araştırıcılar Durkheim ve izleyicilerinin savunduğu birçok ilkeleri benimsemişlerdir.

Joseph Vendryes (1875 - 1960)
Üstüne

Uzun yıllar Sorbonne Üniversitesinde profesörlük, Ecole des Hautes Etudes'de Kelt Filolojisi araştırma yönetmenliği yapmıştır. Antoine Meillet ile birlikte sosyolojik okulun en önemli temsilcilerindendir.

Özellikle Hint Avrupa dilleriyle uğraşmıştır Vendryes. Bu alandaki başlıca incelemeleri şunlardır:

"Traité, d'Accentuation Grecque", 1904 (Yunancadaki Vurgulama Üstüne İnceleme);

"Grammaire du Vieil Irlandais", 1908 (Eski İrlanda Dilinin Grameri);

"Traité, de Grammaire Comparée des Langues Classiques" (A. Meillet ile birlikte), 1924 (Klasik Dillerin Karşılaştırmalı Grameri Üstüne İnceleme).

Yazarın en ünlü eseri, 1914'te yazıp 1921'de yayımladığı "Le Languge" (Dil) dir.

GİRİŞ

Dil ile düşünce arasındaki ilişkiler değişik açılardan ele alınabilir. Bazıları bu sorunu, düşüncenin önceliği ilkesinden hareket ederek incelemişler, düşünceyi titizlikle dilden ayırmışlar ve kelimelere baş vurulmadan düşünülebileceğini kabul etmişlerdir. Ama bu, yalnız psikolojiyi ilgilendiren yönü ele alarak sorunu bölmektir. Dilbilimciler ise, türlü dillerin düşünceyi nasıl ifade ettiğini incelemekle yetinerek çok defa bu psikolojik yönün üstünde durmamışlardır. Oysa, insanların bir düşünceyi kelimelerle anlatmaya başlamasından sonra düşünceyle dil arasında kurulan ilişkileri ele alacak birleşik bir inceleme düşünülebilir. Böyle bir incelemede düşünce dilden ayrılmaz; dilin çağdan çağa, uygarlıktan uygarlığa gösterdiği büyük değişiklikler bir o kadar düşünce değişikliğiyle bağıntılı olarak incelenir. Her iki olay bir arada ele alınır ve geçmişe doğru gittikçe sıkı ve sürekli ilişkiler kurdukları, hatta ortak bir kökleri bulunduğu görülür.

İşte biz bu türlü bir inceleme denemesi yapacağız.

Birinci Bölüm

1866'da kurulan Paris Dilbilim Kurumu, yönetmeliğinin başında, dilin kökeni üstüne hiç bir bildiri kabul etmeyeceğini belirtmişti. Nedensiz değildi bu yasaklama. Kurum, doğrulanmış ya da doğrulanabilecek gerçeklerin incelenmesiyle yetineceğini ve bilim temelinden yoksun düşünceler üstüne boş tartışmalara girişmek istemediğini belirtiyordu bu davranışıyla.

XIX. yüzyıl boyunca dilin oluşu sorununa filozoflar büyük ilgi göstermişlerdir. Ama sorunu çözümlemek şöyle dursun, aksine gözden düşürmüşler ve ciddi kişileri soğutmuşlardır ondan.

Kurum olarak bir araya gelen dilbilimciler yalnız dilbilim sorunlarını incelemekle yetinmek istiyorlardı. Bunların pek çoğu dil tarihçisiydi. Tarih, aralarında neden-sonuç ilişkisi kurulabilecek bir olaylar zincirini inceler ve dil alanında ancak yazılı metinlere dayanılarak böyle bir araştırma yapılabilir. Dillerin yakın geçmişini de, uzak geçmişini de ancak yazıyla öğrenebiliriz. Bildiğimiz en eski diller bile (Mısır ve Mezopotamya'da) dilin oluşu üstüne hiç bir şey öğretmez bize. Çünkü her birinin ardında, hiç bir zaman bilemeyeceğimiz çok eski bir geçmiş var. Hint'teki Veda şarkıları ya da Eski Yunan'daki Homeros şiirleri gibi çok üstün nitelikli yapıtların yaratılabilmesi için binlerce yıllık olağanüstü bir gelişim gerekmiştir. Paul Valéry'nin bir sayfasını okurken dilin başlangıcından ne kadar uzaktaysak, bu saygıdeğer metinleri incelerken de ondan o kadar uzaktayız.

Son 80 yılda dilbilim bilgi ve araştırma alanını iyice genişletti ve çok büyük ilerlemeler yaptı. Özellikle bizden uzak

toplulukların dilleriyle ilgilendi. İlkel, aşağı, geri, vahşi gibi yersiz deyimlerle nitelenen bu toplulukların dillerinin incelenmesiyle dil üstüne düşüncelerimiz büyük bir değişikliğe uğradı.

Dilbilim Kurumu ortaya çıktığı sıralarda hemen hemen yalnız büyük uygarlık dilleri üstünde duruluyor ve bu diller insan dilinin örneği ve ereği sayılıyordu. Uzun bir düşünce çabası sonunda kurulmuş, hazırlanmış ve incelmiş dillerdir bunlar. Evrensel bir mantığın uygulanışı olarak görülen ilkeler uyarınca düzenlenmişlerdir. Mistik eğilimleri dile getirdiklerinde ya da kapsadıklarında bile (oldukça sık görülür bu) akılcı çatılarını kaybetmezler.

Yazıları olması da bunu gösterir. Çünkü yazı, dilin akıl düzeyine aktarılmasıdır. Ama öbür dillerin de bizimkiler kadar evrim geçirip başlangıç durumundan uzaklaşmış olduğu ve ayrılıkların değişik bir evrimden doğduğu anlaşılmıştır. Uygarlık gururumuzu kıracak ve dillerimizin üstünlüğüne olan inancımızı yıkacak niteliktedir bu durum. Şüphesiz değerli düşünce araçlarıdır dillerimiz; bununla övünebiliriz. Ne var ki, tek türden değiller; kendi kullanışımıza uygun olarak yoğurmuşuz onları. Ayrı düşünce ve uygarlıkların ürünü, değişik türden diller de var. Bu gerçek, yararlanmakta olduğumuz evrimin bağıntılı niteliğini tanıtlar.

Dil, insanın gereksinmelerine göre kurduğu ve geliştirdiği toplumsal bir kurumdur. Öbür büyük toplum kurumlarının oluşumunu nasıl incelemişlerse, onun oluşumunu da öyle incelemek gerekir (Durkheim'ın dini, Lévy-Strauss'un akrabalığı incelediği gibi). Düzenli insan toplumlarının ilk ortaya çıktığı sıralarda dilin oynadığı rolü canlandırabiliriz düşüncemizde. Antoine Meillet, dil olayının toplumsal bir olay, hatta bir numaralı toplumsal olay olduğunu söylerdi. Gerçekten de, çok açık bir biçimde toplumsal olayın başlıca iki özelliği görülür dilde: bireyin dışında oluş ve toplumun baskısı.

Dil toplumdan ayrılamaz. Toplum mu dili kurmuştur, dilin varlığı mı toplumun doğmasına yol açmıştır? gibi bir soru çok

çocuksudur. Tavuk mu yumurtadan çıktı, yumurta mı tavuktan? sorusunu çözmeye kalkmak olur bu.

Dil ve toplum, başlangıç noktası bizce bilinmeyen bir evrimin sonucudur. Bildiğimiz, birlikte ve birbirlerini etkileyerek doğduklarıdır: çünkü biri almadan öbürü düşünülemez.

Dil bir göstergeler dizgesidir *(système de signes)*. Gösterge olabilmesi için hiç değilse iki kişi arasında bir anlaşma bulunması gereklidir. Dil söz konusu ise, anlaşmaya katılanların sayısı elbette iki'den çok daha fazla olacaktır. Yüzlerce milyona varabilir bu rakam. Charles Bally[5] göstergeyle belirti *(indice)* arasında bir ayırım yapmıştır. Belirti geçici olarak bir olgunun varlığını gösterir. Yalın bir yargılamayla dolaysız bir gözlemden çıkarılan sonuçtur. Bir pencereye asılı bir çamaşır görünce evin oturulduğu sonucunu çıkarırız. Bir belirtidir bu. Ama çamaşır, bir anlaşma uyarınca birine bir şey bildirmek için bile bile asılmışsa, bir gösterge olur. Çünkü onun beklendiğini ve içeri girebileceğini ya da eve girmesinin tehlikeli olduğunu belirtir.

Demek her şey dönüp dolaşıp şu soruya varıyor: Benzerleriyle anlaşabilmesini, bir başka deyişle, dil yaratabilmesini sağlayan bir göstergeler dizgesi kurabilmek için insanın doğal olanakları neydi? Duyular ve her şeyden önce de işitme ve görme organları. İki türlü dil bunun da sonucu: sözlü-sesli, yani eklemli dil ve el, kol, yüz hareketlerine dayanan görme dili. Bunların birincisinde gönderilen bildirim *(message)* kulak yoluyla verici beyinden alıcı beyne aktarılır; ikincisinde, anlatımlı hareketlerin dile getirdiği bildirimi gözler algılar ve beyne aktarır. Her iki dil de bir anlaşmaya dayanır. Böyle bir anlaşmaya doğal olarak yatkındı insan: çünkü eklemli dil de doğal, görme dili de.

Bu diller her çağda kullanılmıştır, bugün de kullanılıyor. Görme dilinin yararlı görevleri var: doğanın dilsiz kıldığı zavallılarda eklemli dilin yerini tutar; tiyatroda ve özellikle de pando-

[5] Charles Bally (1865-1947): İsviçreli büyük dilbilimci. Ferdinand de Saussure'ü izlemiştir. "***Fransız Stilistiği Üstüne İnceleme***" (1909) ve "***Genel Dilbilim ve Fransız Dilbilimi***" (1832) gibi eserleriyle tanınır (Ç.N.).

mima ve balede estetik bir rol oynar. Kullanım alanı çok yaygındır. Herkes konuşurken bir takım hareketler yapar; başın ve kolların hareketleri, yüzdeki çizgilerin türlü biçimlere girmesi, vücudun türlü durumlar alması anlatım dolu bir bütün meydana getirir. Her zaman sözle bir arada bulunur, söze destek olur bu harcketler. Hatta uzun bir konuşma kadar anlam dolu hareketler de vardır.

Şüphesiz sözlü dil görme dilini çok aşmıştır. Her duygunun, her düşüncenin hem çok çabuk ve aydınlık bir biçimde hem de en ince ayrıntılarına kadar ifade edilmesini sağlayarak kesin bir üstünlük elde etmiştir. Ama çok yakın ilişkiler vardır bu iki dil arasında. Onun için birini öbüründen daha eski ya da daha soylu saymak yersizdir. Çünkü aynı zamanda doğmuşlar ve ayrı yollardan aynı zamanda gelişmişlerdir. Eflatun şöyle der: "*Sesimiz de dilimiz de olmasaydı, nesneleri belirtmek için dilsizlerin yaptığı gibi ellerin, başın ve vücudun hareketlerinden yararlanacaktık*"[6]

Bu dillerden birinin öbüründen daha önce doğduğu söylenemez. J. van Ginneken son eserinde[7] insanın sözlü dili öğrenip kullanmadan önce görme dilini kullandığını savunursa da, yazarın söz konusu diller üstüne tasarladıklarında varsayım çok geniş bir yer tutar. Belirlediği evrim basamaklarını gerçek olarak kabul etsek bile bu bir tek şeyi tanıtlar; o da, usta yaratıcı, yetenekli sanatçı insanın sözlü dilde karar kılmadan önce benzerleriyle anlaşabilmek için birçok yollara baş vurduğudur. Bu ise, insanlığın üst üste yaptığı denemeleri inceleyen ve varsayımlara dayanan tarihi biraz daha karıştırmaktan başka bir işe yaramaz. Bilmemiz gereken şu: insanın gerçekten düşüncesinin bilincine varmasını sözlü dil sağlamıştır. Bir şema yalınlığıyla olguların sıralanışını öyle gösterebiliriz:

Bir düşmanın geldiğini görünce insanın, yüz buruşturup omuz silkerek, bir kol ya da el hareketi yaparak homurtular çı-

---

[6] "*Kratulos*"; 422 E.

[7] "*Reconstruction typologique des langues antiques de l'humanité*"

kardığı günleri düşünelim. Bütün bunlar bir belirtiydi ve düşman kendini zayıf görürse uzaklaşmak gereğini duyar, güçlüyse ayak direrdi. Ama refleksler bile bile yapıldığı ve duyguları açığa vurmak için herkesçe kullanıldığı -hatta gerçekte bulunmayan duyguları varmış gibi göstermek için taklit edilebildiği- zaman belirti kolayca bir gösterge kimliğine bürünüyordu.

Bunlara benzeyen bir refleksler bütününden önce hem hareketleri hem de sesi kapsayan, sonra seslere ve hareketlere ayrı ayrı görevler veren, çeşitli sesleri ve hareketleri kesin bir anlamla donatan bir dil doğmuş olsa gerek. Sonunda, gitgide artan ayrımlaşmalarla olağanüstü bir araç olan sözlü dil kurulmuş, ama görme dili de büsbütün kalkmamıştır ortadan.

Şüphesiz sözlü dil bütün dillerin en zenginidir. Yarar yönünden de, sanat yönünden de her türlü kullanışa, elverişlidir. Onunla şef emir verir, hatip inandırır, şair gönülleri sarar. Bugün de geniş ölçüde kullandığı duygu öğeleri dışında, en soyut düşünceleri bile dile getirmek için gerekli bütün öğeler yer alır onda. Sürekli bir ilerlemenin ürünüdür bu. Yüzlerce asırdır sayısız kuşağın katıldığı bir ilerleme söz konusu burada. Bunun başlangıç noktasını bir tasarladınız mı, bütün gelişme bir dizi tümdengelim işlemiyle ortaya çıkar.

İnsan dilinin oluşumunu canlı varlıkların genel evriminden ayırmamak gerekir. Hayvan toplumlarında da anlaşma yöntemleri vardır. Bizimkilerden çok ayrı olabilir bunlar. Bunun da nedeni, hayvanların ortaklaşa benimsedikleri anlamları ayrı biçimlerde kullanmaları ya da bu anlamların bizimkilerden ayrı olmasıdır. Ama, La Fontaine'in de dediği gibi, şu bir gerçek ki:

> "*Her şey konuşur, her şey*
> *Evrende;*
> *Yok dilden yoksun bir şey*
> *Evrende*"

Arıların, karıncaların, diviklerin, kunduzların toplum hayatları için birbirlerini uyarmaları, birbirlerine emirler aktarma-

ları gerekir. Buffon şöyle der: "*Kişisel yetenekleri bakımından köpeğin de maymunun da çok aşağısında görülen kunduza doğa hemen hemen sözün yerini tutan bir armağanda bulunmuştur Kendi türünden olanlara meramını anlatır kunduz. Öyle ki bir araya gelir, birlikte hareket eder kunduzlar; büyük ve uzun işlere girişirler*" [8] Başlıca uğraşları olan barınak yapma işine elverişli bir dilleri var diyeceği geliyor insanın. Bir İrlanda atasözüne göre "*dilsiz ev yapılmaz*" *(ni deintear tigh gan teanga)*. Bir başka deyişle, duvarcılara bir yönetici gereklidir· tasarıyı gösteren, yapımı yönelten, kusurları düzelten, zorunlu değişiklikleri öngören ya da onaylayan bir yönetici. Kunduzlar bu kadar ileri gitmemişlerdir. İnsan zekasının çok aşağısında yer alan içgüdülerini izlemekle yetinirler. İleride gene değineceğiz bu soruna.

Sürü halinde yaşayan göçebe kuşların kılavuzları ve başları vardır. Acaba bunların çıkardıkları seslere, ilgililerce hemen anlaşılan, emirler vermek ya da işbölümü yapmak için kullanılan cümleler gözüyle mi bakmalı? Lamartine:

> "*İnsandan böceğe kadar uzanır*
> *Bin halkalı zincir*"

demiştir. Ama halkaların arasında kesintiler var. Arıların davranışlarını bir Alman bilgini (Karl von Frisch) her türlü övgüye hak kazanan bir dikkat ve titizlikle otuz yıl boyunca incelemiş ve bu çalışmanın sonuçları 1950'de yayımlanan bir kitapta özetlenmiştir... Karl von Frisch'in *"arıların dili"* diye adlandırdığı anlaşma yöntemi her şeye rağmen insan diliyle bir tutulamaz. Çok büyük bir ayrılık vardır ikisi arasında. Arıların bildikleri ve kullandıkları anlaşma yöntemlerinin özelliği, anlam ve bildirimin değişmezliği, başlıca niteliği bölünmezlik olan önermenin tek yönlü aktarımıdır. Bir arada yaşayan hayvanlarda görülebilecek dil olayları hep bu türdendir.

"İnsanımsı" diye anılan üst maymunlar gibi bazı hayvanların hareket ve seslerinden insan diline daha yakın bir dil çıkarı-

[8] "***Doğa Bilimleri***" (Fil Üstüne).

labileceği düşünülebilirse de, W Köhler, Schwidetsky gibi bilginlerin araştırmalarına rağmen bu varsayım hiç bir zaman doğrulanmamıştır. Bir maymunlar toplumunun, belli bir olayın uyandırdığı türlü izlenim ve düşünceleri birbirlerine iletmek için özel bir anlaşmayla söz ya da hareket refleksini kullanmaya başladığını düşünelim: bu durumda yeryüzündeki dillere bir yenisi daha eklenmiş olur, ama bu dil hiç bir yönden bizim dillere benzemez. Olsa olsa ilkel ve son derece yalınkat kavramlar ifade edebilir.

Böyle bir dil belki insan dilinin başlangıcı üstüne bir fikir verebilir, ama insan dinin en aşağı düzeyine ulaşabilmesi için bile çok uzun bir zaman geçmesi gerekir. Uygar dillerimizin özelliği, gitgide artan bir karmaşıklıktır. Olanakları durmaksızın çoğalır bu dillerin. Gelişirken, türlü evreleri gösteren değişik yöntemleri de sürdürebilir ve bazı özel durumlarda bunları kullanabilirler. Örneğin, birini susturmak istediğimizde ona "*sus*" ya da "*susunuz*" deriz. "*Şıt!*" da diyebiliriz. Nasıl bir kelimedir bu? Tanımlayamadığımızı gizlemek için "*ünlem*" deyip geçiyoruz. Aslında fiil ya da isimden bağımsız bir öğedir bu ve birini susturmak için kullanılır. Hiç kimse onun anlamı üstünde durak-samaz... Aynı amacı sağlayan daha başka yollar da var: işaret parmağını dudaklar üstüne yapıştırarak kelime yerine hareketi kullanmak gibi. Bütün bu yöntemler arasında toplumsal nitelikli çok kesin ayrılıklar bulunduğunu söylemek gereksiz elbette.

Değişik uygunluk ya da nezaket zorunluluklarına bağlı daha pek çok yönteme rastlanır dilde. Örnekler: "*Susmanızı rica ederim.*" "*susar mısınız!*", "*susmanız mümkün mü?*" "*Lütfen susar mısınız!*" "*susarsanız çok memnun olurum*" Bunların hepsinde de, ayrılıklara yol açan iniş çıkışlar gösterir ses. Daha ince formüllere de baş vurulabilir: "*Sessizliği muhafaza etmenizi rica ederim*" Ricayı daha olumlu kılmak için neden eklenebilir: "*Çok önemli bir iş konuştuğumuzdan, yandaki odada bir hasta bulunduğundan...*" gibi.

Chamfort[9] şu hikayeyi anlatır: Mme du Deffand'ın evine Fournier adında bir hekim gelmiş. İçeri girince ev sahibesine "*Hanımefendi, saygılarımı sunmakla onur duyarım*", Başkan Hénault'ya: "*Beyefendi, sizi selamlamaktan onur duyarım*" M. de Pont de Veyle'e: "*Sadık kulunuzum, beyefendi*" ve d'Alembert'e: "*Merhaba beyefendi* demiş. İşte bu, nezaketin ifadesini herkesin toplumdaki durumuna göre derecelendirmekten başka bir şey değildir. Protokol görevlilerinin saraylarda izlenilmesini sağladıkları ve kibarlara özgü olan bir davranış, söyleyiş bilgisi söz konusudur burada. Bu türlü örnekleri çoğaltabiliriz. Her çevrede bunun türlü biçimlerine rastlanır. Reflekslerin etkisiyle insanoğlunun bir istek ya da gereksinmesini anlatmak için -özel bir toplumsal anlaşmayla- davranışı sesle birleştirmesinden sonra gerçekleştirilen ilerlemeyi özetçe gösterir bu durum bize.

[9] Chamfort (1741-1794): Ünlü Fransız moralisti. Özdeyişleri, "***düşünceleri***" ve anekdotlarıyla tanınır (Ç.N.).

İkinci Bölüm

İnsanlığa hemen hemen sonsuz bir ilerlemenin yollarını açan dil, sözlü dildi. Bilgi'nin daha ilk adımlarında onunla elele vermiş ve her zaman düşünce hayatının gelişmesine yakından bağlı kalmıştır bu dil.

İnsan, nesnelerin varlığını ancak onları adlandırarak kavrayabilmiştir. Dünya, düşünce düzlemine aktarıldığında bir karışıklıklar bütünü olmaktan çıkar. Çünkü bilgi, her nesneyi içinde boğulduğu kütleden çekip çıkararak bu karışık bütüne düzen getirmek, onu anlaşılır kılmak demektir. Ama, bu, "her nesneye bir isim verilerek" başarılabilmiştir ancak. Görülüyor ki düşünce dile dayanarak, daha doğrusu dille kaynaşarak görevini yapabilir. Dil basit bir yardımcı değil, düşüncenin vazgeçilmez ortağıdır. İnsan beyninde kelimeler nesnelerin imgeleriyle birlikte doğmuşlardır.

Bu durum "gösteren" *(signifiant)* ile "gösterilen" *(signifié)* arasındaki köklü özdeşliği tanıtlamaya yeter. "*Gösterge*" *(signe)*, imgesi de ismi de zihne aynı anda yerleşen bir nesneyi belirtir. Bir kere isim imgeye bağlandı mı, her ikisini de bütünüyle ve birbirinden ayrılmazcasına saklamak işi belleğe düşer. Bir hastalık olmadıkça, bunlar arasındaki bağ bütün hayat boyunca çözülmez. Demek ki dilin gelişmesini bir dizi ayrımlaşma sağlamıştır. Ne kadar ayrımlaşma olmuşsa, dünya üstüne edindiğimiz bilgiler de o kadar bölüme ayrılmıştır.

Bir gezide yüzlerce değişik bitki toplayan bir botanikçi düşünelim. Geziden dönünce öğrencileriyle birlikte laboratuarına

geçer botanikçi ve her bitki örneğini özelliklerine göre sınıflandırır, bir isim vererek bu örneğe ayrı bir varlık tanır. Gerçi üstünkörü bir benzetme bu, ama hayat için gerekli yeni nesne ve kavramlarla karşılaşan insanların başardığı işi anlamamızı sağlar. Tevrat'taki birinci kitabın ilk atamıza atfettiği sınıflandırıcılık görevi belki de insan zihninin bu temel görevinin güçlü bir allegorisidir. Gerçekten de sınıflandırma düşüncenin ilk ürünü olarak çıkar karşımıza. Usta bir sanatkar gibi, işini başarması için gerekli araçları yaratır düşünce.

Bu durum aklı içgüdülere üstün kılmıştır. Hobbes şöyle derdi: "*İnsan aklı olan hayvandır, çünkü konuşur*" *(Homo animal rationale quia orationale)*. Sonradan Condillac'ın benimsediği ve en ileri sonuçlarına vardırarak yenilediği şu düşünce de Hobbes'undur aslında: "*Akıl, nesneleri zihinde canlandırma yeteneğidir. Kelimelerin herkesçe benimsenen anlamı bunun temelidir.*" Görülüyor ki aklın gelişmesi kelimelerin yaratılışına bağlı. İçgüdü böyle dizginlenmiş ve aşılmıştır. Yukarda da belirttiğimiz gibi, hayvanlar göstergelerini içgüdüleriyle kullanırlar. Onun için de ilerleme yapamazlar. Kendileri için yeterli bir düzeye ulaştılar mı, orada takılıp kalırlar, ilerleyemezler. Oysa, içgüdüden doğan akıl içgüdüye egemen olmuştur. Çünkü aydınlık yargılama yeteneğidir o.

Ama madalyonun ters tarafı da var. Düşünmekle yükümlü bulunduğundan ve her zaman da hemen karar veremediğinden, aklın duraksadığı ve yolunu aradığı, hatta yanlış bir yola saparak aldandığı da olur. İşte, bu gibi durumlarda dürüstlük ve yüreklilik göstererek yanıldığını kabul etmesi, geri dönmesi ve gerçeğe uygun olarak yargısını değiştirmesi gerekir. Onun için ağır yürür, onun için davranışları duraksamalarla doludur. Bu durum, iyi niyetinden değilse de, sağgörüsünden kuşkulandırır bazılarını. Çünkü hayata ilişkin sorunlar basit değildir... Buna karşılık içgüdü hiç yanılmaz. Yargılamayla alış verişi yoktur onun. Tek kaygısı zorunlu gereksinmelerin hemen giderilmesidir.

Akıl dile bağlı olduğuna göre -öyle ya, görevini kelimelerle yapar, kelimeler yön verir ona-, dilde de çok üstün başarıların yanı sıra, yanlışlıklara, düzensizliklere, pişmanlıklara yol açan duraksamalarla karşılaşmamız doğaldır. Gerçekler doğrular bunu. Dil kural ister, aydınlığa yönelir ama, diller çelişkilerle, karanlık noktalarla dolu. Dilleri birbirleriyle karşılaştırdığımızda da, onların her birini kendi yapısı içinde incelediğimizde de bu gerçeği görürüz. Bir yandan değişkendir yapısı dillerin ve bu durum çok defa telafi edilmeyen kayıplara yol açar; bir yandan da olanaklarını çok kötü kullanır diller; bazen gereksiz yere harcarlar bunları, bazen da nedensiz yere kısıtlamalar içinde kıvranırlar.

Ses sistemlerine bir göz atarak bu konuda bir fikir edinebiliriz. Kelimelerin anlamını belirleyip onları ayrımlaştırmak için doğa başlangıçta birçok olanaklar sunuyordu dile. Oysa bugünkü durum şu: her dilin ses yapısı hem değişik ilkelere hem de değişik öğelere dayanıyor. Avrupalıların bir hayli yadırgayacağı ve dilin hareket ve şaklamalarını kullanan Şaklamalı diller var; hecenin perdelenmesindeki değişimlerin anlam ayrılıklarına yol açtığı Perdelenmeli diller var. Güney Vietnam ya da Tahiti dillerinde aynı hecenin perdelenme ayrıntıları büyük anlam ayrılıkları çıkarabilir ortaya. Fransızcada rastlanan bir durumu andırır bu: "*câble, diable, fable, sable*" gibi kelimeler arasındaki tek ayrılık baştaki sessizlerin değişik oluşudur. Kelimelerin geri kalan bölümleri birbirinin aynıdır. Güney Vietnam dilinde perdelenme neyse Fransızcada da baştaki sessiz değişimi odur. Bu sonuç özel evrimlerin ürünüdür. Başlangıçta türlü türlü olanaklar vardı ve bunlardan birini öbürlerine tercih etmek için hiç bir neden yoktu.

Şunu da eklemek gerekir: fonolojide önemli olan fonemin gerçekleşmesi değil, ona verilen görevsel *(fonctionnel)* kimliktir. Buna fonemin ruhsal kişiliği de diyebiliriz. Bir fonem değişik biçimlerde gerçekleşebilir, ama birim olarak görülmeye devam eder gene de. Fransızcada boğaz kapantılısı *(occlusive gutturale)* "*i*" ve "*u*" önünde damaksıl *(palatal)* "*a*" önünde ara-

ses değerinde, "*o*" ve "*ou*" önünde ise art damaksıl *(vélaire)* dır. Nasıl yazılırsa yazılsın, hep aynı fonemdir bu. Ama öyle diller de var ki boğaz kapantılısı için bu üç ayrı durumda üç ayrı fonem kullanılır. Fonolojide son derece önemli sayılan "*görevsel*" ve "*görevsel olmayan*" özelliklerin karşıtlığına iyi bir örnektir bu.

Ses incelemelerinden çıkarılan bu örneklere, gramer ve kelime hazinesinden alınan daha pek çok örnek eklenebilir. Bu alanda da çelişmeler alabildiğine. Sayılamayacak kadar çoktur bunlar. Saymak da gereksiz zaten. Diller arasındaki bu ayrılıklara yol açan nedenlerin birkaçı üstünde durmak yeter burada. Söz konusu ayrılıkların bazısı toplumsal kaynaklıdır ve toplumların içinde yaşadıkları koşulların sonucudur. Göçebe çoban hayatı sürenlerin kaygıları başkadır, toprağa bağlı çiftçilerin ya da avcılıkla geçinen kimselerin kaygıları başka. İklim, toprağın türü, yerleşim çevresinin koşulları da dilin gereksinme ve biçimlerine etkir. Doğa içinde yaşayanların uzamdaki *(espace)* durumlara daha çok önem vermesine şaşmamak gerekir. Bazı dillerde hareket ya da durum bildiren bütün fiillere uzama ilişkin öğeler ekleyen karmaşık bir kelime hazinesi bulunması bunun sonucudur.

Bazı dillerde renk isimleri şaşılacak kadar boldur. Kolayca açıklarız bunu. Birtakım köylü toplumlar için renklerin ayırımı önemlidir. Onun için, ne kadar renkli nesne varsa o kadar da renk sıfatına gereksinim duymuştur bu toplumlar. Fransızca hiç bir ayırım gözetmeden bir hayvanın kılına da "*noir*" (siyah) der, bir ağacın yaprağına da, frenk üzümüne de, toprağın humusuna da. Gözümüz kırmızının birçok türlerini ayırır birbirinden, ama hepsine de kırmızı der geçeriz. Çeşitli Hint-Avrupa dillerindeki değişik renk isimlerini düşünecek olursak, Hint-Avrupa kelime hazinesinin renkler konusunda ne kadar zengin olduğunu anlarız. "*Beyaz*" için şu kelimelere rastlarız: "*albus*" (Latince), "*leukos*" (Yunanca), "*çvetah*" (Sanskrikçe), "*finn*" (İrlanda dili,), "*weiss*" (Almanca), "*bialy*" (Lehçe), v.b. "*Siyah*" için de şu kelimeler vardır: "*niger*" (Latince), "*krsnah*" (Sanskritçe),

"*dub*" (İrlanda dili), "*schwarz*" (Almanca), "*black*" (İngilizce), "*czarny*" (Lehçe), v.b.

Bunlar hep toplumsal nitelikli ayırımlar. Çok eski bir çağda hayat zorunluklarıyla çıkmışlar ortaya. Sonraki kuşaklar yalınlaştırmışlar bu ayrımları, atalarının kullandığı terimlerden bir tekini sürdürüp öbürlerini atmışlar. Değişik biçimlerin ortaya çıkmasına yol açmış bu da. Ama dilin umurunda mı? Daha nice değişik biçimler yer alır onda. Bunların tek sorumlusu da kendisi. Türlü dillerin gramer dizgelerini karşılaştırdığımızda, nesneler arasında düşünülebilecek bağıntıların ancak bir bölümünü ifade ettiklerini görürüz. Bu dizgeler her zaman aynı olmayan karşıtlıklara dayanır. Çok defa, bir tarihte ağır basan bir düşünce sonradan bir başkası yararına önemini kaybetmiş, hatta bütün bütün ortadan kalkmış gibi gelir bize. Ses değişimleri hem fizyolojinin hem de psikolojinin büyük yer tuttuğu nedenlerle açıklanır. Bazı seslerin hiç iz bırakmadan kaybolmasını doğal karşılarız. Ama gramer kategorilerine gelince iş değişir Dilek kipiyle mastarın geçerli olduğu ve sık kullanıldığı eski Yunancayı bilen biri için İsa'dan hemen sonraki yüzyıllarda bu iki kipin atılmış olduğunu öğrenmek şaşırtıcıdır.

Fransız gramer dizgesini ele alalım. Nice boşluklar, nice saçma sınıflandırmalar! Sanki türdeş iki zaman söz konusuymuş gibi geçmiş'le geleceği ayırır Fransızlar Oysa aynı türden kavramlar değil bunlar. Buna karşılık, basit geçmiş'le bileşik geçmiş ayrılmıyor artık birbirinden. Oysa gerekli böyle bir ayırım. Çağlar boyunca doğuşunu ve gelişimini izleyebiliyoruz bu ayrımın ve ortadan kalkmasına üzülüyoruz. Ne var ki birçok diller de aynı hatayı işlemişlerdir. Öte yandan, Fransızca başka dillerde büyük yararı görülen etken ve alıcı ayrımından yoksun; buna karşılık fiillerini çekimlere göre sınıflandırmaya devam ediyor. Ama fiillerin çeşitli çekimlere dağılımı akla uygun hiç bir temele dayanmıyor. Ayrı türden birçok kavram aynı yerde toplanıyor, birbirine benzer birçok kavram ayrı yerde. "*Etre*" filini "*Pierre est à Paris*" (Pierre Paris'tedir) cümlesinde de kullanıyoruz, "*Pierre est vaincu*" (Pierre yenildi), "*Pierre est petit*" (Pierre küçüktür) cümlelerinde de. Oysa değişik görevler söz

konusu verdiğimiz örneklerde. Başka diller başka yollardan ifade ederler bunları. Fransızcasının isim dizgesinde dişil *(féminin)* ve eril *(masculin)* ayırımı vardır. Çok bağlı olduğumuz bu ayırımı savunamayız savunmak gerekse: çünkü gözle görülür, elle tutulur hiç bir gerçeğin karşılığı değil. "*Aidiyet*" kategorisinde, nesnenin öznenin parçası olduğu durumları, öznenin dışında ve ondan bağımsız olduğu durumlardan ayırmıyoruz. Birçok Afrika, ya da Amerika dilleriyse titizlikte belirtirler bu ayırımı. Doğrusunu isterseniz, dillerin gelişimini çöküş, bozulma, soysuzlaşma olarak gören XIX. yüzyıl dilcilerine insanın bazen hak vereceği geliyor.

Bütün bu uyumsuzlukları açıklayan nedenleri bilmesek gerçekten de o dilcilerin bu konudaki düşüncelerine katılmaya hakkımız olurdu. Diller örneksemenin *(analoji)* yol açtığı ayrımlaşmalarla gelişirler. Dile yön veren örneksemenin temel ilkesi, birbirinden ayrı olguları özdeş bir biçime getirerek birliği sağlamaktır. Ama düşünce olguları sayılamayacak kadar çeşitlidir. Bu alanda birbirinin eşi iki olguya bile rastlanamayacağı söylenebilir. Bunlar ancak bir çeşit denge sağlayıcı bir ortalama benimsenerek uzlaştırılabilir. Örnekseme hep bu amaca yönelir. Ne var ki dizgenin ancak bir ayrıntısını ele alır. Bu ayrıntıdan hareket ederek yaymak istediği kural dizgenin bütününü kapsayamaz hiç bir zaman. Bu durum ayrılıklara ve aykırılıklara yol açar. Dil yeni örnekseme yöntemleriyle bunları ortadan kaldırmaya çalışırsa da kesin bir başarıya ulaşamaz. Hatta, başarıdan çok başarısızlık söz konusudur çok defa. Çünkü bir yerde kazanılan bir başka yerde kaybedilir Böylece çelişkiler ve tutarsızlıklar sürüp gider. Değişen bir denge uğrunda harcanan çabaların sonucu budur işte.

Tarihte bunun birçok örnekleri var. Aynı dilin çeşitli evreleri bu türlü örnekler sunar bize. Dilleri karşılaştırdığımızda daha da inandırıcı örneklerle karşılaşırız. Kullanışlı ve kolay olmak kaygısı ya da iç zorunlukları yüzünden her dilin fedakarlıklarda bulunması gereklidir. Onun için de, evreni kavrama yöntemini her dil bir takım yalın ilkelere indirger. Dilden dile değişir bu ilkeler Bazı kavramların çeşitli dillerde değişik biçimlere bürünmesinin nedeni budur: bu türlü kavramlar bazı dil-

lerde ana kavram durumuna girerek dizgenin temeli olurlar, bazı dillerdeyse ikinci planda kalırlar; hatta hiç bulunmayabilirler de. Bu da önemlidir. Çünkü düşünmek için dil gereklidir, düşünceyi ifade edebilecek bir kalıp olmayan yerde düşünce de doğamaz.

Gene de, zihnimizde yer alan dil öğeleri son derece düzenli bir dizge meydana getirirler Bunun, bütün dillere uygulanabilecek evrensel yasalara dayanan bir dizge olduğu düşüncesiyle göğsümüz kabarır. Gerçekteyse, klasik eğitimimizden doğan bir kuruntudur bu. Arıstо'dan kalma bir öğretiyi tekrarlayıp duruyoruz. Oysa gerçekler aykırı yönde. Dilimizin bize sunduğu mantık, ona özgü kurallardan çıkarılmıştır. Ama başka diller başka mantıklara açılır. Lévy-Bruhl'ün de gösterdiği gibi, özdeşlik ve çelişmezlik ilkeleri geçerli değildir birçok dillerde. Onun için öz olarak mantığa dilin bir hastalığı gözüyle bakmak işten bile değil.[10] Bu hastalık aynı dili kullanan herkese de bulaştığından kimse hasta olduğunun farkına varmaz. Doktor Knock'un müşterileri gibi.[11] Dilleri bizimkinden apayrı bir mantıkla örülmüş insanları tanısalar, durumlarının bilincine varırlardı.

Bütün mantık kitaplarımız konuştuğumuz dile dayanıyor. Mantık kurallarının temeli klişe cümleler. Yargıların türünü ve değerini cümlelerimizin yapısına dayanarak belirliyoruz; içlemleri ve kaplamları, özgülük ve ayrılıkları insan zihninin kuralları gibi geliyor bizlere. Böylece fiille ismin, özneyle yüklemin, tözle rastlantının, gerçekle varsayımın ayrılığı sonucuna varıyoruz. Her tasım (kıyas) kelimelerle kurulur. Ama bugün artık her fiil cümlesinin isim-fiili içerdiğini ve "*insan yürür*" derken zihnimizde "*insan yürüyendir*" önermesinin bulunduğunu kabul eden dilbilimciye rastlanmıyor.

Diller arasında büyük ayrılıklar bulunduğu kesin. En yalın düşünceler bile birbirine uymayan yorumlara yol açabilir. Fransızca "*ce cheval court dans le pré*" (bu at çimenlikte koşuyor) cümlesinin, bütün insanların zihninde aynı şeyleri canlandırdı-

---

[10] Max Müller'in bir sözünü değiştirerek kullanıyoruz burada.

[11] Dr. Knock, Jules Romains'in "***Knock ya da Tıbbın Zaferi***" (1923) adlı komedyasının kahramanıdır. "*Her sağlam insan, hasta olduğunu bilmeyen bir hastadır*" bu kurnaz hekime göre (Ç.N.).

ğından hiç bir değişikliğe uğramadan her dile çevrilebileceği düşünülebilir. Oysa, Fransızcanın hiç üstünde durmadığı, hatta uzaktan yakından hiç değinmediği birçok düşüncelere de yer vermektedir bu cümle. Bu özellikler başka dillerde çok önemli bir rol oynayabilir, oluşumun kavranışında değişikliklere yol açabilirler. Atın yaptığı hareketin istekli ve kendiliğinden bir hareket ya da atın dışındaki bir gücün yaptırdığı bir hareket oluşuna göre değişik biçimlerde ele alınabilir oluş. Başka diller bu hareketi yön, amaç, süre, v.b. belirtmeden ne düşünebilir ne de ifade edebilirler. Hint-Avrupa fiil türlerinin çeşitliliği raslantı sonucu değildir. Gereksiz görülerek zamanla kısıtlanan ya da atılan eski karşıtlıkların ürünüdür. Bizler bugün söz konusu karşıtlıkları güçlükle düşünebiliyoruz.

Bütün bir dünya görüşünü toptan kavrayamadığından dil, nesneleri birbiri peşi sıra ve ayrıntılarıyla ele alır Onun için de güçsüz ve kısa süreli çözümlemelerle yetinmek zorundadır. Bunlar gene de büyük bir kesinlikle kabul ettirirler kendilerini. Bu durum, zihin çabasını -aritmetik hesaplarda olduğu gibi- otomatizme vardırarak azaltır. Derhal çözüm sağlayan çizelgeler olmasaydı elimizde, en küçük bir işlem bile büyük çabalar gerektirirdi. Bellek, yargılama yeteneğinin yerini almış ve kuralı hiç bir değişiklik yapmadan uygulamak şartıyla her türlü yanılma tehlikesi ortadan kalkmıştır. Belli bir örneğe göre cümlelerimizi düzenleyerek, dilimizi konuşan ve bizim gibi düşünen herkese düşüncelerimizi rahatlıkla ve eksiksiz olarak anlatırız. Dil, bir Puthagoras cetveli rolünü oynar. Bizden önceki kuşakların yaptıkları çalışmalara yeniden başlamamızı önler. Geleneğin onayladığı bir deneyden yararlanırız. Sözle karşımızdakilere iletmek istediğimiz duygu ve düşünceler kendiliklerinden toplumsal bir biçime bürünür. Bu biçimi toplum sunmuştur bizlere. Toplum hayatının ortaya çıkarabileceği her durumda kullanabiliriz onu. Böylece çok büyük bir düşünce tasarrufu sağlarız: ne var ki düşüncenin yararına değil, zararınadır bu.

Üçüncü Bölüm

Soyut düşünceler tasarlamak ve onları ifade etmek dilin insana sağladığı en büyük yarardır. Dünyanın sunduğu görünümden şu ya da bu yönde bir felsefe yaratmak için kelimelerin belirttiği düşünceleri soyut kılmak gerekmiştir. "***Epikuros'un Bahçesi***"nde Anatole France şöyle der: "*İnsan dilindeki bütün kelimeler başlangıçta maddi dünyaya ve gözle görülür elle tutulur bir benzetiye dayanıyordu. Yola düz, doğru, keçiyoluna eğri, büğrü denmesiyle ilk ahlaki düşünceler dile getirilmiştir. Metafizikçilerin en yüksek derecede soyutlamayı ifade etmek için yarattıkları adlar bile kelime hazinesinin bu maddeci çerçevesini aşmazlar. Bugün de bir yanlarıyla eski çağların benzetilerine bağlanırlar.*" Diderot, "***D'Alembert' in Düşü***" adlı eserinin sonunda aynı düşünceyi savunur ve Bordeu'yü şöyle konuşturur: "*Soyut bilimleri yaratan dildeki göstergelerdir. Birçok eylemlere özgü nitelikler "*kötülük*" ve "*erdem*" kelimelerini, birçok varlıklara özgü nitelikler "*çirkinlik*" ve "*güzellik*" kelimelerini ortaya çıkarmışlardır. Önce "*bir insan*" "*bir at*" "*iki hayvan*" denmiş, sonra "*bir*" "*iki*" "*üç*" denmeye başlanmış ve böylece bütün bir sayı bilimi doğmuştur. Her cisimde üç boyut (uzunluk, genişlik, derinlik) görülmüş, bunların her biriyle ayrı ayrı ilgilenilmiş ve matematik bilimleri çıkmıştır ortaya*"

Ustaca incelenip betimlenen bu gelişme dil aracılığıyla başarılmıştır. Ama bir noktada yanılmamak gerek. Voltaire'in de dediği gibi, "*bütün Antikite'nin mutsuzluğu sözleri canlı varlıklara dönüştürmesi olmuştur. Bir düşüncenin bir varlık olduğu savunuluyordu o çağlarda. Aristo bu yanlışlığı yöntemleştirdi.*

kendilikler (entités), *nelikler* (quidditès), *iştelikler* (eccéités) *ve daha neler neler çıktı ortaya. Bazı bilgeler bütün bu uydurma varlıkların anlama susuzluğumuzu gidermek için uydurulmuş kelimeler olduğunu,... her metafizik varlığın bir kavramdan başka bir şey olmadığını gördüler*" Gerçek şu ki felsefedeki yargılamaların çoğu kelimeler üstüne söz oyunlarıdır. Bunlara dayanılarak gerçeklerden hareketle metafizik kendiliklere varılmaya çalışılır. Günlük kullanımın belirleyip değerlendirdiği kelimeler ele alınır; onlardan yeni değerler çıkarmak ve amacı önceden belli kanıtlamalar kurmak için çarpıtılır, ezilir, büzülür bu kelimeler. Böylece, yüzlerce yıllık kararsız çabaların nedensiz ve bellisiz ürünü olan kelimelere sarsılmaz temeller gözüyle bakılır ve hiç bir kasırganın çökertmeyeceği sanılan yapılar kurulur üstlerine.

Bazı düşüncelerimiz bir deney ürünü değildir. Bu olgudan, deney dışı ve üstü kesin gerçekler bulunduğu sonucunu çıkarıyorlar. Oysa söz konusu düşünceler insanların yarattığı kelimelerden doğmuşlardır. Çok garip bir tutarsızlıkla birer simge değeri yüklüyoruz bu kelimelere; onlar da belirttikleri düşüncelere metafizik varlıklar kimliği veriyorlar. Her kelimeyi insanlar yaratmıştır. Kelimelere sonradan eklediğimiz anlamları ne kadar yerinde bulursak bulalım, bunların hepsi de hiç bir zorunluk olmadan zihnimizin benimsediği nedensiz yakıştırmalardır. Kelimelerden anlamlara geçtiğimiz gibi anlamlardan kelimelere gidebilsek çok ilginç bir durum çıkardı ortaya: insan o zaman da kendi yarattığı şeylere, kendi kendine düzenlediği örgüte, imgeleminin kelimelere dayanarak çevresinde dokuduğu evrene kanardı: Bir Pygmalion insanoğlu: kendi yarattığı heykele gönül veren; ona kanan ve bütün varlığıyla bağlanan bir Pygmalion...

Giraudoux, metafiziğe ilişkin bütün yapıtların cinas oyunlarına dayandığını söylemiştir. Gerçekteyse, cinas oyunlarından başka, daha nice söz oyunlarının yöntemleri bulunur onlarda.

Kelimelerin büyüleyici etkisi sözlerden örülü bir evren yaratır. Nesneler evreninin bir parçasından başka bir şey değildir

bu evren. Dilin bize sunduğu bu hareketli, renkli, özenile bezenile işlenmiş halının ardında bütün canlılığıyla hayatın varlığını sezeriz. Dış dünyayı kelimelerin aracılığıyla tanırız ancak: kelimeler dış dünyayı kuran öğelerle bu öğeler arasındaki bağıntıları belirtirler. Dil dizgemiz son derece dayanışık ve düzenli bir bütündür; dünyayı tanımak için gerekli her şeyi buluruz onda. Gerçekten de, bir isim çıktı mı ortaya, onu hemen kullanma olanağımız da vardır: kesin bir gerçeğin özlü ve doğru belirtisiymiş gibi gelir bize. Araya kalp para da karışması umurumuzda bile değildir Bilemeyiz zaten hangisi kalp hangisi değil: öylesine iç içeler. Nesneler dünyasında algıladığımız her şeyi nesneler-üstü bir dünyaya aktarırız. Metafizik uzun süre yalnız tikelin metafiziğiydi, her tikel gerçeği soyut bir kendilikle donatırdı. Bilimin evrenseli kavramasıyla bu skolastik görüş aşıldı. Ve insan zekası ancak dile dayanarak en yüksek tepelere doğru kanat açabildi. Felsefe bütün işlemlerinde, kelimelere dayanmak zorunda.

İnançlarımızı da edebiyata ilişkin düşüncelerimizi de yoğuran bu yaygınlaşmış insan biçimciliğin *(antropomorfizm)* kaynağı isimler. Halk masalları çocukların kafasını büyücüler, devler, perilerle doldurur: bunların hepsi de varlıklarını, kendilerini belirten kelimelere borçlu. Çocukluğumuzdan itibaren kelimelerin tutsağıyız. Kitapların kolayca önümüzde açtığı yepyeni ufuklarla düşüncelerimizi bezer, en olmadık duygularla ürperir, en olağanüstü serüvenlere atılırız. Uydurma deneyler ediniriz böylece. Uydurma varlıklarla doldururuz evreni. Bunların imgelerini, kullandığımız kelimelere yapışık olarak algıladığımızdan, hepsine de inanırız. Her yönüyle edebiyat, dil olanaklarının özel bir gelişiminden başka bir şey değil.

Zihin hayatımızda bir dramın bütün özelliklerini buluruz: serüven de onda tutku da; içlendirir de güldürür de; yeryüzü de doğaüstü de onun alanı; kısacası, insana ilişkin her şeyi kapsar düşünce dünyası ve akla gelebilecek en zengin şiir evrenini sunar bize. Onu yaratan, besleyen, en gözü pek geliştirmelerle sonsuza kadar uzatan dildir. Kelime bir bakarsınız araç, bir ba-

karsınız amaç; bazen bir sorun, bazen bir çözüm; bazen bir durum, bazen bir düşünce. Düşüncemizi dile getirmek için bütün doğayı yardıma çağırırız. Uygun kelimeyi bulduk mu, düşüncemiz berraklaşıverir Belki o güne kadar bu kelime bizim kullandığımız anlamda kullanılmamıştır O zaman anlamını zorlamak, genişletmek ya da daraltmak, düşüncenin zorunlu kıldığı boyutlara getirmek için belli bir kalıba sokmak gerekir. Dilde bulunan bir kelimedir bu her zaman. Yoksa işlem yürümez ve etkisiz kalır. Baştan başa uydurma bir kelime beklenen verimi sağlayamaz. Görülüyor ki dille yazar arasında sürekli bir çekişme var. Şairin de filozofun da düşünü çabasının güzelliği burada. Paul Valéry'nin de dediği gibi, her ikisi de "*söz bulutsuları*"nı *(nebülöz)* durultup aydınlatmak zorundalar. Ama, dile kavuştuklarından beri bütün insanlar da başka bir şey mi yapmışlardır sanki?

Toplumda yaşayan insan, zihnindeki düşünceye uygun kelimeyi bulmak zorunda. Herkes gereksinmelerinin türüne ve olanaklarının genişliğine göre bunu gerçekleştirmeye çalışır. Bazen kelime aranmadan bulunur ve kendiliğinden cümle içindeki yerini alır. Bir çırpıda aydınlatıverir düşünceyi. Pırıl pırıldır artık düşünce. Sanatçı da, halktan bir adam da aynı zevkle ürperir bu olay karşısında. Çünkü kelime düşüncenin kapsadığı ya da değindiği her şeye ortaktır. Düşüncenin yerine geçer, düşüncenin bütün çekiciliği, bütün büyüsü artık kelimenindir. Kelime düşünceye kesinlik kazandırarak daha bir güçlü kılar onu. Her toplumun günlük hayatında kelimelerin iyi ya da kötü yönde oynadığı önemli rolü hepimiz biliriz. Acılarımızın da sevinçlerimizin de kaynağı büyük ölçüde onları belirten kelimelerdir. Acılarımızı dindirmek için de tek bir kelime yeter, tedirginlik vermek ve acılar uyandırmak için de. Bizleri büyüleyen ya da çileden çıkaran nesneler değil, kelimeler.

Bütün iskotiastik araştırmaların kaynağı gene kelimeler. Nesneler üstüne tartışıldığı sanılırken kelimeler üstüne tartışılmıştır aslında. Mezhep sapkınlıkları, mürit toplulukları, çeşitli bölünmeler çok defa bir terimin tanımı ya da kullanımıyla ilgili

ayrılıklardan doğmuştur. Aryanizm bir kelime tartışmasından çıkmıştır ortaya. Sorun şuydu: Cisimleşiş Deyi (Teslisin ikinci kişisi) olan Oğul (İsa) Babayla aynı özden mi, yoksa değişik özden mi? Yüzyıllar boyunca en yüksek din bilginlerini ve en güçlü hükümdarları birbirine düşürmüş ve düşman kamplara ayırmıştır bu sorun.

Ama bu kadar eskiye gitmeye ne lüzum var? Bu türlü boş ve kısır tartışmalara her çağda rastlarız. Bunlar değişik biçimlerde sık sık çıkarlar ortaya. İnsanlar -seviye ve sınıfları ne olursa olsun- sözün ruhuna değil, harfi harfine olan anlamına bağlandığında kelimelerin ne büyük bir güç kazandığını görürüz böylece. Yakın bir geçmişte (XVII. yüzyılda) Fransa Kilisesi, kelimeler üstüne bir tartışmadan başka nedeni olmayan bölünmeler ve yıldırma hareketleri içinde kıvranmadı mı? "*Pouvoir prochain*" (Tanrı isteğine uygun davranma olanağı) üstünde anlaşmaya varılamaması yol açmıştı bütün bunlara. Doğrusunu isterseniz, hiç kimse de akla uygun bir tanım sunmuyordu. "*Grâce efficace*" (etken kayra) ve "*Grâce suffisante*" (yeterli kayra) konusunda Molinistlerle Jansenistler birbirini yiyordu... Tartışmanın özü beş önermenin Jansenius'ta bulunup bulunmadığıydı.[12] Bunu anlamak için de Jansenius'un eserini incelemek yeterdi. Ama böyle yapılmadı, sağduyunun sesi dinlenmedi, gerçek bulunabileceği yerde aranmadı, taraflar kavgayı tercih ettiler.

Kelimelerin çok büyük bir baskı gücü vardır. Kitleleri peşinden sürükleyen elektrikli düşünceler kelimelerde saklıdır. Kelimelerde somutlaşan bu güç patlayıcı bir nitelik gösterebilir ve kalabalıklarda, genel bir sarsıntının öncüsü olan dalgalanmalara yol açabilir. Her türlü kudurgan yobazlık böyle çıkar or-

---

[12] Jansenius (1685-1638) "*elindelik*" (libre arbitre) kavramını reddetmek ve yalnız alında ahret mutluluğu yazılı olanların "*kurtulacağı*" düşüncesini benimsemekle suçlanmıştır. Bu Hollandalı teologyacının ölümünden sonra yayımlanan "*Augustinus*" adlı eseri (1840) din otoriteleri tarafından sapkın sayılmış, ederde bulunduğu ileri sürülen beş önerme mahkum edilmiş ve Jansenistler bir formüler imzalayarak Öğretiyi reddetmeye zorlanmışlardır (Ç.N).

taya. Coşkun ya da kurnaz bir düzenbaz, çarpıcı sözleri ve hünerli konuşmalarıyla çevresini etkileyerek yanlış yola sürükleyebilir herkesi. Dünyayı karıştıran ayaklanmalar kelimelerle hazırlanır, kelimelerle sahneye konur. En azgın savaşlara, en iğrenç cinayetlere kelimeler sürüklemiştir insanları. Güçsüz kalmıştır o zaman akıl, ve türlü yanılgılar, türlü kötülükler "*gerçek*" ya da "*erdem*" adlarıyla süslenerek göklere çıkarılmıştır. Kelimelerin bu şaşırtıcı baskısını şöyle açıklayabiliriz: toplumsal bünyenin bağı olan dile bir virüs sızarak onu her türlü salgının yardakçısı durumuna sokabilir; işte, o zaman, virüs taklit yoluyla ondan ona bulaşır. Çünkü herkes konuşurken birini taklit eder, açık bir gerçek bu. Bazı durumlarda taklit aşırı derecede yayılır, dal budak salar, akla hiç söz hakkı tanımaz. Görülüyor ki dilin bu kötü eylemi, onun en üstün niteliklerinden biri karşılığında ödediğimiz ceza aslında.

Dil durmaksızın değişir, ama biz konuştuğumuz dilin değiştiğini hissetmeyiz. Dilbilimin bir çelişkisi olarak gösterilir bu durum. Nesnelerin değişmezliği, hareketsizliği yönünde bir yanılgıya düşürür bizi dil. Dünya sürekli bir akış ve değişim içindeyse de, hep aynı cümleleri, aynı kelimeleri kullanırız. Yaşa, karaktere ve olaylara bağlı değişikliklere rağmen her insanın, her varlığın kişiliği, onu belirten isimle bütünlük ve süreklilik kazanır. Montaigne'in de dediği gibi, aslında ne kendi varlığımızın ne de nesnelerin, değişmez bir yaşamı var Ama dile dayanarak evreni durdurmakla göğsümüz kabarır.

Kelimeler aynı kalmasa, ne düşünce ne de toplum hayatı mümkün olabilir Herkesin kendine göre bir gerçek benimsemesini önleyen gene dildir Dil bizi, başkalarının, birlikte yaşadığımız kimselerin gerçeklerini benimsemeye ve kendi gerçeğimizi onlarınkine uydurmaya zorlar. Buna karşı gelene deli gözüyle, bakılır. Kaldı ki, deli de deliliğini başkalarına göstermek için çevresinde konuşulan dili kullanmak zorundadır Çünkü ipe sapa, gelmeyen kelimeler kullanıp anlamsız sesler çıkarırsa dilin de dışına çıkar ve toplumdan bütün bütün kopar. Burada toplumun da ahlakın da kaynağını buluyor ve gene dille karşılaşıyoruz.

İncil'in bir bölümünde[13] çok derin anlamlı bir söz var: "*Kör olsaydınız günah işlemezdiniz*" Az ilerde şu kelimelerle tamamlanır bu söz: "*Onlara bir şey söylememiş olsaydım, günah işlemeyeceklerdi. Ama iş işten geçti artık, hiç bir özrü yok günahlarının.*"[14] "*Kör*" kelimesi "*nesneler üstüne bilgiden yoksun*" anlamına geliyor burada. Nesneleri tanımak için kelimelerin dışında bir yol var mı? Yok elbette. Bilmediği bir şeyi arzulamaz insan *(ignoti nulla cupido)*. Onun için de bilinen bir şeyde günah işlenir yalnız. Biricik etken bilgi aracı da kelimeler Mélisande'la ilk rastlaşmasını düşünen Pelléas: "*Bilmiyordum o zamanlar* " der

Bilgi ağacı tehlikelidir. Onun meyvesinden yiyen günaha sürüklenebilir, ölüme kucak açabilir İşte ahlakın temeli burada. Çünkü sorumluluğa dayanır ahlak, sorumluluk ise kelimelerin aktardığı bilgiye.

[13] Jean bölümü, IX. 41.
[14] XV 22.

Dördüncü Bölüm

Dil, insan tarafından hayat için zorunlu bir araç olarak yaratılmıştır. Bundan ötürü de dili, insanı göz önünde bulundurarak incelemek gerekir. İnsan doğasını temelinden bozuk bulanlar da, insan doğasındaki bozukluktan dolayı toplumu suçlayanlar da dildeki aynı köklü kusur ve tehlikeye dikkati çekmişlerdir. Bu yönden Pierre Nicole[15] Jean-Jacques Rousseau'nun öncüsü sayılır. Her ikisinin de düşünceleri aynı paralel üstündedir. Şairleri, halkı zehirleyen kimseler olarak görür Nicole, edebiyat ve tiyatroyu mahkum ettiği gibi dili de suçlar. Ona göre dil, kelimelerin aracılığıyla zihne tehlikeli kavramlar, korkunç düşünceler sokar. "*Essais de Morale*"[16] adlı eserinin sohbete ilişkin bölümünde şöyle der Nicole: "*Kötüler iyilerden sayılamayacak kadar fazla. İyilere gelince, onlar da her zaman iyi olmamışlar, iyi olduklarında da kusursuz kalmamışlardır Çünkü içlerinde doğal bozukluklarının kalıntılarını taşırlar Bütün bu nedenlerden ötürü dilin yol açtığı ahlaksızlık bir kat daha artar Ortak dil ten istekleriyle dolup taşar, ten istekleridir onda hüküm süren, ona yön veren*" Düşüncelerini şöyle bağlar yazar: "*İnsanların dilinde bulaşıcı bir hastalık var*" [17] Susmayı öğütler

---

[15] Pierre Nicole (1625-1695): Ünlü Fransız teologyacısı. Port-Royat manastırında oluşan Jansenizm hareketine katılmış, manastıra bağlı Petites-Ecoles'de öğretmenlik yapmış, Büyük Arnauld'yla birlikte, uzun yıllar geçerliğini sürdüren bir mantık kitabı yazmıştır. "*Essais de Morales*"i çağında çok tutulmuştur. Nicole, Desmarets de Saint-Sorlin'e yönettiği bir yazıda roman ve oyun yazarlarını "*halkı zehirleyen kimseler*" (empoisonneurs publics) olarak nitelemiştir (Ç.N.).

[16] "***Ahlak Üstüne Denemeler***". 2. cilt. s.250.

[17] s. 261.

Nicole. "*Çünkü susma*" der, "*insanların sözleriyle zihnimize bulaşmış olan yanlış düşüncelerin gene sözlerle tazelenmesini önleyerek güçsüz kılar onları, silinmelerini kolaylaştırır*" Konuşmayınca günah işleme tehlikesi de azalır. Günah işlemek korkusuyla yaşamaktan cayıp kısmi bir intiharda karar kılmaya iyi bir örnektir bu. Bu tutum Stendhal'in andığı ve "*bir kendilerini öldürmedikleri kalan*" mutsuz Trapistlerin durumunu hatırlatır bize. Nicole'ün öğütlediği yaşama tarzı tam Gribouille'a yaraşır bir yaşama tarzıdır.[18]

Aslında dil yerine göre yararlı, yerine göre zararlı bir araçtır. Bilge kişi her zaman dili ölçüyle ve aklın denetimi atında kullanmasını bilir. Dil hayata çok yakından bağlıdır. Hayat gücü nerede kendini gösterirse dil de oradadır. Tutkuların atılımını ve kaynaşmasını dil kolaylaştırır. Tutkulu kişileri ne güzel betimlemiştir Balzac: Goriot, Claes ve daha niceleri... Hepsi de kelimelerle dopdoludur, kelimelerle kendilerinden geçerler. İnsan, hayatı yani kendi kendini mahkum etmeden dili mahkum edemez. Çünkü en kişisel düşüncelerimize bile dil yön verir. Şimdi, iç dünyamızın, duygu hayatımızın özel iki yönünü gözden geçirerek bu gerçeği daha iyi kavrayacağız.

Aşkta, vücutların aldığı zevkin yanı sıra duygu alışverişinin de gerçekleşebilmesi için bir hayli zaman geçmesi gerekmiştir. İlk insanlar aşkı, yemek yemek, su içmek gibi bir şey olarak ele alırlardı. Hayvanların çoğu daha ileri gidememişlerdir, hiç değilse bize öyle geliyor. İlk atalarımız bu kadar doğal bir hareketi coşkun duygular, ince düşünceler, ahlak endişeleri, din yasakları ve toplum baskısıyla torunlarının böylesine karışık hale getirebileceğini akıllarından bile geçirmezlerdi. Aşk, bir gereksinme olarak her çağda vardı; utanç ise sonradan çıktı ortaya. Aşk eyleminin etrafında bütün bir evren kuruldu. İnsanların kurduğu bu evren kelimelerle örülmüştür. La. Rochefoucauld şöyle der: "*Öyle insanlar vardır ki aşktan söz edildiğini hiç i-*

[18] Gribouille, yağmurdan kaçarken doluya tutulan, saflık ve budalalık örneği bir tiptir (Ç.N.).

şitmemiş olsaydılar asla aşık olmazlardı"[19] Modern toplumda yaşayan bir kimsenin aşktan söz edildiğini duymaması mümkün değil. Günlük hayat da, bütün edebiyat da aşk tutkusunun yol açtığı olaylarla dolup taşıyor

Arsène Houssaye, İkinci İmparatorluk devrinin kibar fahişelerinden ünlü Paiva'ya bir gün şöyle demişti: "*Size aşk öğretti Fransızcayı*" Paiva ise itiraz etmişti bu söze: "*Hiç de öyle değil, Fransızca bana aşkı öğretti*" Gerçekten de Fransızca aşk sorunlarını olanca çeşitlilik ve zenginlikleriyle ele alıp büyük bir açıklıkla incelemek için çok elverişli bir araçtır Öyle olduğu için de, aşk tutkusunun neden ve sonuçları, karakterlere, durumlara, toplumdaki çevrelere ya da çağın törelerine göre aldığı değişik biçimler Fransa'da inceden inceye işlemiştir. Her şey büyük bir titizlikle belirlenmiş, tanımlanmış, açıklanmış ve boyuna yenilenen özel terimlerle donatılmıştır dil. Stendhal, Tracy, Senancour, Paul Bourget, Remy de Gourmont gibi moralistlerin derin incelemelerinden ve Balzac, George Sand, Marcel Proust gibi romancıların betimlemelerinden sonra artık bu alanda yeni şeyler bulmak pek mümkün değil herhalde. Nice karanlık noktaları aydınlatmış, nice düğümleri çözmüştür bu yazarlar. Ne var ki bütün bu karanlık noktalar, bütün bu düğümler bizim kendi eserimiz ve dil elele vermiş bizimle.

Ciltler dolusu aşk mektubu yayımlanmıştır. Aşk tutkusu her zaman aynı amaca yönelmekle birlikte, çok değişik biçimlerde ifade edilmiş bu mektuplarda. Genellikle son derece niteliksiz bir söz yağmuruyla karşılaşırız. Okuduğumuz mektup büyük bir yazarın kaleminden çıkmamışsa, sıkıntıdan patlarız. Baştan başa fiziksel olan bir eylem üstüne yığılan sözler öyle boyutlar almıştır ki, sonunda fiziksel eylem sesini duyuramaz olmuş, aşağılanmış, bazen hiçe indirilmiştir. Oyununu gizlemek ve biz istemesek de insan neslinin devamını sağlamak için doğanın baş vurduğu yöntemlere sahip çıkmışız; aşırmışız onları doğadan ve inceltmiş, değiştirmiş, ülküleştirmişiz. Doğa denen

[19] 136. Özdeyiş.

o büyük "*aldatıcı*" bizi nasıl kandırmışsa, biz de onu öyle kandırmışız. Daha doğrusu, nesneler arasındaki düzenli bağlantıları karıştırarak kendi kendimizi aldatmışız. Sonunda da, tenin isteklerini ruhun en yüce özlemleri sanmış ve erdem dilini duyguların en aşağılık isteklerine bulaştırmışız. Hiç bir tutku böyle bir gereksinme duymamış ve böylesine yararlanmamıştır dilden. Bir tek mistik tutku bu yargının dışında kalır belki. Zaten aşk tutkusuyla pek çok ortak yanı var bu tutkunun... Her tutku dilinde olduğu gibi burada da günlük dilde kullanılan kelimeleri duygu düzeyine kaydırmak söz konusudur. Kelimelerin biçimleri, uyandırdıkları çağrışımlar, hatırlattıkları benzerlikler yön verir zihne. Kelimelerin kılavuzluğunda işler beyin...

❋

Bütün iç dünyamız etkisi altında dilin. Türlü türlü zevkler sunar bize dil, türlü türlü olanaklar sağlar. Aşk tutkusunun da, mistik coşkunun da kaynağı o. Bazen hayatımıza yön veren pratik bir ders, bazen evrene ilişkin bir açıklama buluruz onda. Bazen de, sanat güzelliklerine tutkun bir aydının aradığı zevkleri sunar bize dil.

Kısacası, dil, insan ruhunun en yüce örneği olarak çıkar karşımıza. Bu kadar büyük bir değer kazanmasının nedeni bu. Zayıf, aşırı, kusurlu yanlarıyla bile dil olduğu gibi zihin hayatımızı yansıtır. Başlangıçtan beri düşüncemizi yoğuran o.

BİLDİRİŞMENİN SINIRLARI*

Cümlenin yapısı aklın yönetmediği kurallara uyarsa da, dil bildirişmeye *(communication)* elverişlidir ve başarıyla yürütür bu görevi. Kanun metinleriyle bilim yazılarındaki ifade açıklığı bunu tanıtlamaya yeter. Bildirişmeyi sağlayan, cümlenin toptan anlamıdır. Cümlenin iş yapısı, iletilecek düşünceye doğrudan doğruya bağlı değildir. Bu eklemli yapı, değişik cümleler kurmaya yarayan, az sayıda biçimle çok sayıda düşünceyi ifade etmeyi sağlayan bir yöntemdir. Nasıl otuz kırk fonemle binlerce değişik gösterge *(signe)* meydana getirebilirsek, aynı şekilde bu göstergelerle de sayısız değişik cümle kurabiliriz. Her göstergenin anlamı yoktur, ama her cümlenin anlamı vardır ve bu anlam düşünceyle yakından bağıntılıdır.

Anlamla düşünce arasındaki bağıntıyı kavrayabilmek için bilgi sorununa değinmek ve kişisel bilgiyle aynı dili kullanan bütün bireylere özgü ortak bilgiyi birbirinden ayırmak gerekir. Ancak ortak bilgilere dayanarak bildirişmeyi sağlayabiliriz. Çünkü, birini anlamak demek, zihnimizde, bizimle konuşan kimseninkine benzer düşünceler doğması demektir. Ve bu ancak daha önceki bilgilerimizde gerçekleşebilir. "*Babam hastadır*" cümlesini ele alalım.. Bunu söyleyen kişi, babasını da onun hastalığını da bilen bir kimsedir. Söz gelişi, babasının elli yaşında, beyaz saçlı, mavi gözlü, bronşitli olduğunu bilir. Ama bu cümleyi anlayabilmek için dinleyenin de aynı şeyleri bilmesi gerekmez. Cümle, "*baba*"nın dış görünüşünü ve hastalığın türünü canlandırmaz onun zihninde; her birimizin "*babam hastadır*"

---

* Erich BUYSSENS, Çeviri: Berke Vardar, Yeni Ufuklar Dergisi, Eylül, 1967.

kelimelerine bağladığı genel bilgileri uyandırır yalnız. Cümlenin anlamını, konuşanın, babasıyla onun hastalığı üstüne kişisel bilgisi meydana getirmez. Bu anlam toplumsal bir olgudur. Bütün bireylerin bu kelimeleri her kullanışlarında kişisel bilgilerinde ortaklaşa bulunan bir anlamdır bu. Cümle yalnız bunu anlatmak için kurulmuştur ve çok iyi başarır bu görevi.

Kişisel bilgiyle toplumsal bilginin ayrılığı üstüne deney ürünü bir başka kanıtı da romanlar sunar bize. Resimsiz bir roman okurken, varlıkları da durumlarını da kendi deneylerime dayanarak canlandırırım kafamda. Yeteneğim varsa, resimlendirebilirim romanı, yani varlıklara ve durumlara gerçekten onları tanıyormuşum gibi somut bir biçim verebilirim. Benim yaptığım resimleri görmeden başka bir okuyucu aynı romanı resimlendirse, o da kendi deneylerinin etkisi altında kalır ve yaptığı resimler benimkilerden farklı olur. Burada, düşünceyle iletilen anlam arasındaki bütün ayrılık ortaya çıkar. Aynı romanı ayrı ayrı resimlendiren kimseler yapıtın anlamını çok iyi anlamışlardır, bildirişme aynı olmuştur. Ayrı olan, zihinlerde uyanan düşüncelerdir ve bunlar yazarınkilerden de farklıdır.

Bireysel bilgiyi toplumsal bilgiden ayıran öğeler bildirişmenin dışında kalır. Fr. Paulhan, "*Tam olarak kimse kimseyi anlamaz*" derdi. Nice şairler en derin duygularını, en özgün (orijinal) yanlarını dile getirmek olanaksızlığından yakınmışlardır. Kelimeler ancak ortak bilgileri canlandırırlar. Bu ortak bilgilerle, bizi dinleyen kimselerin zihninde bazı kişisel duygularımız da yankı uyandırabilir. Ama, kişisel duygularımız bizi dinleyenlerin yaşantılarına dayanıyorsa böyle bir durum gerçekleşebilir ancak. Yalnız kendine özgü deneyleri ifade etmeye çalışan bir kimse belki başardığını sanır bunu; ne var ki bu sanıyı başkaları paylaşmaz. Kimse anlamaz bu bireyi. Bilgi ortaklığı bulunmadığından bildirişme de gerçekleşmez. Başkalarına ilettiğimiz ölçüde ifade edebiliriz düşüncelerimizi.

Bildirişmeyi tehlikeye sokan bu özgünlük (orijinallik) arayışına resim ve müzik alanlarında da raslarız. Anlaşmadığımız

bir resim ya da müzik parçasını biri çıkıp da anladığını söylerse, kesin bir sonuca varamayız hemen: ya doğrudur dediği ve sanatçıyla ortak bir deneyi vardır; ya da anlamadığı halde kendini anlıyormuş gibi göstermek, mutlu azınlıktan olduğu düşüncesini bizde uyandırmak için söylüyordur bunu. Sanatçının bir şeyler ifade etmek istediğini peşin peşin kabul ederiz. Ne var ki, bunu başarıp başaramadığını bilemeyiz.

Pedagogların genel kültür dedikleri şey, belli bir uygarlığın ürünü olan ortak bilgilerin bütünüdür. Neden önem veririz genel kültüre? Bireylerin her durumda kolayca anlaşmalarını sağlar da ondan. Uygarlık dünya üzerinde tek biçime doğru yöneldikçe, başka ülkelerin insanlarını anlamamız da kolaylaşır. Ama her zaman, başka toplumlardaki insanların bilmediği şeyleri ortaklaşa bilen insan toplulukları bulunacak ve bu gibi ayrılıklar bildirişmeyi güçleştirecektir. Düşünce ayrılıklarına dil ayrılıkları yol açmaz; dil ayrılıklarına düşünce ayrılıkları yol açar.

Bir dilin ancak ortak düşüncelere dayanarak işlemesi, kullandıkları dilin değeri üstüne insanların duydukları kuşkunun başlıca nedeni olsa gerek. Toplumsal özelliği dolayısıyla anlam; duygu ve düşünceleri ifade etme olanaklarını bir hayli sınırlandırır. Başkalarına ilettiğimiz duygu ve düşünceleri ifade edebiliriz ancak. Toplumsal anlaşmanın ürünü olan dil bunun dışına çıkamaz. Bilim için de böyle bir sınırlama elbette vardır. Bilim gerçeği arar, yani bilgilerin uyuşumunu. Kişisel bilgiler ancak topluma mal olabileceği ölçüde ilgilendirir onu. Bu bilgi ortaklığının bulunduğu yerde de insanlar ifade olanağını bulurlar.

Bununla birlikte, dillerin olanakları sınırlıdır. Ortak bilgiler konusunda bile bu böyledir. Bazen daha elverişli bir ifade aracını dile tercih ederiz: "*biçim*"e ilişkin bilgilerimizi iletmek için en iyi yol genellikle resme, çizgiye başvurmaktır. Matematikteki simgeler üstüne de aynı şeyi söyleyebiliriz.. Bazı karışık formüller kelimelerle ifade edilemez. Kelimelerle ifade edilebilecek formüllere bile uygulanan bir yönteme başvurulur o zaman Örneğin, a/b = c denklemi, "*bir sayının bir sayıya bölünmesi or-*

taya bir üçüncü sayı çıkarır" cümlesiyle ifade edilebilirse de, böyle yapılmaz genellikle, "*a bölü b eşit c*" denir Simgelerin çevirisi değildir bu; onların betimi (tasvir), kağıt üstündeki düzenlerinin gösterilmesidir Dil düzeyine aktarılması mümkün olmayan formüllerle karşılaşılınca bu yola başvurulur

Bütün ortak bilgileri ifade edebilecek dil yöntemlerini insanların bulamayacağını peşin peşin -yani, bu yolda denemeler yapmadan- iddia edemeyiz. Ne var ki, böyle bir çözüm mümkün görülse bile, insanların bu türlü bir çabadan kaçındıkları ve bazı durumlarda dil dışı yöntemleri tercih ettikleri de bir gerçektir. Ama dil dışı yöntemlerin de temeli dil yöntemlerinin aynı: ancak ortak bilgilere dayandılar mı anlaşılabilirler ve yalnız iletmek istedikleri duygu ve düşünceleri dile getirebilirler.

DİL VE BİLDİRİŞME*

Bugün insanların dile aşırı derecede ilgi göstermelerinin nedeni bence şu: diyalogu mümkün kılıyor dil, iyi kötü bildirişmeyi sağlıyor ve yalnızlıklarından çekip çıkarıyor insanları.

Doğrusunu isterseniz, ben bugüne kadar, belirtici bir tümleç kullanmadan bildirişmeden ya da ilerlemeden nasıl söz edilebileceğini pek kavrayamadım. Neyin ilerlemesi? Neyin bildirilmesi?

Gerçekten de, yeterince aşağı bir düzeyde alırsak işi ele, bildirişme sorunuyla pek karşılaşamayız: ekmekçi kadın ekmek istediğimi kolayca anlar. Yabancı bir ülkede bile, elimle ekmeği gösterip cebimden de para çıkararak "*miam, miam*" dersem ekmeği satın alabilirim. Bir sergi gişesindeki memur, aramızda hiç bir konuşma geçmeden, uzattığım parayı alıp bana bir bilet verebilir. Gene hiç konuşmadan bileti kapıdaki memura gösterip içeri girebilirim.

Dilin bulunmadığı yerde de bildirişme gerçekleşebilir. Arıların danslarıyla birbirlerine belli bir uzaklıkta ve belli bir yönde balözü, çiçektozu bulunduğunu anlattıklarını Von Frisch göstermiştir Pandomimacı olmamakla birlikte, herkese susadığımı, uykumun geldiğini, korktuğumu anlatabilirim.

Gene de hepimiz bildirmenin güçlüğünden, hatta imkansızlığından yakınırız. Çünkü arılara yeten bildirişme bize yetmez. Gerçi ekmekçi kadın, parasını ödediğim yarın ekmeği vermiştir bana, ama beni anlamadığı duygusu var içimde. Ekmekten başka biraz da yakınlık göstermesini istemiştim kendi-

---

* Emmanuel BERL, Çeviri: Berke Vardar, ***Dil ve Düşünce***, Yeni İnsan Yayınları: VIII, 1968.

sinden; esirgedi bunu benden. Karnımı doyurdum, ama yalnızlığımdan kurtulamadım. Onun için ıstırap çekiyorum.

Büyükannesi hakkında görüştüğü Profesör E.'nin evinden çıkarken Proust'un "*Herkes yalnızdır*" demesi çok ilginç. Profesörün acelesi varmış; gene de zahmet edip büyükanneyi muayeneden geçirmek, teşhis koymak ve mümkünse tedavi yolunu göstermek hususunda Proust'un isteğini yerine getirmiş. "*Büyükanneniz kurtulamaz. Bir üremi krizi bu,*" cevabını vermiş Proust'un sorduğu soruya. Ama hekimin kafası hastasından çok davetli olduğu akşam yemeği ve yakasına takacağı nişanlarla doluymuş; Proust'a büyük bir acı veren büyükannenin durumu hiç ilgilendirmiyormuş onu. Proust'un ruhundaki çalkantıdan eser yokmuş onda. Gerçi profesörün endişelerine karşı yazarın da aynı derecede ilgisiz kaldığı bir gerçek. Şüphesiz bizlere de büyükanneyi bekleyen ölüm profesörün gideceği yemekten daha önemli görülüyor Ne var ki Proust, dışarıda yenen bir yemeğin ne kadar önemli olabileceğini herkesten daha iyi bilen bir kimsedir ve bunu herkesten de daha iyi göstermiştir... Sonuç olarak, Proust haksız ve nankör: profesör kendisinden isteneni yapmıştır, daha fazlasını beklemeye de hakkı yoktu Proust'un. Büyükannesini kendisi kadar seven birini mi bulmak istiyordu? O zaman, Profesör E. yi rahat bırakıp hemen kendi annesinin yanına dönmesi gerekirdi "*Herkes yalnızdır*" sözü "*Paludes*" adlı eserdeki şu sözle aynı kapıya çıkıyor: "*Bencil kişi beni düşünmeyendir*" Proust yalnız olsaydı gerçeği öğrenemeyecekti. Acıklı bir gerçek, doğrusu; ama öğrenmek istiyordu bunu, gerekliydi bu gerçek ona. Yalnız kalmadığı ölçüde de yalnız hissetti kendini. Tıpkı, bir kalabalık önünde bulunduğu için: "*Şu insan vücutlarının verdiği yalnızlık duygusu!*" diye inleyen Lorenzaccio gibi. Şüphesiz Robinson Crusoe böyle bir söz söylemezdi: "*Kimse beni anlamıyor*" diye yakınan mutsuz kişi, gerçekte birine seslenir; kendisini artık bir anlayanın çıkacağı umudu vardır içinde. Bildirişme, sanki mümkün olmadığı izlenimini uyandırmak için gerçekleşmekteymiş gibi olup biter herşey

Karşımızdaki, bildirimizi (mesaj) çözmüş, anlamış ve cevaplandırmıştır. Ama bilincinde istediğimiz yeri vermemiştir ona. Bir başkası olmaya devam etmiştir. Ne var ki, bir noktayı

unutuyoruz: bir başkası olmaya devam etmeseydi gene yalnızlığımıza itecekti bizi.

Bir gösterge alışverişi olmaktan çıkarak bir kaynaşım haline gelen daha yetkin bir bildirişmeye başka yerde rastlarız. Aynı gösteriyi izleyen, aynı müziği dinleyen, aynı duaya katılan kişiler arasındaki bildirişme bu türdendir Aşkta da gösterebilir kendini, telepati yoluyla da çıkabilir ortaya. Ama çok uzun süreli değildir. Çünkü günlük hayatın koşulları herkesi kendi benliğine gömer çok geçmeden. Françoise'la Vermeer sergisine gittiğimde "*L'Atelier*" adlı yapıta her ikimiz de hayran kalırız. Bizi birleştirir bu. Ama az sonra ben öksürürüm, Françoise öksürmez. Eve dönmeden önce kırtasiyeciye ya da kasaba uğramam gerektiği gelir aklıma. Françoise ise berbere gidecek, kızını okuldan alacaktır. İşte, Vermeer'de birleşen yollarımız burada ayrılır birbirinden. Belki ikimiz de kaynaşımın bitmesine, tekrar yalnızlığımıza gömülmemize üzülürüz. O zaman, bildirişmenin mümkün olmadığından yakınırız ve kabahati karşımızdakinde, kendimizde ya da bizim dışımızdaki koşullarda buluruz. Aslında, bildirişme gerçekleşmiştir, yalnız bitmiş bulunmaktadır. Oysa hiç bitmemesini isteriz. Bittiğinde ve bittiğini bildiğimizde bile devam ediyormuş gibi davranırız...

Bildirişme, her birimiz kendi benliğini sürdürdüğü -ve sürdürmek zorunda bulunduğu- ölçüde kesilir Her birimiz yalnız kendisi olmadığı için de bildirişme vardır Bildirişmenin yokluğu diye bir şey düşünülemez. İstediğimiz biçimde gerçekleşmediğinde yokluğundan yakınırız onun. Ama şu bir gerçek ki insanlar arılar ya da melekler kadar birbirlerine bağımlı olsalardı, bugün yakındıkları yalnızlığa can atarlardı.

Bizi sıkan bildirişmenin bolluğu değil, yalnızlığın yoğunluğu. Onun için de, ya doğrudan doğruya dili suçluyoruz ya da onu kullanış tarzımızı. Çünkü kelimeler bildirişmeyi sağlamak için en çok başvurduğumuz araçlardır Bencilliğimiz başkalarını anlamamaktan çok anlaşılmamaktan sızlanıyor. Bundan ötürü de, bildirişme düzleminden ifade sorununa kayıyoruz. Anlaşılmadığımda kötü bir ifade kullandım demektir bana göre, ve hatırladığım kadın beni unutmuş olduğundan "*herkes yalnızdır*"

Ama "*Tristesse d'Olympio*"yu yazmış olsaydım, belki unutmazdı beni, yapıt anılarını tazelerdi onun. Bu durumda suç herkesin yalnız, kadının da vefasız olmasında değil, benim Victor Hugo olmamamda...

Dilbilim, dilin yapısını ve özelliğini gösterir bize. İkisini de değiştirmek elimizde değil. İçinde doğduğumuz toplumsal çevre gibi onun da etkisi altındayız ister istemez. Nasıl doğanın bizi bağımlı kıldığı fizik ve fizyoloji kurallarını değiştiremezsek, dilimizi ve onu yöneten kuralları da değiştiremeyiz.

Dil bağımlı ama, söz özgür. Kullandığımız bütün ifade yöntemleri arasında sorunluğunuzu onun kadar ortaya çıkaran bir yöntem daha yok. Çünkü, ağlamaktan, gülmekten, titremekten, bir kadına karşı duyduğum arzuyu göstermekten ya da bir kimsenin, bir şeyin bende uyandırdığı tiksintiyi açığa vurmaktan alıkoyamam kendimi; ama söylemek istemediğim sözleri kimse söyletemez bana. Yalan söyleyebilirim, verdiğim sözü tutmayabilirim: suç bende olur o zaman, kelimelerde değil. Kelimeler çevremde, içimde, önümde bulunduğumdan ve onları seçmek ya da atmak bana düştüğünden suçluluğum bir kat daha artar...

Toplumun bana aktardığı kelimeler, ancak onları toplumun öğesi olarak kullandığımda boyun eğerler bana, etkenlik gösterirler. "*Oyumu şuna veriyorum, şu eşyayı satın almak ya da satmak istiyorum*" dediğimde şaşmaz birer araçtırlar. Ama yalnız beni ilgilendiren ve toplumla ilgisi bulunmayan bir şeyi ifade etmek istediğimde oyun ederler bana. Bir ustaya tavanı onarmasını söylediğinde hemen anlaşılırım. Ama tavanın çocukken beni karanlıkta nasıl korkuttuğunu anlatmak istersem, başkaldırır kelimeler, ayak direrler. Usta, çocukluğumda deli, hasta olduğumu düşünecek ve tavanın bana acaip yaratıklarla dolu göründüğünü anlamayacaktır. Annemle dadım korktuğumu anlayıp yatıştırırlardı beni; ne var ki onlar bile sıkıntımın gerçek nedenini bilmezlerdi..

Demek ki dil beni bir yandan istemediğim kadar fazla bağlıyor, bir yandan da gereği kadar ifade etmiyor. Çünkü, hem beni meydana getiren bir öğe, hem de içinde kaybolduğum bir öğe. Kendi sözlerimin toplamı olduğum ölçüde benim bir parçamdır

dil. Ama sözlerim dilin çok ufak bir parçası olduğundan ben de onun çok küçük bir parçasıyım. Fransız dili bile çok ufak bir parçası dilin. Bağımlıyım dile ben, çünkü ancak onun bana sunduğu kelimelerle konuşabilirim. Şu var ki, bir yandan da onu ben kendime bağımlı kılarım: çünkü istediğim gibi kullanabilirim dili; yeni kelime düzenleri, hatta yeni kelimeler uydurabilirim. Dil benimser ya da benimsemez onları, başka iş bu.

Dili böylece baştan yaratmaya kalkışmak bana çılgınlıkların en büyüğü gibi görünür: çünkü hazır bulurum dili, toplumun malıdır o. Ne var ki dili baştan yaratmak çabası hem benim benliğimin hem de onun özü gereği; insanın özelliği sözlerinin bağlayıcı niteliği; kelimelerin özelliği ise istenen biçimde kullanılabilmeleri.

Gerçekten yalnız olsam kimseyi anlamam: oysa anlıyorum; hiç bir topluluktan olmam, oysa bir topluluktanım.

Yalnızlıktan yakınan kimselerin çoğu yalnız olmadıklarını söylediğimde kızmışlardır bana. Teknik devrimin baş döndürücü bir hızla eskiyi silip süpürdüğü bir devirde yaşadıklarımdan, çok geniş, çok ufalanmış, çok ayrımsız bir kitlenin içinde eriyip kaybolmamak için yalnızlıklarına sarılıyorlardı belki de: Kitle içinde eriyip kaybolmak adeta yok olmak demekti onlar için.

Evet, yalnızlık güç; ama bir ordinatörün istatistik hesaplarına yarayan sayısız rakam arasında bir rakam olmak daha da güç!..

DİL VE DÜŞÜNCE İLİŞKİLERİ ÜSTÜNE TARTIŞMALAR*

(Tarihçe)

KELİMEYLE kavram, dille düşünce arasındaki bağıntı üstüne ilk tartışmalara Eski Hint'te raslanır. Hint gramercilerden bir kısmı biçimle anlam arasında zorunlu ve doğal bir ilişki görürken bir kısmı da kelimenin toplumsal nitelikli ve anlaşma ürünü bir anlamı bulunduğunu savunmuştur.

Eski Yunan filozofları da bu soruna büyük ilgi göstermişler ve söz konusu ilişkilerin özellikleri üstüne uzun tartışmalara girişmişlerdir. Eflatun'un "*Kratulos*"u kelimelerle nesneler, biçimle anlam arasındaki bağıntının toplumsal anlaşma ürünü olduğunu *(thesei)* savunanlarla isimlerin nesnelere doğal uygunluğundan *(physei)* söz edenlerin düşüncelerini gözler önüne serer. Bu küçük diyalogda Sokrates her iki tezin çürük yanlarını belirtirse de "*doğal bağıntı*"yı savunanları destekler daha çok. Öbür görüşü, alışkı etkenini açıklaması bakımından yardımcı olarak kabul eder. Bu diyalogla Eflatun'un Protagoras ve Demokritos'un tezlerine karşı cephe aldığı sezilir. Nesneleri adlandırabilmek için onları tanımak gereklidir Eflatun'a göre, ve düşünce dilden doğmaz, dil düşünceden doğar.

Aristo karşı çıkmıştır Eflatun'a. Kelimeler doğal bir olgu değil, toplumsal bir anlaşma ürünüdür ona göre.

Stoacılar düşüncenin kelimeler dışında bir varlığı olmayacağını; Epikuros'çular, nesneleri kimsenin adlandırmadığını, di-

---

* *Dil ve Düşünce*, Yeni İnsan Yayınları: VIII, İstanbul, 1968.

lin, insan gereksinmelerinin sonucu olarak gerçek kimliğini kazandığını savunmuşlardır.

Latinler bu alanda Yunan düşüncesinin izlemekle yetinmişler, sorunu aynı açılardan ele almaya devam etmişlerdir.

Ortaçağda da bu tartışmanın skolastik çerçevesi içinde sürüp gittiğini görürüz. Tümel kavramların *(universaux)* gerçekliğini kabul edip genel düşünce'nin bir çeşit şema ya da öznel bir imge olmadığını savunan realistlerle, bunların nedensizliğine ve isimler dışında gerçeklikleri bulunmadığına inanan nominalistler çatışmışlardır bu çağda.

Her yönde bir oluşum çağı olan XVI. yüzyılda dil araştırmaları için çok elverişli koşullar çıkmıştır ortaya. Ama bizi burada ilgilendiren konuda önemli bir görüşe rastlanmaz.

XVII. yüzyılda Descartes düşüncenin kelimeden önce doğduğunu savunursa da fazla ilgilenmez dil sorunuyla. Deneyci düşünürler kelimeden incelemelerini nesne incelemelerine bağlı olarak yürütürler. Descartes'ın "*doğuştan gelen düşünceler*" kuramını eleştiren Locke kelimelerin kaynağını dış dünyaya bağlı düşüncelerde bulur. Leibniz karşılaştırmalı incelemeyi öğütler ve kelimelerin ses taklitlerinden doğduğunu ileri sürer.

XVIII. yüzyılda Condillac duyum *(sensation)* un bütün yetileri (melekeleri) kapsadığını, göstergelerin (işaretlerin) bunların alanını genişlettiğini, çözümlemeyle (analizle) dilin özdeş olduğunu savunur. Ona göre, başlangıçta ayrımlaşmamış eylemler vardı, insanın çözümleme gücü artınca söz doğdu; sesin iniş çıkışlarıyla vücudun hareketleri arasında köklü bir ilişki vardır. Rousseau da buna benzer görüşler geliştirir. Ama dilin ilk denemelerinde Condillac gibi çözümlemeye yöneliş görmez. İlk dilin mecazlı olduğu düşüncesini benzer.

XIX. yüzyıl başlarında dil incelemeleri bilimsel bir kimlik kazandıktan sonra da tartışmalar -yeni verilerle zenginleşerek- devam etmiştir.

Dille düşüncenin özdeşliğini savunan Max Müller'e göre önceleri insanlarda genel düşünceler vardı ve bunları tek heceli kelimelerden meydana gelen bir vokabüler ifade ediyordu: bir icat değildir dil, doğa sunmuştur onu insana. Bu görüşe karşı çıkan Renan'a göre ise dili insan yetenekleri yaratmıştır

Dönüşüm kuramı dil alanına da uygulanmış ve dilin ilk belirtileri doğal göstergelerde (hayvan, kuş sesleri, bebeğin çığlıkları, v.b.) aranmıştır Spencer, Schleicher, Jespersen bu görüşü desteklemişlerdir. Daha sonraları Janet ve Piaget gibi psikologlar tarafından çocuktaki dil sembolizmi'nin mimik ifadeden doğduğa ortaya konmuştur. Önceleri harekete bağlı olan kelimenin sonradan bağımsızlaştığını psikanaliz de tanıtlamıştır Freud bağı *(maji)* yi kelimeyle açıklar Kelime başlangıçta eylemin bir parçasıydı. En ilkel kelimeler arasında aşk çığlıkları yer alır Yoğun bir duygusal değerle yüklenmiştir bu kelimeler Buna benzer olgular ilkel düşüncenin insan ve nesne isimlerine insan ve nesne nitelikleri vermesini çok iyi açıklar. Çocuk düşüncesinde de bu böyledir Göstergeyle nesne özdeştir. İki kelime arasındaki benzerlik ya da özdeşliği nesneler arasındaki benzerlik ya da özdeşlikle bir tutar çocuk. Nevrozlularda da benzer olaylara rastlanır.

Delacroix dilin, mantıksal düşüncenin hem sonucu hem koşulu olduğunu belirtmiş, bazı araştırıcılar da düşüncenin kelimeye "*yapışıklığından*" söz etmişlerdir. Söz ve düşüncenin iç içeliği üstünde durulmuş, anlamın söz düzeyinde belirdiği, ifadeyle düşüncenizi elele ortaya çıktığı gösterilmiştir

Psikoloji ve psikiyatrinin buluşları dil-düşünce ilişkilerini yeni açıklamalarla aydınlatırken, sorunu sosyolojik bir açıdan ele alan incelemeler de anlamla biçim arasındaki bağıntının gerçek niteliğini gözler önüne sermiştir. Durkheim ve onu izleyen bilginlere göre (Mauss, Lévy-Bruhl) genelleme yeteneği ve kavramlar toplumdan alırlar kaynaklarını. Düşüncelerin iletilmesini sağlamak için kelimelere başvurur toplum. Dilin sağladığı genellemeyle somut ve öznel imgeler kişiyi aşan kavramlara dönü-

şür. Birçok dilbilimciler (Saussure, Meillet, Vendryes) bu görüşü benimseyerek dili başta gelen toplumsal kurum ve olay saymışlardır. Sosyolojik okul-Durkheim'in olduğu kadar Amerikalı dilbilimci Whitney (1827-1894) in de etkisi altında kalmıştır Bu bilgin hem dilin toplumsal bir kurum olduğunu savunarak hem de dili nedensiz ve toplumsal anlaşma ürünü göstergeler sistemi şeklinde yorumlayarak yeni ufuklar açmıştır araştırıcılar önünde. Bu kuram Ferdinand de Saussure tarafından geliştirilmiştir. Şöyle der Saussure: " *en önemli noktada Amerikalı dilbilimci haklı bizce dil bir sözleşmedir*" "*gösteren (signifiant) le gösterilen (signifié) i birleştiren bağ nedensizdir*" Bally ile Sechehaye bu görüşe katılarak nedensizliği dil göstergesinin başlıca özelliği saymışlardır. Meillet ve Vendryes de "*sesle anlam arasında nedenli bir ilişki*" bulunmadığım belirtmişler. XX. yüzyıl İngiliz-Amerikan dilbiliminin en büyük isimlerinden Bloomfield de "*dildeki biçimler nedensizdir*" diyerek bu görüşü paylaşmıştır Benveniste 1939'da yaptığı bir incelemeyle sanına büyük bir açıklık kazandırmış ve bilimsel gözlem düzeyiyle dili kullanma düzeyini birbirinden ayırmak gerektiğini belirtmiştir Dili kullanan ister istemez bir bağ kurar anlamla biçim arasında. Ama bilimsel gözlem bu, bağın gerçekte bulunmadığını ortaya koyar.

Dil-düşünce ilişkileri ve onları belirleyen ruhsal ve toplumsal koşullar çağımızda birçok yönleriyle gün ışığına çıkarılmış bulunmaktadır Son araştırmalar kelimenin düşünceyi nasıl çözümleyip nesnel kıldığını, kavramı nasıl belirlediğini, onu hem akıl hem de toplum düzeyine nasıl aktardığını göstermiş ve dil göstergelerinin nedensizliğini savunanları haklı çıkararak yüzyıllardır sürüp giden bir tartışmayı sona erdirmiştir

Meillet'nin de belirtmiş olduğu gibi, dildeki bütün olayları toplumsal anlaşma düzenler Bir kelimenin anlamı o kelimeyi meydana getiren fonemlerin ses özelliklerine bağlı olmadığı gibi belirtilen nesnenin niteliklerine de bağlı değildir. Ne var ki dili kullananlar zaman zaman kelimelerin ses yönüyle anlamları arasında doğal bir bağıntı kurup çağrışımları gerçeğin ifadesi ola-

rak yorumlarlar. Çağrışım bağıntıları fonemlerin anlatım değerleri bakımından seçildiği düşüncesini uyandırır. Bu türlü yanılmalar dil göstergelerinin özelliği bilmemekten, doğar. Dil göstergesinin başlıca özelliğini belirten nesneyle gerçekte hiç bir bağıntısı olmamasıdır. Dilden dile, çağdan çağa büyük ayrılıklar göstermesinin nedeni budur.

Kısacası, kelimeler, yapıları ve-değerleri ses özellikleriyle ya da belirttikleri nesnelerin nitelikleriyle açıklanamayan nedensiz göstergelerdir. Onları yorumlamak için tek yol, dilin sistemi içinde birbirleriyle kurdukları yapısal (strüktüral) ilişkileri ortaya çıkarmaktır.

DİLLERİN YAPISI VE GELİŞMESİ*

* Hazırlayanlar: Cemil Meriç – Berke Vardar,
Birinci basım: Dönem Yayınevi, İstanbul, 1967

BİRİNCİ BÖLÜM

DİL OLAYLARININ GENEL YAPISI

(Bu bölümde Antoine Meillet'den yararlanılmıştır.
Bak. Encyclopédie Française)

BİR PARÇA TARİH

XVIII. yüzyılın sonlarında, dille uğraşan bilginlerin başlıca kaygısı dillerin kavramlar-arası münasebetleri nasıl ifâde ettiğini belirtmekti; genel gramer herşeyden önce mantığın bir uygulanışıydı. Port - Royal'in grameri de, CONDILLAC'ınki de dili melekelerle ilgili genel bir teorinin içinde ele alıyordu: dil bu teoriyi deney yoluyla doğruluyordu onlara göre.

KARŞILAŞTIRMALI GRAMER

XIX. yüzyılın getirdiği büyük yenilik, bir yandan dil incelemelerine tarihî gelişme kavramını sokmak, bir yandan da *"a priori"* görüşlerden sıyrılarak doğrudan doğruya dil olaylarına eğilmek oldu. Bu iki amaç karşılaştırmalı gramerin kurulmasına yol açtı. Daha XIX. yüzyılın başlarında (1816) François BOPP (doğumu 1791, Mayence) bugünkü ayrılıkları ile Avrupa'daki başlıca dillerin (Yunanca, Lâtince, Cermen, Slav dilleri, v.s.) tarihten önce konuşulan bir tek dilin gelişmiş şekilleri olduğunu ortaya koydu. Bütün XIX. yüzyıl boyunca dilciler, hergün biraz daha aydınlık olarak, Hint - Avrupa dilleri arasındaki akrabalığın kendini nasıl gösterdiğini ve bugünkü farkların nasıl açıklanabileceğini belirtmiye çalışmışlardır. Görüldüğü gibi, o devirde lengüvistik âdeta bir diller tarihiydi: değişimleri kesin ve sabit formüllere bağlamak amacı ile en ince ayrıntılarına kadar götürülen bir diller tarihi. Daha 1879'da, o devirdeki genç dilcilerin en orijinali Ferdinand de SAUSSURE Hint - Avrupa seslileri teorisini tutarlı bir sistemle ifâde ediyordu: birçok noktalarda aşılmayacaktır bu sistem, karşılaştırmalı gramere daha büyük bir

kesinlik ve gerçeklik kazandıran "*özelleşmiş*" dilbilim dalları bu eğilimlerden doğdu.

DENEYSEL FONETİK

Ses değişimleri teorisini eksiksiz olarak kurabilmek için dillerin ses sistemiyle ilgili özelliklerini derinleştirmek ihtiyacını duydu dilciler: Fonetik böylece dilbilimin ana bölümlerinden biri oldu. Fizyolojistlerin kullandığı "*ses kaydetme*" usûlleri benimsenerek fonetiğin kesinliği arttırıldı. Fizyolojist Marey'in şâkirdi ROSAPELLY bu yolda ilk denemeleri 1890 - 1895 yıllarına doğru yaptı. Daha sonra rahip ROUSSELOT sistemli deneylere girişti ve "*deneysel fonetik*"in temellerini attı. Bu sâyede araştırmalar beklenmedik bir kesinlik kazandı. Son yıllardaki (1930 sıralarında) ilerlemeler çalışmalara daha büyük bir açıklık getirdi. Deneysel fonetik artık bağımsız bir bilim olmuştur: lengüvistikten çok fizyoloji (ses organları) ve fiziğe ("*ses kaydetme*" usulleri) bağlı bir bilim. SIEVERS, GRAMMONT GUTZMANN, JESPERSEN, PANCONCELLI - CALZIA, POIROT, SCRIPTURE, SWEET'in bu alandaki –konu ve görüş bakımından birbirinden farklı– çalışmalarını hatırlatmak yerinde olur.

LENGÜVİSTİK COĞRAFYASI

O zamana kadar sâdece yazı dilleriyle ilgilenen lengüvistiği konuşma dillerine yönelterek canlandırmak ihtiyacı duyulmıya başlandı. İlk olarak bir ülkedeki bütün "*ağız*"ların metodla incelenmesine J. GILLIERON'un öncülüğünde ve Gallo-Roman diyalektolojisi (lehçe-bilim) çerçevesinde başlandı (1897-1901 arası). Bütün ağızlarla birden ilgilenmek mümkün olamayacağından, GILLIERON, EDMONT' un anketini Fransa'nın belli noktalarına yöneltti, elde edilen sonuçları da haritalara işledi. Böylece lengüvistik coğrafyayı kurdu ve *"Fransanın lengüvistik Atlası"* denen âbideyi meydana getirdi.

Dildeki gelişmenin bütün karmaşıklığı ilk olarak açıkça görülüyordu: "*ağız*"ların boyuna değişen alanları, lehçe sınırlarının oynaklığı, kelimelerin normal gelişmesini önliyen beklenmedik olaylar, orada burada ortaya çıkan yenilikler ve "*ağız*"ları ortadan kaldıran Fransızcanın sürekli fetihleri. Artık ne Lâtinceden Fransızcaya geçiş, ne de herhangi bir dilin tarihi, o ilk denemelerdeki şema basitliği içinde ele alınamıyacaktır. Yazı diliyle konuşma dili arasındaki ayrılığın –çok defa– ne kadar büyük olduğu ortaya konmuş, dilin gelişmesinde rol oynıyan etkenler somut olarak anlaşılmış bulunuyordu. GILLIERON'un eseri başka ülkeler için de benzer atlaslar hazırlanmasına yol açmakla kalmamış, tarihî dilbilim teorisine de yeni bir yön vermiştir.

GENEL DİLBİLİM:

Ferdinand de SAUSSURE (1857 -1913)

Bir yandan karşılaştırmalı gramer kurulurken bir yandan da (XIX. yüzyıl sonlarıyla XX. yüzyıl başlarında) bir dil tipinin genel yapısını –kâh belli bir dilin içinde kâh çeşitli dil ailelerini karşılaştırarak– aydınlatma amacını güden birçok denemeler yayımlanıyordu: FINCK'in, GABELENTZ'in, SCHUCHARDT' ınkiler bunların en önemlileridir. Ayrıca, Ferdinand de SAUSSURE, 1881-1891 arası Paris'te verdiği derslerde, belirli bir anda bir Hint - Avrupa dilini öteki dillerden ayıran özelliklerin tümünü tutarlı bir sistem içinde belirtmeye çalışıyordu. O zamanki öğrencilerinden M. GRAMMONT, dilin sistemi ve yönelişleriyle ilgili olarak genel fonetik ilkelerini ortaya koymuştur.

Fakat F de SAUSSURE Cenevre Üniversitesi' nde bir dilbilim kürsüsüne getirildikten sonradır ki, genel dilbilim hakkındaki görüşlerini olgunlaştırmak ve derslerinde açıklamak imkânını bulmuştur. Bugün herkesçe kabul edilen birçok temel kavramı ona borçluyuz, Artık klâsikleşen "*senkronik dilbilim*" ile "*diyakronik dilbilim*" arasındaki ayırım onun eseri: senkronik

dilbilim, dilin statik yönüyle, yâni kesin bir düzeni olan karmaşık değerler sistemiyle uğraşır; diyakronik dilbilimi ise, dilin geçirdiği evrimlerle bu değerlerin devanılı olarak yenilenmesi ilgilendirir; çünkü dilbilimin bu iki yönü hem bağımsız hem de birbirine sıkı sıkıya bağlı kabul edilir F de SAUSSURE *"Dil"* ile *"Söz"* arasında derin bir ayrılık bulunduğunu da ortaya çıkarmıştır: Dil fertlerin dışındadır, ifâde edilen veya edilebilecek kavramların bütünüdür Söz, fertlere bağlıdır ve dil onda gerçekleşir. SAUSSURE ayrıca sözün ifâde vâsıtası olan dil işaretiyle, ifâde edilen nesne arasında hiç bir bağıntı olmadığını ve bu işaretin sâdece ayırıcı bir özellik taşıdığını da belirtmiştir Yâni bir nesneyi bir isme bağlamaz bu işaret, bir akustik - hayâl'i bir kavrama bağlar. Bu bakımdan lcngüvistiğin gerçek konusu dildir

F DE SAUSSURE'ÜN ETKİSİ

F de Saussure'ün doktrini anahatları ile, ölümünden sonra yayımlanan *"Cours de Linguistique Générale"** (Genel Dilbilim Dersleri) adlı kitabındadır. Bu doktrin teorik dilbilimin gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Bugün çeşitli ülkelerde yapılan araştırmalara, doğrudan doğruya veya dolayısı ile hep o yön vermiştir. Cenevreli üstadın İsviçre'deki bellibaşlı şâkirtlerinden Ch. BALLY daha çok yaşıyan dilin biçimleriyle ilgilenir· duygu ve akıl arasında gidip gelen yaşıyan dille. BALLY bu iki zıt kuvvetin büründüğü somut biçimleri bulmaya çalışır, Stilistik'i derinlemesine inceler. Oysa, A. SECHEHAYE teorik kavramların tümünü soyut olarak düzenlemiye çalışır ve dili mantık açısından ele alır

"Cercle Linguistique de Prague" (Prag Dilbilim Okulu) gibi kişiliği olan bir akımın temelinde de -Baudoin de COURTENAY'inkiyle birlikte- SAUSSURE düşüncesini görüyoruz. Daha çok Slavcacıların meydana getirdiği bu topluluk TROUBETZKOY' un öncülüğünde dili senkronik açıdan inceli-

* F de Saussure, ***Genel Dilbilim Dersleri***, Çeviri: B. Vardar, Multilingual.

yor ve ön plâna "*fonoloji*" kavramını geçiriyor: fonoloji, yâni dildeki görevleri bakımından ele alınan sesler. Demek ki bir fonoloji sistemi kuruyor bu dilciler. Bu sistemde, günden güne biraz daha aydınlanan, günden güne dal budak salan zıtlıklar ve bağıntılar ortaya çıkıyor. Morfolojiye, sentaksa ve vokabülere de uygulanabilecek bir sistem. Bu çalışmalarla, diller arasında görülen yakınlıklar yeni bir anlam kazanıyor: dilci artık tarihî bağlar yerine yapı yakınlıklarını araştıracaktır Ayrıca "*görev*" kavramına bu kadar büyük bir yer verilmesi dilde bir "*amaca yöneliş*" bulunduğu sonucuna götürüyor insanı. Nihayet fonoloji, ilkeleri bakımından evrensel kurallar peşindedir. Daha şimdiden bu akımın kendine mahsus bir metodu ve terimleri var. Fonoloji başka başka yollardan bütün ifâde vâsıtalarını kucaklıyacak bir doktrin kurmıya çalışıyor.

İNCELEME KONUSU OLARAK DİL

Dil, yukardaki teorilerden hiçbirine girmiyen türlü araştırmaların da konusu. Fransa'da G. GUILLAUME doğrudan doğruya senkroniyi ele alarak dil işaretinin sayısız özelliklerini, dildeki soyut temellerine bağlamıya çalışıyor ve dilde saklı olan ifâde gücünü "*dil-altı*" kavramı ile açıklıyor: ifâde gücü, yâni içimizdeki kavramlar ve onların kullanışları. Biçimi, bütün olarak, ancak bu yoldan kavrıyabiliriz. GUILLAUME bu metodu Fransızcanın tanım edatı (article) ile fiilde zaman konularına uygulamıştır. Yazar dilde bir iç-bağımsızlık ve deney-dışılık kabul etmiş oluyor böylece. F BRUNOT'nun anlayışı bunun tam tersi: daha çok Fransız gramerine bağlı kalarak ön plâna anlamı geçiriyor ve gramer bölümlerine dayanan hiç bir sınıflamayı kabul etmiyor. Oysa, V BRÖNDAL (Danimarkalı) kategorilerden hareket ediyor, onların ifâde alanındaki karşılıklarını arıyor ve gramer bölümlerini mantık açısından belirlemeye çalışıyor. L. HJELMSLEV'e göre bilimsel gramer senkronik bir daldır, ifâdeden anlama gider.

ALMANYA'DA: FELSEFENİN ETKİSİ

Dil üzerine teorik araştırmalar her ülkeden çok Almanya'da –açık veya kapalı– felsefî bir temele dayanır. Dillerin yapısında ve gelişmesinde halk psikolojilerinin özelliklerini bulmıya çalışan WUNDT (1900) dan sonra dil üstüne araştırmaların bir psikoloji ve metafiziğe bağlı olarak geliştiği söylenebilir. Meselâ E. CASSIRER, -kısmen HUMBOLDT'un etkisiyle- dili genel bir bilgi teorisi içinde ele alır: işaretle kavramın birbirinden ayrılamıyacağını kabul eder. Dil onun için bir aracı: nesneler dünyasını, irâde dünyasını, hattâ idrâk dünyasını kavramayı ve kurmayı sağlayan bir aracı; dil böylece bir zihin fenomenoloisi içinde yerini almakta ve bilginin unsurlarını ana sembollerle ifâde etmektedir. Başka araştırıcılar (STENZEL, WEISGERBER, IPSEN, PORZIG) biçimle anlam arasındaki bağı psikolojik değerlere başvurarak açıklıyorlar ve değer, anlam kavramlarına ön plânda yer veriyorlar.

K. VOSSLER ideacı dil incelemelerinin temsilcisidir. Benedetto CROCE'nin görüşlerinden ve onun aracılığı ile, apaçık bir yeni Hegelcilikten, ilhâm alarak dilin edebî şekilleri içinde ve bunların ötesinde yaratıcılık hamlesini, düşüncenin yoktan var edici gücünü, kısacası sanatçının estetik faaliyetini dile getiren ne varsa hepsini ortaya çıkarmak ister. Dil evriminin psikolojik oluş'u böylece bir zihnî gelişmeye bağlı görülmektedir. SPITZER'i ilgilendiren, dilin kişisel yönü; en üstün edebî eserleri bir ölçü olarak ele alır SPITZER ve yerleşmiş bir norm'a dayanarak büyük bir sanatçının estetik kaygılarla yarattığı ifâde vâsıtalarını değerlendirir. K. BÜHLER dili başka her türlü psikolojik faaliyetten ayırır, ya içe-bakış yolu ile ya da dilin öğrenilişini inceliyerek sözün gitgide giriftleşen görevlerini ve sözle kendini gösteren zihnî faaliyetleri belirtmiye çalışır.

BİRKAÇ BAĞIMSIZ

Daha bağımsız dilciler de var. O. JESPERSEN (Danimarkalı) dilin dinamiği ile, her zaman canlı olan ve daha çok duyguları dile getiren eğilimleri inceler. Çeşitli "*ağız*"ların karşılıklı gelişmelerine bakarak gelecekte nasıl bir biçim alacaklarını kestirmiye çalışır. JESPERSEN bu araştırmalara dayanarak yapma bir dil kurmuştur. Ona göre bu dil hem maddî ihtiyaçları karşılamakta, hem de dillerin sâdeleşme eğilimine uygun düşmektedir. Önce psikolojik dilbilimle uğraşan Hollandalı J. VAN GINNEKEN sonraları dillerin aktarılması ve kuşaktan kuşağa geçişi problemiyle ilgilenir. Telâffuzun biyolojik temellerini inceliyerek dil evriminin kanunlarını, biyolojik evrimle ırk karışımları kanunlarına bağlamıya çalışır.

SONUÇ: FELSEFE VE DİLBİLİM

Özetlediğimiz eğilimler birbirinden oldukça farklıdır ama, hepsi teorik dilbilimin, metod ve alanını belirlemiye çalıştığını, filozofların da dilcilerin de dil problemini en önemli problem olarak kabul ettiklerini, dil olayının "*kendine göreliği*"ni benimsediklerini gösteriyor. Dile bütün özelliklerini kazandıracak, onun gerek düşünce alanında gerek toplum hayatındaki rolünü belirtecek tutarlı bir doktrin ancak felsefeyle dilbilimin elele vermesiyle kurulabilecektir.

GENEL BİLGİLER

İnsanın kafaca bütün hayvanlara üstünlüğü, tarih öncesinin en uzak çağlarından beri araç kullanması ile gösteriyor kendini. İnsan bir nesneyi parçalara ayırmak isteyince ona doğrudan doğruya saldırmaz, bu iş için kesici bir âlet hazırlar: yâni amaca dolaylı bir yoldan gider.

ARAÇ OLARAK DİL

Bir başka örnek: birinin meyve getirmesini isteyince "*bana bir elma getir*" gibilerden bir takım sesler çıkarır insan. Dilediği nesneyi gösterip kendisine getirilmesini işaret edeceğine "*ses*"ten yararlanır. Burada da dolaylı bir yola sapar, eliyle gösteremiyeceği nesneleri sesle belirtir. Bu da insanı hayvandan ayıran bir özelliktir: âlet kullanma gibi. Her ikisinin ortak bir yanı var: dolaylı yola sapmak. Yâni belirli bir anda yapılacak hareketin daha önce hazırlanmış bir temele dayanması gerek.

KELİMELER VE CÜMLELER

Şüphe yok ki, kullanılan ses düzeni her toplumda her çağda başka başkadır. Aynı hayvana Türkçede "*köpek*", Fransızcada "*chien*", İngilizcede "*dog*" v.s. denir. Dilin önemi yok: ister Türkçe konuşalım, ister Fransızca veya İngilizce, hepsinde de köpeği belirtmek için "*isim*" denen bir sesler bütünü kullanılır. Anlatmak istediğimizi, böyle bir ismi başka isimlerle çeşitli biçimlerde biraraya getirerek anlatırız. Burada "*isim*"i geniş mânâda kullanıyoruz; varlıkları, nesneleri olduğu gibi hareketleri de belirtiyor bu kelime. Meselâ: "*komşunun köpeği kocamış, komşunun köpeği genç, köpek yemek yiyor, köpek uyuyor*" v.s. deriz. Bilinen bütün diller böyledir, hepsinde de "*isimler*", "*isim grupları*" kullanılır.

DİLLERİN ÇEŞİTLİLİĞİ

Bir ülkede hep aynı kelimeler mi kullanılıyor, kelimelerin biçimi, çeşitli durumlarda aynı kurallara göre mi değiştiriliyor, aynı tarzda mı bir araya getiriliyor kelimeler, orada dil birliği var demektir. Görülüyor ki, bir dile kişiliğini veren kullandığı kelime hazinesiyle kelimelerin biçim ve sıralanış özellikleridir.

Medeniyet birliği olan bölgelerde bile birbirinden farklı birçok dil vardır. Kesin bir rakam verilemez bu konuda. Dünyadaki dillerin bütünü üzerine bir sürü eser yayımlanmıştır Bunların hiçbirinde dünyada kullanılan dillerin sayısını gösteren bir rakam bulamazsınız.

Acaba bütün diller bir tek dilden mi türemişlerdir, yoksa çeşitli kaynaklardan mı gelirler? Sık sık ortaya atılmış bu soru, ama bir türlü çözülememiş. Dillerin tarihi cevap vermez bu soruya. Dillerin hepsinde aynı kaynaktan gelme unsurlar var mıdır? Varsa bunların önemi nedir? Dil incelemeleri bu konuda da bizi aydınlatmaz. Gerçi dil her insanda aynı özellikleri taşır: bu bakımdan tektir. Ama dünyanın bütün dillerindeki kelimeleri de, bu kelimeleri biraraya getirmek için kullanılan usulleri de bir tek kaynağa bağlıyamayız.

KELİMELER DE CÜMLELER DE GELENEĞİN ÇOCUĞU

Varlıkların, nesnelerin, hareketlerin isimleri dilden dile değişir. Çünkü isimlerle belirttikleri şeyler arasında tabiî hiç bir bağ yoktur. Köpeğe Türkçede "*köpek*" deniyor; çok mu uyuyor bu ad ona? Hayır. Öyle ise neden? Belli bir zamanda belli bölgelerde yaşıyanlar arasında böyle kabul edilmiş de ondan. Kelimeleri gelenek, geleneği de tarihî olaylar yaratır. Kelimelerin sıralanışı her dilde başka başka. Kelimelere olduğu gibi bu sıralanışlara da belli anlamlar kazandıran yine gelenek. "*Komşunun köpeği*" sıralanışı köpeğin komşuya ait olduğunu gösteriyor, çünkü Türkçede böyle söyleniyor. Fransızcada ise bambaşka söylenir bu: "*le chien du voisin*" denir. Fransızcada köpek kelimesi "*komşu*" dan önce gelir; aidiyeti göstermek için de Türkçenin "*nun*"una karşılık "*de*" kullanılır, Demek ki, bir yandan birlik gösterir dil, bir yandan da her dile göre değişen biçim ve sıralanış özellikleri vardır. Dilin kullanacağı vâsıtalar esasta bir ama, her dil kendine göre kullanıyor bunları.

DİLİN KULLANDIĞI SESLER

Herhangi bir dil insandaki ses organlarının çıkarabileceği seslerin ancak küçük bir kısmını kullanır. Bir dilin kullandığı ses birimlerine "*fonem*" denir. Çok defa fonemler dilden dile değişir, ama fonem türleri az sayıdadır.

Her insan konuşmak için aynı hareketi yapar: soluk verirken nefes borusundaki geçidi daraltır; sesini duyurmak için ses tellerini gerer ve onların titreşmesini sağlar. Böylece çıkarılan hava azalmış olur. Fonemler iki türlüdür: sesliler, sessizler. Sesliler her zaman "*uzatılımlı*"dır, temel unsurları boğazdaki titreşimdir. Bu titreşim "*mizmar*" dudaklarının kısılmasından doğar. Sessizleri ise sesli uzatımıyla sona eren bir gerilme ve arkasından gevşeme hareketi meydana getirir.

SESSİZLER

Organlar ne kadar çok kapanırsa gerilme o kadar kuvvetli olur. En belirli sessizler soluğun tamamen kesilmesini gerektirirler.

KAPANTILILAR

Soluğun tamamen kesilmesiyle çıkarılan sessizlere "*kapantılılar*" *(occlusives)* denir. Kapantılıların bir kısmı hiç bir gırtlak titreşimi olmadan çıkarılır: Fransızca "*pain, toit, camp*" kelimelerinde bulunan "*p, t, k*" gibi; öbürleri de gene Fransızca "*bain, doigt, gant*" kelimelerinde görülen ve titreşimle çıkarılan "*b, d, g*" Bu türlü kapantılı sessizlere birçok dillerde rastlanır, ama kapantılı sessizi bulunmıyan diller de vardır: meselâ Arapçada "*p*" yoktur, Kelt dillerinin eski devirlerinde de öyle. Sonraları yeni bir gelişmeyle bu dillerden bazılarına "*p*" sesi de

girmiştir. Birçok dillerde "*p, t, k*" vardır da "*b, d, g*" yoktur veya sonradan gelişmiştir: Fin dillerinde olduğu gibi.

YARI KAPANTILILAR

Birçok dillerde kapantılılara benzer sessizler vardır: yarı kapantılılar *(spirantes)*. Bunlarda tam bir kapanma olmaz, yalnız soluk azalır. Meselâ Almancada "*k*"nın yanında "*ch*" biçiminde gösterilen bir yarı kapantılı vardır ("*backen*"· pişirmek; "*bach*"· ırmak). Rusçada da öyle ("*kamen*"· taş; "*cholod*"· *soğuk*): Bu yarı kapantılı, kapantılılarda soluğun tıkandığı yerin hemen yanında bulunan damak bölgesinde soluğun azaltılması ile çıkarılır. Ama bütün yarı kapantılılarda durum böyle değildir. Gerçi "*t*" kapantılısının karşısında İngilizcenin "*th*"ı gibi yarı kapantılılar var, ama alt dudakla üst dişler arasında havanın sıkıştırılması ile elde edilen yarı kapantılılara karşılık benzer şekilde çıkarılan hiç bir kapantılı yoktur: meselâ Fransızcanın *"f"* dudaksıl - dişsilinin karşılığı hiç bir dudaksıl - dişsil kapantılısı yoktur. Bu bütün dillerde böyle.

Yarı kapantılılar da kapantılılar gibi ses tellerinin titreşimiyle de titreşimsiz de söylenebilirler Titreşimsiz yarı kapantılı *"f"*nin yanında titreşimli bir kapantılı vardır· *"v"* Çok rastlanan bir yarı kapantılı, dili diş bölgesinde damağa yaklaştırarak çıkarılır: *"s"* gibi. Bu titreşimsiz yarı kapantılının karşısında titreşimli bir yarı kapantılı görüyoruz: "*z*" Damağa dilin ucu ile dokunulacağına üstü yaklaştırılsa "*ş*" elde edilir. Bu titreşimsiz "*ş*"nin yanında birçok dillerde aynı türde titreşimli bir sessiz vardır· *"j"* Slav dillerinde de hem "*ş*" vardır hem "*j"* Halbuki Almancada "*ş*" vardır da *"j"* yoktur.

GENİZ SESLERİ

"*P, t, k*" gibi kapantılılar, İngilizcenin "*th*"ı veya Almancanın "*ch*"ı gibi yarı kapantılılar, yahut Türkçedeki "*s, z*"

gibi ıslıklar, *"ş, j"* gibi hışırtılılar söylenirken damak eteği kalkar: genizde hiç bir tınlama olmaz. Ama doğrudan doğruya geniz tınlamasına dayanan fonemler de var. Bir kapantılıyı titreşimli olarak ve damak eteğini indirerek söylersek geniz sesleri elde ederiz. Bu türlü seslere dillerin çoğunda rastlanır. Fransızcadaki "*n*" ve "*m*" bu çok yaygın seslerin en iyi örnekleridir; sâdece bir dişsil ve bir dudaksıl vardır *"d"* nin karşılığı olarak "*n*"i, "*b*"nin karşılığı olarak "*m*"i görüyoruz; oysa "*g*"nin karşılığı bağımsız bir geniz sesi bulunduğu söylenemez. "*n*" ve "*m*" geniz seslerinin sessizler dizisinde ayrı bir yerleri vardır.

AKICILAR

Başlıca özelliği titreşim olan sessizlerden bazıları ağız organlarının belli hareketleriyle çıkarılır; birçok dillerin ses dizgelerinde önemli bir rol oynıyan bu sessizlere *"akıcılar" (liquides)* denir; bunlar *"r"* ve *"l"* dir. *"r"* sessizi dilin ön kısmının -üst diş yuvaları bölgesinde- damakta titreşmesiyle çıkarılır. *"l"* akıcısı ise, yanlardan hava geçecek şekilde dilin biraz kaldırılması ile elde edilir. *"I"* sessizine birçok dillerde rastlarız, daha çok da Çinçe gibi *"r"*si bulunmıyan dillerde. İlgi çekici bir nokta da şu: çok gürültülü bir ses olan titreşimli *"r"* birçok dillerde kaybolmuştur. Meselâ konuşulan İngilizcede titreşimli *"r"* bellibelirsizdir. Güneyde konuşulan birçok Gallo - Roman ağızlarında titreşimli *"r"* yaşamakta ise de, Kuzeyde bu sessiz, dil ucu titreşimiyle değil de küçük dil titreşimiyle çıkarılan bir foneme bırakmıştır yerini. Bu sese boğaz veya küçük dil *"r"* si denir. Aynı boğaz *"r"* sini Almanca da kullanır.

BAŞKA BİRKAÇ SESSİZ ÖRNEĞİ

Yukarda ağız organlarıyla çıkarılan sessizlerden söz ettik. Başka türlü sessizler de var, meselâ Almanca ve İngilizcenin bir soluktan ibâret *"h"* sessizi (bu sessiz Fransızcada yok). Gırtlaktan çıkan patlamalı bir gürültü bazı sessizler: Arapçadaki *"ayn"*

gibi. Birçok dillerde bu türlü fonemlere rastlanır. Bunlar sertlik verirler dile.

SESSİZLERİN DEĞERİ

Sessizlerin tek başlarına değerleri yoktur. Onlara değer kazandıran karşıtlıklarıdır, bir takım ayrımlı işaretler meydana getirmeleridir. *"b"*yi *"p"*den ayıran *"b"*deki titreşimdir. Ama bu titreşimin tek değeri vardır: *"b"*yi *"p"*den ayırması ve böylece dili kullananların belirtmek istedikleri kavramları belirliyen karmaşık işaretler kurmayı mümkün kılması. Sessizler için söylediğimiz bu sözler şimdi bahsedeceğimiz sesliler için de doğrudur.

SESLİLER

Yukarda söylendiği gibi, sesliler, temeli titreşim olan uzatımlı seslerdir. Onları tını ayırır birbirinden. Tını ağız organlarının yankılama gücüne bağlıdır. Yankılanma alanının genişliğine, daralmanın ön veya arka damak bölgesinde oluşuna, dudakların büzülmesine, yuvarlaklaşmasına göre tını da değişir. Böylece çeşitli sesliler elde edilir. Meselâ *"a"* gibi bir sesliyi çıkarmak için ağız açılabildiği kadar açılır, *"i"* ve *"u"* gibi sesli lerde ise ağız çok az açılır. Ayrıca, özel yapılı ve her dilde bulunmayan sesliler de vardır. Meselâ en kapalı normal seslilerin (*"i"*, *"u"*) karşısında birçok dillerde *"ü"* seslisini görüyoruz. *"ü"*nün telâffuzu *"i"*ninkine yakındır, tek fark *"ü"*deki dudak yuvarlaşması. En açık sesli *("a")* ile en kapalı sesliler *("i", "u")* arasında, çeşitli nüansları olan *"e"* ve *"o"* gibi sesliler yer alır: Fransızca kapalı *"e"* (bonté) ile açık *"e"*yi (procès) birbirinden tamamen ayırır. Bu ayırım bir anlam ayırımına da yarıyabilir: *"j'aimerai" ("é")*: *"J'aimerais" ("è")* Kapalı *"o"* (bureau) yu da açık *"o"* dan (homme) ayırır Fransızca. Aynı şekilde *"a"* ile *"ü"* arasında, çeşitli nüansları olan *"ö"* bulunur...

SESSİZİMSİLER

Kapalı sesliler dışarı çıkan havaya açık seslilerden daha dar bir geçit bırakırlar; açık seslilerden daha yakındırlar sessizlere. Bunun için de sessizler gibi telâffuz edilebilirler. *"Je lie"*deki *"i"*yi ele alalım. Aynı *"i" "nous lions"* daki gibi sesliden önce gelirse, bir sessiz gibi söylenir. *"Je loue"* daki *"u"* (ou)nun *"nous louons"*da bir sessiz gibi telâffuz edildiğini görüyoruz. Bu sessiz *"u"* İngilizce *"water"* deki *"w"*den farksızdır, sessiz *"i"*de gene İngilizce *"you"*daki *"y"* den. Sesliden önce gelirse *"ü"* de bir sessiz gibi söylenir. Bir *"il tue"* deki *"ü"* (u) var, bir de *"il tuait"* deki *"ü"* sessizi; *"ü"* sessizine Fransızca dışında seyrek rastlanır.

SESLİLER DİLDEN DİLE DEĞİŞİR

Sesliler çok defa dilden dile değişir. Meselâ ses organlarının aldığı durumlar İngilizce ve Fransızcada farklı olduğundan bu iki dildeki seslilerin hepsi birbirinden ayrıdır. Fransızcanın telâffuzunda dudaklar büyük bir rol oynar, çok defa öne doğru uzatılır. İngilizcede sessizlerin büyük çoğunluğu dudaklar işe pek karışmadan söylenir; işe karıştıklarında da öne uzatılmaz dudaklar. İngilizcede seslilerin çoğunda dil damağın orta kısmına getirilir: *"leg"* (bacak) deki açık *"e"* de, *"cat"* (kedi) taki *"a"* da, *"cut"* (kesmek) teki *"a-e"* arası seslide olduğu gibi.

Genellikle sesliler söylenirken damak örtüsü yukarı kaldırılarak burun boşluğunun tınlatıcı olarak işe karışması önlenir. Ama, Fransızca, Portekizce, Lehçe gibi bazı dillerde öyle sesliler vardır ki, bunlar söylenirken damak örtüsü alçaltılır, burun *"tınlatıcı"* laşır. Ses genizden çıkar. Fransızca *"fin"* deki *"in" "banc"* daki *"an"*, *"son"* daki *"on"*, *"alun"* deki *"un"* gibi.

SESLİLERİN ŞİDDETİ VE YÜKSEKLİĞİ

Herhangi bir Avrupa dilindeki sesleri sırf akustik bakımdan ele alırsak, her cümlede bazı hecelerin ötekilerden daha yeğin söylendiğini görürüz. Bu hecelerin cümledeki kelimeler içinde hemen hemen değişmiyen belli bir yerleri vardır. Meselâ Fransızcada bu heceler kelimelerin son heceleridir; Almancada ilk heceleri, lehçede ise sondan bir önceki heceler. İngilizce veya Rusça gibi dillerde bu hecelerin yeri kelimeden kelimeye değişir, başta da, ortada da, sonda da olabilir. Ama bu yer her kelimede bellidir ve değişmez. Bazı dillerde böyle heceler Fransızca veya Almancada olduğu gibi üstüne basılarak belirtilmez. Bunun için ses yükseltilir, yâni vurgulu hece, komşu hecelerden daha yüksek perdeden söylenir. Esasen şiddet ve yükseklik vurguları çok defa aynı hecelere rastlar: böylece aynı hece hem yüksek hem şiddetlidir.

VURGU

Bu şiddet ve yükseklik farklarına genellikle vurgu denir Çeşitli dillerde vurgu aynı yerde olmadığından yazısı bir olan kelimeler başka başka telâffuz edilir: çünkü vurgulu hecenin yeri değişiktir. Birçok dillerde olduğu gibi İtalyancada da *"opera"*nın vurgusu kelimenin başındadır: *"ópera"*; Fransızcada ise son hecede: *"operà"* Vurgu mutlak bir şiddet değildir, kelimedeki öbür hecelere göre şiddetlidir vurgulu hece, o kadar Vurgunun şiddeti de dilden dile değişir. Almanca, İngilizce, gibi dillerde vurgu çok kuvvetlidir; bu yüzden de vurgusuz heceler çok siliktir; bellibelirsiz ve çabucak söylenirler; bu hecelerin seslileri kendi tınılarını kaybedebilir, hattâ büsbütün silinebilirler. Meselâ İngilizce *"university"* kelimesinin telâffuzunda vurgulu *"ver"* hecesi neredeyse bütün kelimeyi yutar. Vurgunun çok daha hafif olduğu diller de var: meselâ İtalyanca *"università"* Modern Yunancada vurgu o kadar zayıftır ki, vurgulu hecelerle vurgusuzlar arasındaki tek fark süre farkıdır

KELİME HAZİNESİ

ANLAMLA SES ARASINDA BAĞINTI YOKTUR

Dildeki bütün olayları olduğu gibi, fonemlerin kullanılışını da gelenek düzenler: aydınlatılması hiç de kolay olmıyan karmaşık bir gelenek. Kelime hazinesi üstüne genel bir teori kurulamayışı bundandır.

Bir kelimenin anlamı o kelimeyi meydana getiren fonemlerin sesine hiç bir şekilde bağlı değildir. Meselâ Fransızca *"chat"* (kedi) daki *"ch"*ın da *"a"*nın da ses bakımından, belirtilen hayvanla uzak yakın bir ilgisi yoktur. *"Marcher"* (yürümek) veya *"courir"* (koşmak) kelimelerinin ses unsurları kendi başlarına bu fiîllerin gösterdiği kavramları canlandırmaz zihinde. Bundan şüphesi olanlar Fransızca *"aller"* fiîlinin türlü biçimlerini hatırlasınlar: *"il va"* (gidiyor), *"nous allons"* (gidiyoruz), *"j'irai"* (gideceğim); şahıs ve zaman ayrılıkları bir yana, ses unsurları, aynı olmadığı halde, bu biçimler bir tek genel kavramı belirtirler.

ÇAĞRIŞIMLARIN GERÇEK MAHİYETİ

Peki, konuşanlar kelimelerin ses yönü ile anlamlarını birleştirmezler mi? Birleştirirler. Fransızca *"souffle"*u duyan, bu kelimeyi bilmiyorsa ne olduğunu anlıyamaz. Ama bir Fransız için *"s"* *"f"* ve *"l"* fonemleri tabiî olarak *"souffle"* (soluk) fikrini uyandırır. Aynı sessizlerle, boğuk sesli *"u"* yerine tiz sesli *"i"* nin gelmesiyle değişik anlamlı bir kelime çıkar ortaya: *"siffle"* Bu kelime de bir Fransız'ın kafasında belli bir kavram uyandırır. Bu türlü çağrışımlara her dilde sık sık rastlanır; içinde bulundukları kelimelere ifâde özellikleri katar bunlar, ama kelimelerin ses yapılarını açıklıyamaz, doğrulıyamazlar.

"Lécher" (yalamak) kelimesini ele alalım: bu kelime ilk bakışta *"anlatımlı"* gibi gelirse de ancak gelenekle açıklanabilir Gerçi *"lécher"*nin baş *"l"i* bir dil hareketi hatırlatır, ama çeşitli dillerde *"lécher"* anlamına gelen bütün kelimelerde bir baş *"l"* i yoktur Mesclâ Sanskritçedeki *"rih"* kökü bir *"r"* ile başlar· bu eski bir *"l"* nin değişmiş şeklidir. Görülüyor ki *"l"* in anlatım değeri bu telâffuzu sürdürememiş ve -eski Hintçede normal olan- *"l"* in *"r"* ye dönüşümünü önliyememiştir. Demek ki, fonemle anlatım değeri arasındaki bağ çok ince bir bağdır, kolayca kopar.

KELİMELER NEDENSİZ İŞARETLERDİR

Anlamla ses arasındaki çağrışım bağıntıları, kelimeleri açıklamak istiyenlerde çok defa fonemlerin anlatım değerleri dolayısı ile seçildiği düşüncesini uyandırır. Oysa, dillerin tarihi üstüne bildiklerimiz bu düşüncenin doğru olmadığını gösterir. Bu türlü yanılmalar, dil işaretlerinin özelliğini bilmemekten ileri gelir.

Hiç bir fonem tek başına tabiattaki sesleri taklit etmez. Ayrıca fonem bir kavramın sembolik ifadesi de değildir. Sadece kelimeleri meydana getirmiye yarayan bir unsurdur Kelimenin doğuşunda hiç bir taklit kaygısı görülmez, ama gelenekle kimliğini kazandıktan sonra kelimenin biçimiyle ifade ettiği kavram arasında bir uygunluk belirebilir (tabiî ses özellikleri elverirse).

Görülüyor ki belirtilen nesnelerle gerçekte hiç bir bağıntıları olmaması dil işaretlerinin başlıca özelliği: dilden dile, çağdan çağa büyük ayrılıklar göstermeleri bundan. *"Cheval"* kelimesi ses bakımından Lâtince aslı *"caballus"*tan farklı, *"chèvre"* de *"capra"* dan. Tarih bakımından *"chèval"* le hiç bir ortak yanları bulunmıyan, ondan tamamen ayrı olan Almanca *"pferd"* veya İngilizce *"horse"*, kelimenin taşıdığı değerin sesinden ne kadar bağımsız olduğunu göstermiye yeter.

Tekil - çoğul zıtlığı ile bunu belirten fonemlerin zıtlığı arasında bir bağıntı olabileceği düşünülmez bile (*"cheval/ chevaux"*da olduğu gibi.) Kaldı ki birçok ağızlarda *"chevaux"* hem tek at için kullanılır, hem de birçok at için. Dilin tarihi gösteriyor ki *"cheval / chevaux"* zıtlığına fonetik olaylar yol açmıştır. Şu halde, isimlerin değerini fonemlerine dayanarak açıklamaktan kaçınmalıdır.

Adlandırdığı kuşun sesine çok benziyen *"coucou"* (fr.) gibi bir isim bile bu sesin düpedüz taklidi değildir; kelimede yer alan fonemlerle, *"cou, coup"* gibi kelimeleri veya *"courber, couler, coucher"* gibi hiç bir anlatım özelliği olmıyan fiîllerin baş tarafını meydana getiren fonemler hep aynı fonemlerdir. Aslına bakarsanız, kuşun çıkardığı seste ne gerçek bir *"k"* vardır, ne de gerçek bir *"u"* (ou)

KELİMELER NE DERECEYE KADAR AÇIKLANABİLİR?

Kelimeler, yapıları ve değerleri ses özellikleriyle açıklanamıyan nedensiz işaretler olduğuna göre, onları yorumlamak için başka kelimelerle aralarında bağıntı kurmak gerekir. *"Chien* (köpek), *pomme* (elma), *table* (masa)" gibi tek tek kelimeler açıklanamazlar, bütün söyliyebileceğimiz varolduklarıdır.

Açıklanabilecek kelimeler, dildeki başka kelimelere bağlanabilen ve takılar yardımı ile onların bileşiği veya türevi olan kelimelerdir. Meselâ *"garde - fou"* (gr.) gibi bir kelime ilk bakışta bildiğimiz unsurlardan kurulu gibi gelir ama, bu unsurlar kelimenin yaygın anlamını açıklamaz: *"garde - fou"* (parmaklık korkuluk) ile *"folie"* (delilik) kavramı arasında hiç bir ilgi yoktur .Gerçekten de birçok dillerde bileşik kelimelerin büyük kısmı yalın kelimelermiş gibi gelir insana. Bileşik bir kelimenin gündelik dilde kullanılmıya başlaması unsurlarının belirsizleştiğini gösterir. Ayrı anlamda bir kelime ancak böyle doğar. Alman, *"fingerhut"* kelimesiyle Türkçedeki *"yüksük"*ü belirtir sadece, *"hut"* (şapka) kavramını belirtmez. Gerçi Sanskritçe gibi

bazı diller, Fransızca veya İngilizcenin ilgi cümlesiyle (Fransızcada *"qui"* veya *"que"*, İngilizcede *"who"* veya *"that"* ile başlar bu) ifade ettiği birşeyi göstermek için iki ismi yaklaştırmakla yetinirler: Sanskritçede yalnız bileşiklerden kurulu cümleler var. Bir düşüncenin anlatılması için yeni bir bileşime ihtiyaç duyuldukça ortaya çıkar bu bileşikler, unsurları ayrı ayrı kendi değerlerini taşırlar.

EKLER VE EŞ- BİÇİMLİ KELİMELER

Kelimelerle ilgili olaylar birbirine benzemez. Bu mahiyetleri icabı. Kelimeleri meydana getirmiye yarıyan ekler çok defa kelimeden kelimeye değişir. Her durumda da aynı ek kullanılmaz. Burada örnek olarak, bir nitelik gösteren sıfatlara bağlı ve niteliğin kendisini belirten isimleri ele alacağız. Meselâ Fransızcada bir *"-esse"* eki var; niteliği gösterir: *"faible"* den *"faiblesse"*, *"sage"* den *"sagesse"*, *"riche"* ten *"richesse"*, *"jeune"* den *"jeunesse"* Ama *"-esse"* eki Fransızcada rastladığımız tek ek değil: *"pauvre"* dan türeyen *"pauvreté"* de *"-te"* eki, *"maigreur"* de (*"maigre"* den türemiştir) *"-eur"* eki var. Çok defa sıfatın karşısında nitelik belirten bir isim de yok: meselâ *"sombre"* un ismi yok. Bu ayrılıkları aydınlatan olayları açıkça görebiliriz çok defa (ama her zaman değil). Meselâ *"pauvre"* kelimesinin karşısında niçin *"-esse"* li bir nitelik ismi bulunmadığını biliyoruz: *"esse"* unsurunun bu gruptan kelimelerde görevi başka: *"pauvresse"* bir insanı belirtir, niteliği değil. Diller karışıklığa yol açan kelimelerden kaçınırlar çok defa.

Anlam çatışmasına yol açabilecek durumlarda eş - biçimli kelimeler kullanılmamıya çalışılır. *"Vers, verre, ver"* kelimelerinin eş - sesliliği hiç bir çatışmaya yol açmadığından Fransızca bu eş - biçimlere dokunmamıştır Oysa, bir Gaskon ağzında *"ll"*, *"tt"* biçimine girdiğinden bu dilde Lâtince *"gallus"* (horoz) tan gelen kelime eski bir *"gattus"* (kedi) u devam ettiren kelimeyle karışabileceğinden, Lâtince, *"gallus"* u devam ettiren kelime kaybolmuş ve beklenmedik adlar takılmıştır horoza: *"faisan"*

(sülün), *"vidame"* (vidam). Kelime hazinesinin işte böyle garip yenileşmeleri var.

TABU KELİMELER

Bazı kelimeler de bâtıl inançlar yüzünden kullanılmaz olur: bu da başka bir yenileşme kaynağıdır. Meselâ avcı öldürmek istediği hayvanın adını ağzına almaz; eski Hint Avrupa dillerinde ayıya ayı demezdi avcılar; dolaşık yoldan belirtirlerdi ayıyı; ayının Slavcası *"medvedi"*, yani *"bal yiyen"* Rusça gibi modern Slav dillerinde de yaşıyor bu kelime); başka dillerde de ayının bal yiyiciliği buna benzer kelimelerin doğmasına yol açmıştır: Litvanya dilinde *"lokys"* aslında *"yalayıcı"* (bal yalayıcı) demek. Aynı örnekler, birçok durumlarda bir kelimenin kullanılışına bakarak yaygın anlamını kestirmenin ne kadar güç olduğunu göstermektedir: *"medvedi"* kelimesinin başlangıçta "bal yiyici" anlamına gelmesinden ayı demek olduğunu çıkaramayız. Daha önce söz konusu ettiğimiz ilkenin bir kere daha doğrulandığını görüyoruz: sesle anlam arasında kayda değer bir bağıntı yoktur.

BAŞKA DİLLERDEN KELİME ALMA: AKTARMA

Bu ilkenin önemli bir sonucu var: bir dile yabancı bir dilden kelime alınabilir: buna *"aktarma"* diyoruz. Aktarma böylece bir dile, o dilde bulunmıyan sayısız kelime kazandırabilir.

AKTARMANIN ÖNEMİ: ÖRNEKLER

Aktarma, kelime hazinesini yenilemiye en çok yarıyan yollardan biridir. İki dil birbiriyle temas etti mi, aralarında kelime alış verişi olur. Örnek: Normanlar İngiltere'yi ele geçirince birçok Saksonlar mükemmel Fransızca konuşmıya başladılar; iki dilli oldular böylece. Hem Cermence hem Fransızca konuş-

tuklarından, Cermence kullanırken de Fransızca kelimelerden yararlandılar. Bugünkü İngilizce bunu açıkça gösterir; meselâ bir yandan bazı evcil hayvanların Saksonca isimleri kullanılırken, öte yandan aynı hayvanların etleri Fransızcadan alınma kelimelerle ifade ediliyordu. Böylece, öküzün, koyunun, domuzun Saksonca isimleri yanında, bu hayvanların etinden bahsedilirken F'ransızca isimler kullanıldı: *"ox", "sheep", "pig"*e karşılık *"beef", "mutton", "pork"* Ayrı diller konuşan iki ulus bir araya geldi mi (dillerin kelime hazineleri de ayrı ise), çok defa hâkimiyeti elinde bulunduranların kullandığı kelimeler hâkimiyet altında yaşıyanların gündelik diline girer. Meselâ Ermeniler yüzyıllarca Partlar'ın yönetimi altında yaşadıklarından Partlar'ın kullandığı pek çok İranca kelime Ermeniceye girmiştir. Öyle ki, uzun zaman Ermenicenin bir İran dili olduğu sanılmıştır: oysa Ermenice bambaşka özellikleri olan bir Hint - Avrupa dilidir ve İrancadan apayrıdır. Avrupa'daki öbür dillerden büsbütün ayrı olan ve biçimleriyle Kafkas dillerini hatırlatan "baskça" kelime hazinesinin büyük bir kısmını komşu dillerden almıştır (daha çok Gaskon ağızlarından ve İspanyolcadan).

EDEBÎ DİLLERDEN KELİME ALMA

Birçok memleketlerde edebî dil konuşma dilinden tamamen ayrıdır. Daha düne kadar Müslümanlar'ın çoğu edebî dil olarak Arapçayı kullanırlardı. Bu gibi durumlarda herhangi bir dili konuşanların iki ayrı dili olduğunu görürüz: biri gündelik ihtiyaçları karşılar, öbürü entelektüel ihtiyaçları. Zaman zaman edebî dildeki bazı kelimeler gündelik dile de aktarılır.

BİR ÖRNEK: LÂTİNCE

Meselâ, aşağı yukarı VI. yüzyıldan itibaren klâsik Lâtince Fransızlar'ın edebî dili olmuştur. Bu dil aşağı yukarı XVII. yüzyıla kadar bütün Batı Avrupa bilginlerinin tabiî dili durumundadır ve Katolik kilisesinin de dili olarak kalmıştır. Bütün Ortaçağ

boyunca bilginler ve okur yazarlar aralarında Latince kullanmışlardır. Bütün aydınlar iki dilli olduklarından, kullandıkları Fransızcaya Lâtince kelimeler aktarmışlar ve bu kelimeleri az çok Fransızcaya uydurmuşlardır. Böylece gündelik Fransızca bazı bakımlardan Lâtinceleşmiştir. İngilizcede de durum aynı. Bugün de bu dil, İngilizceleşmiş biçimlerine rağmen hemen göze çarpan Lâtince kelimelerle dolu. Fransızcada sıfatların yanında, Lâtince soyut isimler kullanılır. Çünkü Fransızcada türemenin dar kalıplara uyması gerekir: meselâ *"aveugle"* (kör) sıfatından *"körlük"* niteliğini belirten bir kelime türetilemediğinden Lâtinceden türetilmiş bir kelime kullanılır: *"cécité"* (*"coecus"* tan *"coecitas"*: körlük). Yine, *"humble"* mütevazî) ün soyut ismi doğrudan doğruya *"humble"* sıfatından yapılmamıştır. Fransızca "humilité" biçiminde bünyesine uydurduğu Lâtince *"humilitas"*ı almıştır. Görülüyor ki Lâtince bilmiyen bir Fransız soyut kelimeyi nasıl yapacağını pek kestiremez.

BİR BAŞKA ÖRNEK: SLAVONCA VE RUSÇA

Bu olay yalnız Roman dillerinde görülmez. Meselâ Rusçada da böyledir: Yunan metinlerinin eskiden çevrilmiş olduğu Slavoncadan edebiyat dilinin aldığı kelimeler sonradan bu dilde yaygınlaşmıştır. Slavonca da, Rusça gibi Slav grubundandır: ama Rusçadan farklı olan güney lehçelerindendir. Rusçada *"gorod"* olan şehir ismi Slavoncada *"grad"* dır ve Rusça yeni şehir isimleri için Rusça olmıyan bu biçime başvurmuştur. Buna karşılık, tamamen Rusça biçimler de var Novgorod (yeni şehir) gibi. Bu gibi durumlara çok sık rastlanır. Slavonca Rusçanın kelime hazinesini zenginleştirmiştir: tıpkı yazı Lâtincesinin Fransızcayı zenginleştirdiği gibi.

KELİME AKTARMA VE KELİMELERİN ANLAMI

Aktarma her zaman bir dile yeni kelimeler sokmaz, çok defa edebî bir kelimenin anlamını kopye eder. Meselâ sadece

Lâtinceyi incelemekle *"causa"* nın anlamının nasıl ortaya çıktığını kestiremeyiz. Okur yazar bütün Romalılar'ın bildiği bir Yunanca eş - anlamlıyı da hesaba katmamız gerekir: bu eş - anlamlı hem *"dava"*, hem de *"sebep"* demekti. Bu kelime *"causa"*nın başlangıçtaki *"dava"* anlamına felsefî *"sebep"* anlamının eklenmesinde örnek olmuştur. *"Causa"* nın bu iki anlamı edebî Lâtincede de devam etmiş, oradan Fransızcaya geçmiştir: bu dilde zamanla Lâtince *"causa"* nın aldığı biçim olan *"chose"* (nesne) un yanında *"cause"* (sebep) kelimesi var. Edebî dil böylece Fransızcaya harcı âlem bir kelime kazandırmıştır.

KALIP AKTARMALARI

Zihninde iki dilin kalıpları bulunan bir kimse sık sık gündelik dilinde yabancı dilin kalıplarını kullanır: Meselâ Fransızcayı iyi konuşan ve -yazı lâtincesinden gelen- *"pression, expression, impression"* gibi Fransızca kelimeleri bilen bir Alman, kendi diline Fransızcanın kalıp'ını aktararak Almancada *"Ausdruck, Eindruck"* demiştir (*"Druck"* baskı demektir bu dilde): oysa doğrudan doğruya Almancanın iç yapısı bakımından Fransızca *"expression, impression"* (anlatım, izlenim) u belirtmez bu kelimeler.

Batı Avrupa dillerinde bu türlü aktarmalara çok sık rastlanır. Fransızcada bir grup kelime bir arada kullanıla kullanıla bugün bileşik bir isim haline gelmiş bulunmaktadır (*"chemin de fer"*· demiryolu) ve bir tek kavramı belirtmektedir. Komşu diller de Fransızcanın *"chemin de fer"* diye adlandırdığı nesneyi belirtmek için bu kalıbı aktarmışlardır: Almanca *"Eisenbahn"*, İtalyanca *"ferrovia"* Bunlar bileşik kelimeler olduklarından türev yapımına da uygun düşmüşlerdir: İtalyanca *"ferroviario"* (demiryolu ile ilgili). Bu gibi sıfatlar kullanışlı olduğundan Fransızca da bunları aktarmış (*"ferroviaire"*) ve böylece Fransızcada yapılamıyan *"chemin de fer"* türevinin eksikliği giderilmiştir. Bu örnek, değişik yapılarına rağmen komşu dillerin birbirlerini nasıl etkilediğini gösterir.

BÜSBÜTÜN YENİ KELİMELER YAPMAK GÜÇTÜR

Çekçe, dillerin gerçek anlamda yeni kelimeler yapmakta çektikleri güçlüğe iyi bir örnektir. Çekler XIX. yüzyılda Almancadan nefret ederek bu dili kullanmamak amacı ile modern medeniyetin bütün temel kavramlarını çekçe kelimelerle ifade etmiye kalkınca yeni kelimeler yapmak zorunda kalmışlardır. Bunların bir kısmı Almancadaki kelimelerden kopyedir. Almanlar genel bir Avrupa karakteri taşıyan birçok kelimeler almışlardı başka dillerden. İşte yeni Çek kelime hazinesini düzenleyenler "tiyatro" gibi kelimeleri Almancada bulundukları için dillerine aktarmamışlardır: çünkü Almanca sanılabilirdi böyle kelimeler, bunu istemiyorlardı. Bu yüzden, ilk bakışta garip gelen ve bugünkü Avrupa dillerininkinden tamamen farklı *"yapma"* bir kelime hazinesi kurmuşlardır. Çekler *"tiyatro"* yu yüzdeyüz Slavca unsurlardan meydana gelen *"divadlo"* kelimesiyle belirtirler. Buna benzer daha nice örnekler var.

Bütün bunlar şunu ortaya koyuyor: kelime hazinesi bir baştan bir başa tarihî olaylardan doğan *"tesadüfî"* unsurlardan meydana gelir.

CÜMLE VE KELİME

Aynı dili konuşmak demek, anlaşmak için hemen hemen aynı ses işaretlerini kullanmak, bu işaretlere aşağı yukarı aynı değerleri vermek demektir.

DİL, ZENGİN BİR İMKÂNLAR BÜTÜNÜ

Yani bir dili konuşan insanların elinde ihtiyaca göre belirli bir biçim alan zengin anlatım imkânları var. Bu imkânlar aynı dili konuşan insanların zihinlerindedir, onun için de doğrudan

doğruya gözlemlenemezler. Onların ancak arada bir kelimeleşen belirtilerini kavrıyabiliriz. Her dil zengin bir imkânlar bütünü. Böylece bir sistemin varlığını insanlar konuşurken dolayısı ile inceliyebiliriz.

Elimizde dilin belli başlı imkânlarını ortaya çıkarmaya yetecek kadar söz olacak ki özelliklerini açıklayabilelim. Ve ancak sözlerini çözümliyerek bir dilin yapısına akıl erdirebiliriz.

Çoktandır yazıya alışkın bugünün medenî insanları dili değişmez bir gerçek sanıyorlar. Ama yazı, insanlığın gelişme tarihinde oldukça geç sahneye çıkar. Önceleri yazıyı pek az dil kullanıyordu, üstelik bu dilleri konuşanların pek azı okuma yazma biliyordu. Demek ki, diller teorisini kurmak için yazıyı bir yana bırakmak gerek. Kaldı ki, söylenen ve işitilen söz çözümlenmedikçe dil yazıya geçirilemez.

ÇÖZÜMLEMEK, KARŞILAŞTIRMAK DEMEKTİR

Sözleri çözümlemek için, esas olarak karşılaştırmalar yapmamız, bir unsuru ötekilerden ayıracak şekilde değiştirmemiz gerekiyor. Meselâ *"Osman oynuyor, Ali oynuyor, Kâzım oynuyor"* gibi sözleri ele alalım. Burada *"oynuyor"* unsurunu ayırıyoruz öbürlerinden. Bu unsur çeşitli kimselerin yaptığı hareketi belirtmiye yarıyor. O kimselerin adları da kendiliğinden ayrılmış oluyor böylece. Ayrılan bu unsurlar bambaşka anlamlar belirtmiye yarayan, bambaşka sözlerin içinde yer alabilirler. Meselâ *"Osman'ı gördüm, Ali'yi gördüm, Kâzım'ı gördüm"* veya *"Osman'ın, Ali'nin Kâzım'ın"* gibi. Demek ki, dil birbirinin yerini tutmıya elverişli unsurlarla iş görür. Bu yer tutmaların sayıları da, biçimleri de sonsuzdur. Dil, bu yolla çeşitli anlamları belirtebilir. Bir dili çözümlemek, birbirinin yerini tutabilecek unsurları araştırmaktır.

KELİMELER

Bu türlü ayırmalarla elde ettiğimiz son unsura kelime diyoruz. Kelime: yani, anlam ayrılıklarının ve cümle yapılarının yol açtığı değişiklikler ne olursa olsun, bir takım kavramlar ifade etmiye yarayan ses işaretleri.

Her cümle ya bir oluşu belirtmiye yarar, ya bir niteliği bildirmiye. Mantığı işe karıştırmadan bir cümlenin anlattığına *"yüklem"* (prédicat) denebilir. *"Ev yenidir, Ali marangozdur, bu bir evdir, Ali yiyor"* veya *"gel, dinle"* gibi cümlelerde *"yeni, marangoz, yiyor, gel, dinle"* gibi unsurlar birer yüklemdir. Görülüyor ki, türlü türlü yüklem var. Bunlar bir özellik, bir nesne, bir olay, bir emir belirtişlerine göre ya isimdirler, ya fiîl.

İSİMLER VE FİİLLER

Fiîllerin biçimleriyle isimlerinkiler bütün dillerde birbirlerinden açıkça ayrı mıdırlar? Hayır. Ama bilinen dillerin çoğu şu veya bu yoldan ismi fiîlden ayırırlar. Avrupa dillerinde fiîlin biçimleri başkadır, isminkiler başka. İkisini de bir bakışta tanırsınız. Fransızca bu çeşit diller hakkında kesin bir fikir verebilir Hint - Avrupa dilleri denen grupta en uzak çağlardan beri aynı kesinlığı görürüz. Bildiğimiz Hint - Avrupa dillerinın en eskisi Hititçe. Hititçede fiîlin biçimleriyle ismin biçimleri birbirinden farklı. Oldukça geç tanınan bir dil de Sanskritçe. Bu dilde de fiîlin yapısı isminkinden büsbütün başka. Yunanca ve Lâtincede de öyle. Ama meselâ Uzak - Doğu dillerinde durum aynı değil. Bu dillerin kelimelerinde *"bükün"* (flexion) yok. Onun için de ismin biçimleriyle fiîlinkileri ayırmak imkânsız.

Dillerin çoğunda, fiîlle isim birbirinden farklı. Ya Hint - Avrupa dillerinde olduğu gibi biçimleri birbirinden ayrıdır, ya Çincede olduğu gibi, cümledeki yerleri veya yardımcı kelime-

lerle ayırdedilirler birbirlerinden. Bu da gösteriyor ki, fiîlin rolü ile isminki bir değil. Fiîlle ismin biçimleri birbirinden apaçık farklı olan bütün dillerde bu farklar anlam ayrılıklarını veya cümledeki kelimelerin rollerini belirtmiye yarar. Fransızca gibi bir dilde fiîl bir hareket, bir olay veya bir durum, yani bir oluş bildirir. Bu bakımdan Fransızca genel olarak Avrupa dillerinde görülen durumun güzel bir örneğidir.

İSİM VE SIFAT

Fiîlin tersine ad canlı veya cansız bir şeyi veya bir olguyu belirtir. Burada ad bir isimdir Bazan da, sözü edilen şey, bir isimle belirtilebilecek bir kavramın niteliğidir: işte o zaman da ad'a sıfat denir: *"büyük Ali"* deki, *"büyük"*, *"pahalı bir mal"* daki *"pahalı"* *"kuvvetli bir yağmur"* daki *"kuvvetli"* gibi.

ORTAÇ VE MASTAR

Adla fiîlin bir arada bulunması hem fiîl hem de isim değeri taşıyan biçimler kullanılmasını gerektirir Fiîl değerine eklenen ad değerinin sıfat veya isim değeri taşımasına göre ortaç veya mastar denir bu biçimlere: *"Bir ev satın alan Ali'nin paraya ihtiyacı var"* cümlesindeki *"satınalan"*, *"Ali yeni satınalınmış eve yerleşti"* deki *"satın alınmış"* veya *"Ali'ye bir ev satınalmak gerek"* deki *"satın almak"* gibi.

ÖZEL KELİMELER. GENEL KELİMELER

Yukarıda ele alınan örneklerde kelimeler (isim olsun, fiîl olsun) özel kavramlar belirtiyorlar. Ama kelimelerin genel bir değer taşıdığı durumlar da var. Meselâ *"ev yenidir"* cümlesinde *"ev"* ve *"yeni"* kelimeleri özel kavramlar belirtirler Ama *"dır"* sadece eve *"yeni"* niteliğinin verildiğini gösterir; aynı *"dır"* pek çok durumlarda eve herhangi bir nitelik verildiğini belirtmiye

yarar: *"ev eskidir"* cümlesinde görüldüğü gibi. Demek ki, *"dır"* ın değeri geneldir.

ÖZEL KELİMELER, TEMEL KELİMELERDİR

"Donne - moi un chien" (bana bir köpek ver) cümlesini ele alalım. *"Donne"* (ver) fiîliyle *"chien"* (köpek) isminin özel değerleri vardır. Ama *"moi"* (bana) kelimesi birşeyin verileceği şahsın konuşan şahıs olduğu bütün cümlelerde yer alacaktır. Görülüyor ki, *"moi"* kelimesinin özel bir değeri yok. Demek ki, iki türlü kelime var: özel kelimeler, genel kelimeler. Cümlenin temel kelimeleri daha çok özel değerli kelimelerdir ve genel değerli kelimeler çok defa yardımcı kelimelerdir. Meselâ bir nesneye bir nitelik atfetmiye yarayan *"etre"* fiiline *"birleştirici" (copule)* denir çok defa. *"Pierre devient vieux"* (Pierre ihtiyarlıyor) daki *"devient"* kelimesinin *"la maison est ancienne"* (ev eskidir) deki *"est"* kelimesine benzer bir değeri vardır, *"est"* gibi onu da yardımcı bir kelime olarak ele almak gerekir. Yardımcı kelimeler çeşit çeşittir ve her dilde büyük bir yer tutarlar.

YARDIMCI KELİMELERİN GÖREVİ

Yardımcı kelimelerin en çok kullanılan türlerinden biri yer bildiren değişmez kelimelerdir: *"il habite à la campagne"* daki *"à"* veya *"il vient de la camnagne"* daki *"de"* gibi Fransızca kelimeler bu türlü kelimelerdir. Böyle kelimeler yalnız yer belirtmezler, çok daha belirsiz bağıntıları göstermiye de yararlar. Meselâ Fransızcadaki *"à"* hareketin yöneldiği kişiyi belirtir (*"je donne un objet à quelqu'un"*· birine birşey veriyorum), *"de"* bazı durumlarda bir bölümü alınan bir bütünü göstermiye yarar (*"il prend de l'eau"*· su alıyor). Bunun için de sık kullanılır böyle kelimeler ve çok çeşitlidirler; meselâ Fransızca *"pas, pour, dans, sur"* gibi yardımcı kelimeleri büyük ölçüde kullanır. Yardımcı kelimeler temel kelimeleri birbirine bağlamıya yarar:

"Pierre et Paul arrivent" (Pierre ve Paul geliyor) deki *"et"* (ve), *"Pierre ou Paul"* (Pierre veya Paul) deki *"ou"* (veya) gibi.

AYNI KELİMELER, DEĞİŞİK ANLAMLAR

Aynı kelimelerle değişik anlamlar elde etmek için üç yol vardır. Ya kelimelerde değişiklik yapılır, ya bazı kelime dizilerine değişmez değerler verilir, ya da yardımcı kelimelere başvurulur.

KELİMELERDE DEĞİŞİKLİK

Kelimelerde değişiklik yapmak için iki yol vardır: kelimeye bir ön ek, son ek veya orta ek konabilir; meselâ *"je chantais"* deki *"-ais"* in özelliği bir son ek olmasıdır; Almanca *"geliebt"* teki *"ge"* bir ön ektir; *"je finis"* ile *"nous finissons"*u karşılaştırdığımızda *"-ss-"* in bir orta ek olduğunu görürüz.

Ayrıca, kelimelerdeki bazı elverişli unsurlar da değiştirilebilir: bu unsurlar ya bir sesli ya bir sessizdir. Meselâ Fransızcada *"e"* (ö) seslisinin karşısında *"ou"* (u) seslisi yer alır: *"jeu"* (jö), *"il joue"* (ju); *"noeud"* (nö), *"il noue"* (nu); *"voeu"* (vö); *"il voue"* (vu); *"il peut"* (pö), *"nous pouvons"* (puvo); *"il veut"* (vö), *"nous voulons"* (vulô). Bu türlü değişimler Fransızcada çok yaygın değildir. Ama çok yaygın oldukları diller de vardır. Meselâ Almancada *"ich breche"*nin yanında *"du brichst"* var. Geçmişi belirtmek için *"ich brach"*, ortaç için *"gebrochen"* Hareketin sona erdiğini gösteren ismin özelliği *"Bruch"* taki *"u"* seslisidir. Tekil *"Sohn"* un *"o"* suna karşılık" çoğulun (*"Söhne"*) *"ö"* sü var. *"Bruder"* le *"Brüder"* de tekil / çoğul ayrılığını *"u"* / *"ü"* karşıtlığı gösteriyor yalnız. Sayısız örnek var bu çeşit. Arapça gibi bir dilde bu sesli değişimleri önemli bir yer tutar ve dilin yapısına hâkimdir.

Sessiz değişimlerine daha az rastlanır. Birkaç örnek verelim: Fransızca *"sec, sèche"*, *"neuf, neuve"* de eril / dişil farkı ayrı

sessizle gösterilir; çok defa erilde olmayan bir sessiz bulunur dişilde: *"blanc", blanche", "épais, épaisse", "doux, douce"* Bu sessiz çok defa türev fiilde de yer alır: *"blanchir", "épaissir", "adoucir"* de olduğu gibi. Bazan bir sesli değişiminde araya bir sessiz girer: *"nous voulons", "il veut"; "nous pouvons", "il peut"; "mou", "molle"* ve *"amollir"*

KELİMELERİN YERİNİ DEĞİŞTİRMEK

Bir başka yol da belli kurallara uygun olarak kelimelerin yerini değiştirmektir. Fransızcada hareketi yapanın adı fiilden önce, hareketin yöneldiği nesne veya varlığın adı sonra gelir. *"le chien aperçoit le loup"* (köpek görüyor kurdu), *"le loup aperçoit le chien"* (kurt görüyor köpeği). Bu durumda anlam farkını kelimenin yeri belirtiyor yalnız. Adın görevini biçim değişimleriyle gösteren dillerde bile kelimelerin yeri pek az değişir: meselâ Almancada en çok kullanılan biçim *"der Hund siecht den Wolf, der Wolf siecht den Hund"* dır. *"Den Hund siecht der Wolf"* biçimi dikkati hareketin yöneldiği varlığa çekmek için kullanılır.

YARDIMCI KELİME KULLANMAK

Bunların dışında bazı yardımcı kelimelerin kullanılışını da hesaba katmak gerekir. Bu yardımcı kelimeler isimlerin değerini belirlemiye yarar. Meselâ bazıları ismin gösterdiği nesnenin kime ait olduğunu bildirir: *"ma maison, ta maison, sa maison"*, v.s. Bazıları da belirtilmek istenen nesneyi göstermiye yarar: *"cette maison"* İsim tek başına bir kavramı canlandırır zihinde. Bu kavramın bir cümlede yer aldığını göstermek için birçok diller bir takım yardımcı kelimelere başvururlar: *"tanım edatı" (article)*.

Yardımcı kelimeler fiillerin değerini belirlemiye de yarar: Fransızca *"je viens, tu viens, il vient"* deki *"je, tu, il"* gibi. Bazı dillerde kelimenin biçimiyle gösterilen, bazı dillerde yardımcı

kelimelerle gösterilir: Almanca *"er gibt dem Mann"* derken Fransızca bir yardımcı kelime kullanarak *"il donne à l'homme"* der; Fransızca *"donne - le lui"* der, İngilizce *"give it to him"* der: burada İngilizce *"-e"* anlamına gelen *"to"* yardımcı kelimesini kullanır, oysa Fransızca zamirin özel bir biçimini kullanır. Yardımcı kelimelerin görevi çok defa fiîlin biçimlerine göre değişir. Lâtince *"dixit"* derdi, bugünkü Fransızca *"a"* yardımcı kelimesini kullanarak *"il a dit"* der. Klâsik Lâtince *"venit"* derdi, bugünkü Fransızca *"est"* yardımcı kelimesiyle *"il est venu"* der. Yardımcı kelimeler ince ayırımlar belirtmiye de yarar. Meselâ *"va"* yardımcı kelimesi *"il va venir"* de çok yakın bir geleceği gösterir; *"vient"* yardımcı kelimesi *"il vient d'arriver"* de çok yeni bir geçmişi belirtir.

BİRKAÇ KARMAŞIK DURUM

Burada yalnız ana hatlar üstünde durduğumuzdan bazı karmaşık durumları belirtmedik. Meselâ yalın yüklemleri ele aldık sadece: *"il a été nommé"* (o tayin edildi) de olduğu gibi. Bu örnekte yüklem yalın bir fiîl. Ama *"il a été nommé directeur"* (o müdür tayin edildi) de, yalın fiîlin yanındaki *"directeur"* (müdür) kelimesi de yüklem sayılır, *"il est directeur"* (o müdürdür) gibi bir cümlede tek başına yüklemdir

Bir karmaşıklık da bazı cümlelerin başka bir cümleye bağlı olmalarından doğuyor. Meselâ *"Pierre vient"* (Pierre geliyor) cümlesi *"je dis que Pierre vient"* (Pierre'in geldiğini söylüyorum) bütününde *"je dis"* ye bağlı, *"que"* yardımcı kelimesiyle. *"Je veux que Pierre vienne"* (Pierre'in gelmesini istiyorum) bütününde de öyle: Şart *"si"* (şayet) yardımcı kelimesiyle başlıyan bağlı bir cümleyle belirtilir: *"si la chose est possible, je la ferai"* (şayet mümkün olursa yaparım). Pek sık rastlanan ve birçok dillerde bulunan bir durum da ilgi zamiri cümlelerdir: *"j'ai vu l'ouvrier qui doit faire ce travail"* (bu işi yapacak olan işçiyi gördüm), *"j'ai vu le travail que l'ouvrier a fait"* (işçinin yaptığı işi gördüm). Düşüncenin karmaşıklığını ancak bağımlı

cümlelerle belirtebiliriz. Türlü türlü bağımlı cümle var; burada hepsini anlatmıya lüzum görmüyoruz.

Mastar ve ortaçlar da (yukarda anlattık) düşüncenin değişik biçimlerde ifade edilmesini sağlar. Modern Yunanca gibi mastarı olmayan diller de yok değil ama, birçok diller bol bol kullanır mastarı.

DİL ÇEŞİTLERİ

DİL AİLESİ KAVRAMI

XIX. yüzyılın sonlarına kadar dilbilim daha çok tarihî bir bilimdi. Bunun için de dilciler dilleri sınıflandırırken tarihî bir kavrama başvuruyor ve bazı dillerin belli bir zamandaki yapılarına bakarak onların aynı kaynaktan geldiğini, aynı aileden olduğunu ileri sürüyorlardı.

BİRKAÇ DİL AİLESİ

Gerçekten de diller biçimleri belirlendikten sonra uzun zaman bunları kaybetmezler ve ortak bir dilden çıktıkları bazı özelliklerinden anlaşılır: bu gibi özellikler hemen daima aynı ortak geleneğe bağlanan dillerde bulunur. Meselâ Lâtince *"est"* tekilinin karşısında bir *"sunt"* çoğulunun yer alışı tesadüf eseri değildir Fransızcada: *"il est, ils sont"* İtalyancada: *"e, sono"*). Gotlar'ın eski dili Gotçada da *"ist"* in karşısında *"sind"* vardır Almancada: *"ist, sind"*). Hindistan'ın en eski dili olan Vedalar Sanskritçesinde ve Slavcada da durum aynı (*"asti, santi" "jestu, sontü"*). Tek şekilde açıklanabilir bu: Lâtince, Cermence, Slavca ve Vedalar dili aynı dilin zaman içinde aldığı değişik biçimlerdir (bu ilk dilden hiç bir belge kalmamıştır). Bu diller arasında başka benzerlikler de olduğundan, Lâtince *"est, sunt"* un öbür dillerle uyuşmasına dayanan teze doğrulanmış gözü ile bakıla-

bilir. Tabiî bu sadece bir örnek. Aynı benzerliğin aynı ortak dilden gelen bütün dillerde bulunması şart değil: ama, öbürleri kadar açık ve inandırıcı başka benzerlikler de var.

ALT - AİLELER: ROMANCA, CERMENCE, SLAVCA

Başlangıçtaki ortak - dil devriyle aynı aileden diller görülen devir arasında, bir ailedeki dillerden herhangi biri yayılmış ve belli bir yayılma süresinden sonra çeşitli dillere bölünmüştür, tıpkı başlangıçtaki ortak - dil gibi. Ortak - dille ondan türeyen dillerin görüldüğü devir arasında bir alt - aileler devri kabul etmek gerekir.

Meselâ Lâtince Hint - Avrupa ailesinin dillerinden biridir. Roma İmparatorluğunun yıkılması üzerine Galya romancası, İtalyanca, İspanyolca, v.s. gibi birçok dillere bölünmüştür.

Lâtinceyi yazılı belgelerden tanıyoruz. Ama Gotça, Almanca, İngilizce, İskandinav dillerini karşılaştırırsak hemen görürüz ki, bütün bu diller bir tek dilin değişmiş biçimleridir. Bu dil hiç bir yazılı belge bırakmamıştır ama, eskiden aşağı yukarı bir birlik göstermiş olsa gerek. Cermence diye adlandırılan dildir bu. Demek Hint - Avrupa ailesinde bir Roman alt - ailesi olduğu gibi bir Cermen alt - ailesi de var. Bulgarca, Sırpça, Çekçe, Lehçe, Rusçanın karşılaştırılması da hiç bir belge bırakmamış bir dilin varlığını açıkça gösterir. Bulgarca, Sırpça, Çekçe, Lehçe, Rusça değişik biçimleridir bu dilin. Slavcadır bu dil.

ALT – AİLELERİN NİSPÎ BİRLİĞİ

Genellikle dil gelenekleri kolay kolay kaybolmazlar Diller başlangıçtaki özelliklerinin birçoğunu devam ettirirler. Bunun içindir ki aynı aileden dillerde belli bir tip birliği görülür Bu birlik bilhassa aynı alt - aileden olan dillerde açıkça görülür ve bazı durumlarda hemen göze çarpar. Meselâ Slav dilleri arasında Cermen dillerininkinden çok daha büyük bir yakınlık var-

dır; Slav dillerini konuşanlar birbirlerinin söylediğini Cermen dillerini konuşanlardan çok daha kolay anlayabilirler: *"noga"* (ayak) gibi bir kelime Slav alanının bir başından öbür başına kadar derhal anlaşılır. Buna benzer daha pek çok örnek verilebilir.

DİL AİLELERİNİ BELİRLEMENİN GÜÇLÜĞÜ

Dil ailelerinin belirlenmesi çok defa güçtür. Sâmi diller gibi bazı büyük aileler, dilleri arasındaki büyük benzerlikler sayesinde kolaylıkla belirlenmişse de, birçok durumlarda benzerlikler ilk bakışta bir ailenin varlığını gösterecek kadar açık değildir. Meselâ Sâmi grup Mısırca, Berberce gibi bazı Kuzey Afrika dilleriyle bir takım benzerlikler gösterir, ama bütün bunlar henüz bir Hâmi - Sâmi ailenin varlığını herkese kabul ettirebilecek güçte görülmemiştir Hint - Avrupa ailesinin çabucak belirlenmesi ise, bu aileden olan dillerin hepsinde de özel gramer biçimlerinin bulunması ile açıklanır. Bir dil ailesinin nasıl belirlendiğini göstermek için, yukarda örnek olarak Lâtince *"est, sunt"* u aldık. Bir dil akrabalığını ispat etmek, ele alınan dillerde ne kadar çok kural - dışı veya kurala aykırı biçim bulunursa o kadar kolay olur. Kurallara son derece uygun olan, bundan dolayı da tarihi boyunca çok az değişen Türkçe bugüne kadar kesinlikle hiç bir gruba bağlanamamıştır.

AİLE KAVRAMININ TARİHÎ ÖNEMİ

Dil ailelerinin varlığı ancak tarihî açıdan kesin bir değer kazanır ve önemli belgeler sunar araştırıcıya. Meselâ İngilizcenin Hint - Avrupa dilinin Cermen alt - ailesinden olması tarihin öğrettiklerine uyar: İngilizce Büyük Britanya'ya Almancaya yakın bir dil konuşan kolonların istilâsı ile girmiştir.

TARİH VE DİLBİLİM

Bazı tarihî olayları açıklıyabilmek için elde bulunan tek kaynak çok defa dillerin akrabalığıdır. Meselâ, başlıca Avrupa dillerinin birbirine yakın diller konuşan ve aynı medeniyete sahip olan istilâcı şeflerin bu alana girmesiyle getirildiğini gösteren tek dem Slavca, Cermence, Yunanca, Keltçe, v.s. arasındaki akrabalıktır. Bu dilleri konuşan toplulukların aynı ırktan olduğu sonucu çıkmaz bundan: çünkü dil akrabalığı hiç bir şekilde eski bir ırk birliği anlamına gelmez. Dillere bakarak hiç bir Slav, Cermen, Yunan, Kelt, v.s. ırkına geçilemez. Bir Hint - Avrupa dil ailesinin varlığı, Hint - Avrupa denebilecek bir ırkın varlığına götürmez bizi.

AYNI AİLEDEN DİLLERİN BENZERLİK VE AYRILIKLARI

Her dilde görülen gelenekçilik dolayısı ile, aynı aileden diller çok defa ortak özelliklerini muhafaza ederler ve aralarında bir benzerlik havası sezilir. Dillerin başlangıçtaki tipten ayrılmadığı, aynı tipi hepsinin de sürdürdüğü anlamına gelmez bu. Birçok durumlarda aynı ailenin içinde köklü değişiklikler görülür.

Fransızca ve Ermenice: Meselâ Roman dilleri devamı oldukları Lâtincenin birçok özelliklerine bağlı kalmışlardır; bunun için de bazı bakımlardan Hint - Avrupa tipinden ayrılmamışlardır. Ama Fransızca gibi bir Roman dilini Hint - Avrupa ailesinin bir başka dili olan modern Ermeniceyle karşılaştırırsak, tamamen ayrı iki dil görürüz. Hint - Avrupa tipinden birçok unsurlar kalmıştır Fransızcada. Eski Ermenicede de öyle. Ama modern Ermenice bambaşka bir dil olmuştur. Cümle yapısı bakımından Türk tipinin aynıdır.

F'ransızca ve İngilizce: Birbirine yakın bölgelerde konuşulan ve tarihleri boyunca aynı etkiler altında kalmış dillerin bi-

le apayrı biçimlere girdikleri olur. Meselâ bugünkü Fransızcayla İngilizce Hint - Avrupa ailesinden olmakla birlikte farklılıklar gösterirler. İngilizcenin telâffuzu Fransızcanınkinden ayrıdır. Fransız gramerinin bazı özellikleri İngilizceninkine uyarsa da, biçimlerle ifade vasıtaları teferruatta tamamen ayrıdır iki dilde. Meselâ Fransızcada da İngilizcede de şahıslar fiîlden önce gelen bir zamirle belirtilir ama, bu zamirler birbirlerine hiç mi hiç benzemez: Fransızca *"j'aime"* (seviyorum) der, İngilizce *"I love"*; Fransızca fiîlin biçimini değiştirerek *"nous aimons"* (seviyoruz) der, İngilizce tekildeki biçimi kullanarak *"we love"* der.

MEDENİYET DİLLERİ

İleri bir medeniyet basamağına ulaşmış toplumlar, bu medeniyeti devam ettirmek ve geliştirmek için dillerinden faydalanmak zorundadırlar. Bu toplumların genel kavramlar belirten kelimelere, soyut kelimelere, düşüncenin eklemlerini belirtecek kıvrak cümlelere ihtiyacı vardır. Bir medeniyetin ifade vasıtası olmıya elverişli bu gibi diller medeniyet dilleridir. Bunların sayısı azdır. Yazıları olan dillerdir bunlar, yazı sistemleri bu gibi diller için ortaya çıkmıştır. Medeniyet dilleri az sayıda olduğundan, yazı sistemleri de sayıca sınırlıdır.

MEDENİYET DİLLERİNİN ETKİ VE TEPKİLERİ

Medeniyet dillerinin en önemli özelliği komşu dilleri etkilemeleridir. Eski devir ve klâsik devir Lâtincesi Yunancadan *"philosophus, philosophia"* gibi kelimeler almakla kalmamış, Yunanca kelimelerin etkisiyle birçok kelimelerin anlamını da değiştirmiştir. Meselâ (yukarda gördük) Lâtince *"causa"* kelimesi felsefî anlamını Yunanca bir kelimeyi taklit ederek almıştır. Medeniyet dili olarak Lâtince, Yunancayı örnek tutmuş ve onun bir çeşit yankısı olmuştur.

MEDENİYET DİLİ, EDEBİYAT DİLİ

Hıristiyanlık Roma İmparatorluğunun Batısında yayılmıya başlayınca Hıristiyanlığın öz dili olan Yunanca Hıristiyanların Lâtincesini büyük ölçüde etkiler: o kadar ki, bu Lâtince klâsik Lâtinceden bile daha çok Yunancalaşır. Hıristiyanlık dünya dini olduktan sonra Lâtince Hıristiyanlığın resmî dili haline gelir. Batı Avrupanın bilgin dili olur ve o bölgedeki bütün dillerde derin izler bırakır. Bu diller Lâtinceden soyut kelimeler ve karmaşık, ince düşünceleri anlatmıya yarayan cümle örnekleri almışlardır. İngilizce de Fransızca da Lâtinceyle doludur. Bunun sonucu olarak garip bir durum çıkar ortaya, Fransızcadaki gibi: bu dilde soyut kelimeler edebiyat Lâtincesinden gelir, gündelik dilin kelimeleri ise halk Lâtincesinden.

MEDENİYET DİLİ, DİN DİLİ

Genellikle hem medeniyet hem de dinî bakımdan birlik gösteren yerlerde medeniyet dili dinî dildir ve bu durum dinî dilin yayılma gücünü arttırır. Buna en iyi örnek Arapçadır. Müslümanların dinî dili olan Arapçanın Türkler, İranlılar ve Müslümanlığı kabul eden öbür toplumlarca tanınmasından sonra, Türkler'in İranlılar'ın ve söz konusu öbür toplumların yazı dilleri Arapça kelimelerle ve Arapçadan örnek alınarak yapılan deyimlerle dolmuştur. Yine, budizmin yayılması da, budizm tarafından yazı dili olarak kullanılan Hindistan'ın iki dilinden – Sanskritçe, Palice- birinin yayılmasına yol açmıştır.

Medeniyetin aynı tipten olduğu bölgelerde konuşulan diller arasında genel olarak birçok benzerlikler vardır. Uzak Doğu dillerinde, Kuzey Sibirya ile Çin arasındaki alana yayılmış dillerde, Pasifik'ten Orta Avrupa'ya kadar uzanan dillerde durum hep böyledir.

Doğu'daki Slav dilleri alanından Batı'daki Kelt ve Yeni-Lâtin dilleri alanına kadar Avrupa'da konuşulan başlıca dillerde açıkça görülür bu. Aşağı yukarı Avrupa'daki bütün diller arasında bir çeşit birlik olduğu kolaylıkla farkedilir.

BİRKAÇ DİL TİPİ

AVRUPA TİPİ DİLLER

Avrupa dillerinde kelimelerin görevi çok defa biçimleriyle belirtilir. Ama özellikleri kalıplaşmamıştır, kelimeden kelimeye değişen özelliklerdir bunlar; hatta yardımcı kelimelerde bile durum aynıdır.

KURAL - DIŞILIKLARIN ÇOKLUĞU

Meselâ *"chanter"* (şarkı söylemek) kelimesini ele alalım. Devam eden bir hareketi belirten bir geçmiş zaman veya şimdiki zamanın söz konusu olmasına göre *"je chantais"* (şarkı söylüyordum) veya *"je chante"* (şarkı söylüyorum) denir. Ama geçmiş zamanın *"-ais"* belirticisi değişmez değildir: çoğulun iki biçiminde yer almaz; *"nous chantions"* (şarkı söylüyorduk), *"vous chantiez"* (şarkı söylüyordunuz) denir. Aynı şekilde *"je monte, je montais, nous montions"* (yukarı çıkıyorum, çıkıyordum, çıkıyorduk) denir. Buna karşılık yardımcı kelimeli biçimlerde bir yandan *"j'ai chanté"* (şarkı söyledim) denir, öte yandan *"je suis monté"* (yukarı çıktım). Görülüyor ki düzenli fiîllerde bile yardımcı kelime değişebiliyor, en çok kullanılan fiîllerde bile fiîlden fiîle değişen biçimlere rastlanabiliyor *"Partir"* (yola çıkmak, gitmek) gibi bir fiîlin şimdiki zamanında *"je pars, nous partons, vous partez"*, hikâye zamanında: *"je partais, nous partions"* gibi biçimlere rastlıyoruz. Her ne kadar *"je chante"*dan hareketle *"nous chantons, je chantais"* bulunabilirse de, *"je pars"*dan hareketle *"nous partons, je partais"*nin *"-t-"* sini çıkaramayız; diğer taraftan, *"je finis, nous finissons"* (bitiri-

yorum, bitiriyoruz) karşısında mastar *"finir"* tamamen düzenliyse de, *"je pars, nous partons"* karşısındaki *"partir"* için aynı şey söylenemez.

BAŞKA UYUMSUZLUKLAR

Uyumsuzluklar çok defa daha da büyüktür: *"Je reçois, nous recevons"* (alıyorum, kabul ediyorum; alıyoruz, kabul ediyoruz, v.s.) ile *"je recevrai"* ve *"j'ai reçu"* de durum böyledir. Bu biçimlerin hiç biri öbürünü gerektirmez. Kaldı ki, düzenli fiîllerde bile büyük değişimlere rastlanır: *"je sème" / "nous semons"* (ekiyorum, ekiyoruz), *"je sèmerai"* (ekeceğim) de olduğu gibi. Burada kök değişik biçimlerde kendini göstermektedir (è, e). Zaten genellikle aynı unsur değişik ses biçimleriyle yeniden ortaya çıkabilir. *"Je lie"* (bağlıyorum) yi ele alalım: Bunun birinci ve ikinci çoğulu *"nous lions, vous liez"* dir. Burada *"je lie"* nin *"-i-"* si bulunur ama, sesli olarak değil, sessiz olarak. Böylece *"lions, liez"* tek heceli kelimeler olur. Ayn şekilde, *"je loue"* nun karşısında *"nous louons"* u görüyoruz: burada *"u"* (ou) sessizdir ve tek hecedir kelime, v.s. Düzensiz fiîllerde çok defa bütün biçimlerde bulunmıyan bir sessiz çıkar ortaya. *"Je pars"* da *"t"* yoktur, *"nous partons", "je partais"* de vardır; *"je veux"* de *"l"* yoktur, *"nous voulons", "je voulais"* de vardır (üstelik *"je veux"* ve *"je voulais"* de sesli de aynı değildir). Bu türlü değişimlere düzensiz fiîllerde sık rastlanır.

Çoğul veya geçmiş gibi aynı kategoriyi belirten biçimlerin özellikleri pek çeşitli olduğu gibi, bunların önünde gelen kök unsurları da çok değişiktir.

SIFATLARIN CİNSE GÖRE DEĞİŞMESİ

Kategorileri belirten özelliklerin ne kadar değiştiklerini göstermek için buraya kadar örneklerimizi hep fiîllerden seçtik. Ama Fransızca sıfatları ele alacak olursak, daha da uyumsuz değişmeler görürüz. Bunların çoğu - sıfatın *"le"* veya *"la"* tanım

edatı ile birlikte gelen bir isme bağlanmasına göre iki - biçimlidir. Pek çok örnek verilebilir bu konuda: işte birkaç tanesi (kelimenin yazılışı üstünde durmuyoruz; çünkü yazı, dilin yapısını açıklamaz): *"vrai"* nin karşısında *"vraie"* var; telâffuzu farksız *"vrai"* ninkinden. Ama *"mauvais"* nin karşısında *"mauvaise"*, *"épais"* nin karşısında *"épaisse"*, *"frais"* nin karşısında *"fraiche"* var. *"Le"* ile birlikte kullanılan bir isme bağlı biçimden *"la"* ile birlikte gelen bir isme bağlı biçimi çıkaramayız. Aynı şekilde *"long" / "longue"*, *"rond" / "ronde"*, *"vieux" / "vieille"*, *"petit" / "petite"*, *"gras" / "grasse"*, *"heureux" / "heureuse"* karşılaştırılabilir. Bir sessizin bulunuşu çok defa bir önceki seslinin biçiminde değişime yol açar. *"Plein, malin, marin"* deki geniz seslilerinin karşısında *"pleine, maligne, marine"* de geniz sesi olmıyan sesliler vardır. *"Bon" / "bonne"* da da durum aynı. Bir başka sesli değişimi de *"nouveau" / "nouvelle"*, *"fou" / "folle"* de görülür.

DİŞİLİN ÖZEL BİR İŞARETİ YOK

Gözden geçirdiğimiz sıfatların türlü biçimlerinde ortak bir özellik var: hepsinde de eril sıfatta bulunmıyan bir sessiz veya değişik biçimli bir sessiz var (*"sec" / "sèche"* te olduğu gibi). Ama yazıyı hesaba katmazsak, dişillerde ortak bir özelliğe rastlanmadığını görürüz (*"e"* sadece yazıyı ilgilendirir). Genel olarak, önem verilmesi gereken husus, dişil kategorisini belirten bir unsur bulunmamasıdır. Yukarda fiîl münasebetiyle, çeşitli gramer kategorilerini gösteren özelliklerin bulunmadığını belirttik; sıfatlarda bu çok daha açık.

KÖKLERİ BULMA GÜÇLÜĞÜ

Avrupa dillerinde her kategoriyi belirten ayrı ayrı unsurlar yoktur; kelimelerin, genel anlamı göstermiye yarayan bölümleri değişirler. Bu dillerde kelimeler çok defa açık olarak bir kök bölümü bir de oluşum bölümü diye belirlenemezler.

Fransızca *"je chante"* (şarkı söylüyorum) fiîliyle *"chanson"* (şarkı) ve *"chantre"* (muganni, kilise hanendesi: ozan) kelimelerini ele alalım. bugün bir Fransız *"chante"* ile *"chantre"* ve *"chanson"* arasındaki bağıntıyı ya bilir ya bilmez; hiç değilse, *"chant-"* da hareketi yapan kişiyi belirten bir oluşum unsurunun varlığını, *"chanson"* da *"söylenen bir şeyi"* belirten bir unsurun yer aldığını hissedemez. Bu iki Fransızca kelimeyi açıklıyabilmek için bugünkü Fransızcayı değil, Lâtinceyi ele almak gerekir; Lâtincede *"chantre"* ın karşılığı olan kelime *"cantor"* du: hareket edeni belirten normal bir biçimdir bu. Bugünkü Fransızcada *"chanson"* biçiminde bulunan kelime bir hareket ismi idi: *"cantio, cantionis"* Burada da, bugünkü Fransızca kelimelerin unsurlarına ayrılamadığını görüyoruz. Bu bakımdan Fransızca en aşırı tipi temsil eder. Ama genellikle ve çeşitli sebeplerden dolayı, Avrupa dillerinin bugünkü kelime hazinelerinde, daha çok, unsurlarına ayrılamıyan kelimeler yer alır.

KELİMELERİN BAĞIMSIZLIĞI

Kısacası, Avrupa dillerinin ortak özelliği, bu dillerdeki kelimelerin bağımsız oluşudur İsimler çok defa fiîllerden türemişlerdir, ama isimle fiîlin ortak kökünden hareketle meydana getirilmemişlerdir. Gerçi bir Fransız *"je chante"* *"chanter"* ve *"chanson"* da ortak bir *"chan-"* unsuru bulunduğunu farkedebilir, ama *"chanter"* nin de *"chanson"* un da *"chan-"* unsurundan hareketle yapıldığını hissetmez. İsimle fiîl arasındaki bağıntı ancak ismin fiîlden türediği durumlarda sezilir (*"chanteur"*: *"je chante"*).

Kelimelerin bağımsızlığı ve onlarda değişmez bir oluşum unsurunun bulunmayışı yüzünden birçok kelime ve biçimler kurala uymaz. Avrupa dillerinin bir özelliğidir bu.

AVRUPA DİLLERİNE YAKIN TİPLER

Bunca ortak tarafları olan Avrupa dillerinin yanında, birbirine aynı şekilde benziyen ve genel tipleri Avrupa dillerininkinden çok uzak olmıyan iki grup dil yer alır: Sâmi diller ve Hâmi diller.

Bu iki grupta bulunan diller arasındaki yakınlıklar Avrupa dillerininki gibidir. Sâmi dillerde -Avrupa dillerinde olduğu gibi- karmaşık çekimli fiîllere ve değişmez biçimli isimlere yöneliş görürüz. Hâmi diye anılan dillerde -değişmez biçimli isimlere karşılık- çok biçimli ve karmaşık fiîller görülür.

Uzun süredir dilcilerin bir yandan Sâmi ve Hâmi dilleri bir yandan da Hint - Avrupa dilleri arasında eski bir akrabalık bulunduğunu göstermiye çalışmaları tesadüf eseri değildir. Bu akrabalık günümüzde de bazı benzerliklerle kendini gösterir. Bu benzerlikler Sâmi, Hâmi dillerle Hint - Avrupa dilleri genel yapıları bütün bütün değişik Uzak Doğu dilleriyle karşılaştırılınca bir kat daha belirginleşir. Avrupa dilleriyle Sâmi dillere yakın bölgelerde görülen Türk ve Fin - Uygur gruplarındaki dillerin yapıları Sâmi dillerle Hint - Avrupa dillerininkinden oldukça farklıdır; ama bazı benzerlikleri de vardır bu dillerle: özellikle fiîl biçimleriyle isim biçimleri arasındaki kesin ayırım ve cümledeki görevin isimlerde çekim ekiyle gösterilmesi. Bu benzerlikler söz konusu dillerin bazı Hint - Avrupa biçimlerini taklit etmelerini sağlamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

DİLLER NASIL GELİŞİR

(Bu bölümde Michel Lejeune'den yararlanılmıştır.
Bak. Encyclopédie Française)

GENEL BİLGİLER

BUGÜN konuşulan bütün dillerin tarihini bilmekten uzağız. Ne var ki, elimizde çok eski belgeleri bulunan dillerden hangisine baksak, o dilin geçmişteki şekliyle bugünkü biçimi arasında hissedilir farklar görüyoruz.

BİÇİMLERİN GELİŞMESİ

Dillerin kullanılışı belli bir zamanda bir bölgeden bir bölgeye değişir. Aynı dil her çağda başka başka konuşulur.

Fransızcanın *"pour l'amour de Dieu"* (Allah aşkına) deyimini İngilizce *"for God's sake"* deyimiyle, Almanca *"um Gottes willen"* ile karşılar. Gerek İngilizcede, gerek Almancada belirliyen isim belirlenenden önce gelmekte ve onu bu dilin isim tamlamalarında kullandığı *"s" "-es"* takip etmektedir. Fransızcada durum böyle değil. Ama bu dilin en eski belgesine, yani Strasbourg Andı'na (842) başvuracak olursak *"pro Deo amur"* deyimiyle karşılaşırız. Burada belirliyen isim başta gelmektedir (özel bir biçimdi bu; Tanrı cümledeki başka bir kelimeye bağlı olduğu zaman *"Deo"* olarak kullanılıyor, yoksa -meselâ fiîlin öznesi olduğu zaman- *"Deus"* deniyordu). Görülüyor ki eski Fransızcadan yeni Fransızcaya geçerken biçim değişmiş.

ESKİ FRANSIZCADAN YENİ FRANSIZCAYA

Genel olarak kelimeler, sesler, kelimeleri bir araya getirmek için başvurulan usuller, yani dil zamanla değişir.

Strasbourg Andı'nın Fransızca metni şöyle başlar: *"Pro Deo amur et pro christian poblo et nostro commun salvament, d'ist di in avant, in quant Deus savir et podir me dunat, si salvarai eo cist meon fradre Karlo, et in aiudha, et in cadhuna causa..."* Bugünkü Fransızcası: *"Pour l'amour de Dieu, et pour le commun salut du peuple chrétien et le nôtre, de ce jour à l'avenir, pour autant que Dieu m'en donne le savoir et le pouvoir, ainsi assisterai-je ce mien frère Charles, et de (toute mon) aide, c on chaque circonstance..."* IX. yüzyıldan beri dilde ne önemli değişimler olduğu açıkça görülmektedir. Bazı deyimler kullanılmaz olmuştur: meselâ *"salvament"* -XVI. yüzyıla kadar *"sauvement"* biçiminde kullanıldıktan sonra- yerini *"salut"* ye bırakmıştır; Chanson de Roland'da da rastlanan *"di"* nin yerini *"jour"* almıştır... Bugüne kadar gelen kelimeler içinde zamanla herhangi bir ses değişimine uğramıyan yok gibi: *"aiudha" "aide", "fradre" "frère", "causa": "chose"* biçimine girmiştir. Dahası var: IX. yüzyılda kullanılan bazı seslerin bugünkü Fransızcada izi bile kalmamış (*"aiudha", "cadhuna"* da *"dh"* ile gösterilen ses gibi). Gramer kurallarıyla cümle biçimlerinde de büyük değişiklikler olmuştur.

ÇOK YAVAŞ BİR GELİŞME BU

Aynı dilin mümkün olduğu kadar birbirinden uzak iki ayrı çağdaki yapısını inceliyecek olursak arada ne büyük farklılaşmalar olduğunu görürüz. Bu farklılaşmaları asırdan asra –yahut, imkân olursa, daha kısa süreler içinde- izlersek, devirlere göre az veya çok hızlanan bu değişikliklerin daima çok ağır gerçekleştiğini görürüz. Birçok nesiller birbirini kovalayacak ki, bir

fonem'in söylenişi yavaş yavaş ve farkına varılmadan değişsin. Çeşitli fonemlerdeki farklılaşmalar ne aynı tarihlerde başlar ne aynı tarihlerde sona erer. Bir kelime veya bir gramer kuralı ancak uzun bir yarıştan sonra başka bir kelimenin veya bir başka kuralın yerini alır. Çok defa birbirine bağlı olmıyan yenilikler bu alanda da ayrı ayrı zamanlarda ortaya çıkarlar Öyle ki, hiç bir zaman bir dili konuşanlar anî ve derin bir değişiklikle dil geleneğinde bir kopuşla karşılaşmazlar.

BİR DİLİ BELİRLİYEN NEDİR?

Yukarda gösterilen değişikliklerin hepsi aynı derecede önemli değildir. Kelime hazinesi değişir, hattâ yabancı dillerden alınan kelimelerle zenginleşebilir, ama dilin yapısında yine de hiç bir esaslı değişiklik olmaz. Gelişmesinin her merhalesinde bir dile kişiliğini veren fonem dizileriyle gramer biçimleridir.

Fransızca gazetelerden herhangi birinde şöyle bir cümleyle karşılaşabiliriz: *"La star flirtait au bar avec le recordman du looping"* ('Sinema yıldızı *"bar"* da luping şampiyonu ile kırıştırıyordu). Cümledeki bütün önemli kelimeler İngilizceden (veya Amerika İngilizcesinden) alınma. Ama cümle İngilizce değil Fransızca. Fiîlin çekimi (*"flirt-ait"*, *"flirt-ed"* değil), yardımcı kelimelerin biçimi cümleyi Fransızca yapıyor. Üstelik kelimelerin telâffuzu da İngilizcedekinden çok başka. Kelimelerin sâdece yazılışı bir. Bu bizi aldatmamalı: başka bir dilden alınan bir kelime çok defa kılık değiştirir.

İngilizcenin tarihi XI. yüzyıldan önceki ses ve gramer düzeninin XI. yüzyıldan sonra da devam ettiğini gösterir. Demek ki, Normanların fethiyle İngilizceye çok geniş ölçüde Fransızca kelime girmiş, ama dil değişmemiştir. Kelime hazinesinin büyük bir kısmı roman menşeli olduğu halde İngilizce bir Cermen dili olarak kalmıştır. Yidiş dili İngilizceden, Slav ve Baltık dillerinden (önceleri Frankoni'ye yerleşen Musevîler sonraları kuzeye yayılmışlardır) birçok kelimeler almış. Bununla beraber

aynı sebeplerden dolayı, onu da bir Alman dili saymak lâzım. Ermenicede sayısız İranca kelime var; bu da gayet tabiî: Ermeniler bin yıl Medler'in, Persler'in, Partlar'ın idaresi altında kalmış. Ama Ermenice, Hintçe değil: oysa kullanılan kelimelerin hemen hepsi Hintçe.

KELİME HAZİNESİNDEKİ DEĞİŞEBİLİRLİK

Aynı dili konuşanların hepsi de aynı ses sistemini kullanır, çevredeki insanlardan duyduklarını aşağı yukarı hiç değiştirmeden tekrarlar. Fertlerin telâffuzları ne kadar farklı olursa olsun, bir dilin kullandığı fonemlerin sayısı hudutludur. Kelimelerin cümle içindeki münasebetlerini, cümlelerin birbirleriyle münasebetlerini belirtmek için aynı dili konuşan kimseler aynı gramer biçimlerinden faydalanırlar. Burada da ferdî değişiklikler pek önemli değildir.

Fakat aynı devirde ve aynı dil alanında fertlerin kelime hazineleri herkesin mesleğine, kültürüne, hayat şartlarına göre birbirinden çok farklıdır: hem zenginlik bakımından farklıdır, hem kullanılan kelimeler bakımından. Kelime hazinesi fonem sistemi veya gramer biçimleri gibi bir sistem teşkil etmez. Bunun içindir ki, kelime hazinesindeki değişiklikler, ne kadar önemli olursa olsun, dilin yapısını ses veya gramer değişiklikleri kadar sarsmaz.

Bu bakımdan bir dil yeni nesneleri adlandırmak, yeni düşünceleri ifâde etmek için kelime hazinesinde değişiklikler yapabilir: derin, hızlı ve az çok şuurlu değişiklikler. Meselâ Lâtince İ.Ö. I. yüzyılda yeni kelimelerle zenginleşmiştir. Romalılar bu sâyede Yunanlıların felsefî düşüncesini kendi dillerine aktarabilmişlerdir. Meselâ bugünkü Avrupa'da bir zamandan beri millî dil payesine yükselen birçok diller medeniyetimizin belli başlı kavramlarını ifâdeye elverişli bir kelime hazinesi yaratmıya çalışıyorlar.

KELİME HAZİNESİNDEKİ DEĞİŞİKLİKLER

Dillerin tarihinde telâffuzla gramer biçimlerinin nispeten yavaş geliştiği devirler var. Ama o devirlerde bile kelime hazinesinde esaslı değişikliklerle karşılaşabiliriz. Meselâ Fransızcanın XVI. yüzyıldan zamanımıza kadar olan durumu. Bir taraftan yeni kavramlar yeni kelimelerin kullanılmasını gerektirirken bir taraftan da kelimelerin mânâsı ve kavramların adı değişiyor. Bazı kelimeler kullanılmaz oluyor; dilin kendine has olan veya başka dillerden aldığı usûllere uyarak yarattığı yeni kelimeler çıkıyor ortaya. Dilin en oynak unsuru gerçekten de kelime hazinesidir.

KELİMELERİN MANASI DEĞİŞİR

Kelime hazinesiyle ilgili olaylar bütünü kucaklamaz. Bunun için de genel bir teoriye bağlanamazlar. Yalnız şunu da belirtmeliyiz ki, çok defa bir kelimenin tarihine yön veren ya mânâca ya biçimce kendisine benziyen başka kelimelerdir; zihnimizde bir arada yaşar bu gibi kelimeler.

KELİMELERİN BİRBİRİ ÜZERİNDEKİ TESİRİ

Mânâları tıpıtıpına aynı olan iki kelimenin uzun zaman hiç bir değişikliğe uğramadan birlikte yaşadığı pek az görülür. Bazen kelimelerden biri ortadan kalkar Lâtinceden *"médecine"* kelimesini çıkaran XIII. yüzyıl Fransızcası, bu kelimeden de *"médecin"* i meydana getirmiştir. Dilde tek başına kalan *"mire"* *"médecin"* le rekabet edemedi, silinip gitti. İngilizcede *"düşman"* mânâsına gelen iki kelime vardır: eski Cermenceden gelen *"foe"* ve Fransızcadan alınmış olan *"enemy"* Bugün yalnız ikin-

cisi kullanılıyor bunların. *"Foe"* sâdece şiir dilinde kaldı. Bazan her iki kelime de yaşar ama, mânâları farklılaşır. Meselâ Fransızca *"loyal"* sıfatı lâtince *"legalis"* in devamıdır; Fransızca XVI. yüzyılda aynı *"legalis"* kelimesini *"légal"* biçiminde Fransızcalaştırır. Bir ara her iki kelime de aynı mânâda kullanılır. Ama bu kararsızlık uzun sürmez, *"loyal"* dürüst mânâsına kullanılmıya başlar, *"légal"* kanunî.

Kelimeler zihinde biçimlerine göre de sıralanırlar, bunu da unutmamak lâzım. *"Meurtre, meurtrier, meurtrir"* gibi üç kelimeden ilk ikisi *"oeuvre"* ile *"ouvrier"*yi, *"charbon" "charbonnier"* yi, *"barbe" "barbier"* yi, *"office" "officier"* yi hatırlatan bir biçim benzerliği ile birbirine sıkı sıkıya bağlıydılar. *"Meutre"* ile *"meurtrir"* arasında ise o kadar sıkı bir bağ yoktu; *"fleurir"* veya *"farcir"* gibi isimden kurulmuşa benzeyen *"-ir"* li pek az fiîl var, bunun için de *"meurtrir"* eskiden *"öldürmek"* mânâsına gelirken, XVI. yüzyıldan itibaren *"örselemek"* mânâsına kullanıldı. *"Meurtre"* ile *"meurtrier"* nin mânâsı ise hiç değişmedi. *"Froisser"* nin (*"buruşturmak"*) eski mânâsı *"kırmak", "gâter"* nin (*"şımartmak"*) eski mânâsı *"harap etmek"* ti. Oysa, *"flétrissure"* nasıl *"flétrir", "moisissure" "moisir"* fiîlleriyle birleşmişse, *"meurtrissure"* de *"meurtrir"* le birleşerek onunla birlikte gelişti.

Bazan da çok kullanılan bir kelime kendisine benziyen ve az kullanılan bir kelimenin mânâsını değiştirir. *"Emérite"* profesör fahrî bir profesördür. Ama orta kültürlü birçok kimseler *"émérite"* i *"mérite"* (liyakat) ile karıştırdıklarından *"émérite"* profesörü *"büyük, değerli"* hoca olarak anlamaktadırlar. Şimdilik yanlış bir kullanma bu, zamanla pekâlâ yerleşebilir.

MEDENİYETLE İLGİLİ OLAYLARIN TESİRİ

Bunlar bir yana, dil hazinesindeki değişikliklerin birbiriyle ilgisi yoktur, Herbirinin ayrı bir tarihi vardır. Çünkü mânâ farklılaşmaları çok defa medeniyet olaylarına bağlıdır, bu olaylar da birbirinden ayrıdır.

Doktorlar cüppeyi attıktan, hâkimler de ancak mahkemeden mahkemeye giymiye başladıktan sonradır ki *"soutane"* (cüppe) adı doğrudan doğruya rahip libası için kullanılır oldu. *"Plume"* asırlarca yazı yazmak için kullanılan yontulmuş bir kaz tüyüydü. Sonraları, XIX. yüzyılın başlarından itibaren herkesin kullanmaya başladığı madenden kalem uçlarına *"plume"* dendi. Bugün *"plume"* birbiriyle hiç bir ilgisi olmayan iki ayrı nesnenin adıdır· kuşun tüyü, kalemin ucu. *"Bureau"* bir çuha parçasıydı önceleri, *"drapeau"* da bir kumaş parçası. Sonraları *"bureau"* çok defa çuhayla örtülen çalışma masası, bu masanın bulunduğu oda, bu odada çalışan kâtipler, memurlar, bir kamu hizmeti gören, bir şirket yöneten veya bir meclisi idare eden insanlar mânâsını aldı.

Bir milletin muayyen bir çağdaki medeniyeti, o çağdaki kelime hazinesiyle ilgili bütün bir olaylar dizisini aydınlatabilir. Meselâ Lâtincede birçok mecazî deyimlerin menşei, bu dilin önceleri bir köylü dili olduğunu gösterir. Sevinç kavramı *"laetus"* gübre *(laetamen)* kelimesiyle ilgilidir; refah (*"felix"*) bereket *(fecundus, fenus)* kelimesine bağlıdır; itibar *(locuples)* toprak zenginliğine dayanır; manevî değerle *(frugi)* kazanç *(fructus, frumentum)* aynı şey; bir insanın üstünlüğü *(egregius)* sürüden ayrı olarak bakılıp yetiştirilen hayvanın üstünlüğü ile bir tutulmuş; saf bir kalp *(sincerus)* süzme bir bal gibi; güç *(robur)* sağlam bir ağacınki gibi; zaaf *(imbecillus)* desteksiz bir ağacın durumu; kocamışlık *(caducus)* düşen bir meyveyi hatırlatır; *"almus"* ve *"optimus"* önceleri semirtilen bir hayvan için kullanılmış olmalı; âşıkların rekabeti *(rivalis)* aynı su kanalını *(rivus)* ortaklaşa kullanan iki toprak sahibinin rekabeti.

Bu köylü dili sonraları Yunan medeniyetiyle temas ederek işlenmiş ve soyut bir dil haline gelmiştir. Ne var ki, bu dil de daha sonra, ortaçağ başlarında Galya'da başlıca işi ziraat olan toplulukların dili olacaktır. O zaman da köy hayatının ihtiyaçlarını karşılamak için, yukardakinin tersine, soyut ve genel kelimelerin somutlaştığı, özelleştiği görülecektir. Lâtincenin *"ponere"* (koymak) kelimesi Fransızcada *"pondre"* (yumurtla-

mak) olacaktır. *"Trahere"* (çekmek) *"traire"* (sağmak), *"separare"* (ayırmak) *"sévrer"* (memeden kesmek), *"laborare"* (çalışmak) *"labourer"* (çift sürmek)... halini alacaktır Gerçi, unutmamak lâzım ki, bunlar olurken ziraat hayatı ile ilgili somut kelimelerin birçoğunu mânâ genişlemesi yolu ile genel deyimler sağlayacaktır: *"arracher"* (koparmak) nin kaynağı Lâtincede kökünü sökmek mânâsına gelen bir kelimedir; *"gagner"* (kazanmak) Cermenceden alınmıştır, asıl mânâsı *"otlamak, gıdasını aramak"* tır.

ANLATIM GÜCÜ OLAN KELİMELERİN AŞINMASI

Bir dilde kelimelerin nasıl hem daralma hem genişleme, hem soyuttan somuta, hem de somuttan soyuta geçiş yolu ile mânâ değişikliklerine uğradıklarını yukarıdaki örneklerle görmüş bulunuyoruz. Hep aynı istikamete yönelen biricik değişiklik şu: anlatım gücü olan kelimeler kullanıla kullanıla hızla aşınırlar. XVI. yüzyılda *"ennui"* (can sıkıntısı) ve *"déplaisir"* (memnuniyetsizlik) *"douleur"* (acı) anlamına geliyordu. *"Gêne* (sıkıntı): *"torture"* (işkence), *"rêverie"* (hayal) *"délire"* (hezeyan): *"manie"* (mani) *"folie"* (çılgınlık) demekti. Bu gibi anlatım gücü olan kelimelerin aşınmasına her dilde bol bol rastlanır.

AYDINLIK VEYA KESİNLİK ARZUSU

Çeşitli olaylar belli bir kavramın adını değiştirebilir Fonetik tesadüfler iki kelime arasında rahatsız edici bir ses benzerliği yaratabilir: Gaskoncada *"horoz"* la *"kedi"* nin eski adları karışıklığa yol açtığından bu hayvanlardan birine başka bir ad takmak icabetti. Lâtince *"dominus"* ve *"domina"* (evin efendisi ile hanımı) Fransızcada birbirine karışmış ve ikisi de *"dame"* olarak telâffuz edilmiye başlanmıştı. Kelime yalnız kadınlar için kullanılır oldu, erkekler için *"seigneur" "monsieur"* gibi yeni yeni kelimeler çıktı ortaya.

Kelimeler arasındaki eski fark silinmeye yüz tuttu mu, böyle bir değişikliğe başvurulur. Bazan da, kelimeler arasında yeni bir fark yaratmak ihtiyacı değişikliklere sebep olur. Meselâ köylerde çok defa aynı hayvanın dişisine başka bir ad verilir, erkeğine başka bir ad, iğdiş edilmişine başka bir ad. Hayvan yetiştiren veya avcılıkla uğraşan ulusların bu kaygısı Fransızcada *"bélier"* (koç), *"brebis"* (dişi koyun), *"mouton"* (koyun), *"taureau"* (boğa), *"vache"* (inek), *"boeuf"* (öküz) karşıtlıklarında kendini gösterir. *"Lièvre"* (tavşan) in yalnız erkek hayvan için kullanılışı ve dişi tavşanı belirtmek için Cermenceden *"hase"* kelimesinin alınması bu yüzdendir. *"Sanglier"* (yaban domuzu) ve *"laie"* (dişi yaban domuzu) kelimelerinin tarihi de, *"lièvre"* inkine benzer. *"Laie"* de *"hase"* gibi Cermenceden alınmıştır Çok rastlanır bu gibi örneklere.

ANLATIM GÜCÜ ARZUSU

Bir kavramı belirten kelime istenildiği kadar anlatım gücüne sâhip değilmiş gibi görünebilir. O zaman da ad değiştirir kavram. Meselâ fonetik tesadüfler yüzünden kelime ufalınca böyle olur. Fransızca *"abeille"* (arı), *"soleil"* (güneş), *"oreille"* (kulak) kelimelerinin aslı Lâtincedeki *"apis" "sol", "auris"* değil, bunların bir art-takı eklenerek genişletilen biçimleridir: *"apicula", "soliculus", "auricula"*

Çok defa fonetik bir aşınma sonunda değil, bir mânâ zayıflaması yüzünden yenilenir kelime. Meselâ işaret kelimeleri bu yüzden sık sık değişir. Belli bir yerin veya belli bir zamanın son derece aydınlık olarak ifâde edilmesi faydalı olur.

Lâtince *"hodie"* (bugün) zarfı, Lâtince konuşanlarca iki unsura ayrılabilirdi: yakını gösteren bir işaret kelimesi ve *"gün"* ismi. *"Hodie"* nin Fransızcadaki devamı *"hui"* ise bu dilde çözümlenememekte idi. Onun için *"jour"* kelimesi eklenilerek daha aydınlık hâle getirildi: *"aujourd'hui"* deyimi doğdu. Burada da -vurgu son hecede olduğundan- *"jour"* un pek farkına varıl-

mamaktadır. Bunun için de halk bir tarihi belirtmek isteyince *"au jour d'aujourd'hui"* (bugünkü günde) der.

Lâtince, bir niteliğin en üst derecede belirdiğini, bir faaliyetin son haddine vardığını göstermek için *"maxime, valde, multum"* gibi zarflar kullanırdı. İlk iki zarfin izi kalmadı Fransızcada. *"Multum"*, *"moult"* biçimine girerek XVI. yüzyıla kadar yaşadı. Fransızcadaki *"très"* (pek) zarfı Lâtince bir kelimeden türemedir. Ama Lâtincedeki kelime *"trans"* bir préposition'dur, *"ötesi, arasından"* anlamına gelir. Zamanla *"büsbütün, baştanbaşa"* anlamını kazandı: Almancanın *"durchaus"* İngilizcenin *"thoroughly"* si gibi. *"Beaucoup"* doğrudan doğruya Fransızcanın meydana getirdiği bir çeşit zarftır. *"Très"* de *"beaucoup"* da bugün artık asıl mânâlarını kaybetmişlerdir. Fransızca sık sık *"complètement, absolument, grandement, énormément furieusement,"* v.s. gibi kelimeler kullanmaktadır. Bunların esas mânâları fark edilmez olmuştur: *"rudement doux"* (çok yumuşak), *"joliment laid"* (çok çirkin) denilebilmektedir. Bu zarfların anlatım gücü boyuna kullanılmaktan azalmıştır.

Son derece harcı âlem olan bazı nesnelerin ve hareketlerin adları da sık sık tazelenir. Lâtince *"caput"* (baş) başlangıçta anlatım gücü olan bir kelime idi, eski Fransızcada mânâsını muhafaza ederek *"chef"* biçimine girdi. Çağdaş Fransızcada ise mecazî olarak kullanılmaktadır: Türkçedeki *"şef"* mânâsında. *"Baş"* ise *"tête"* kelimesiyle belirtilmektedir. *"Tête"* in ilk mânâsı çömlek, kırık testidir. Bugün ise kelime anlatım gücünü kaybetmiştir. Bundan dolayı halk dilinde *"tête"* in bir takım rakipleri türemiştir: anlatım gücü olan rakipler, *(fiole, bouillotte, bille, bobine).* Klâsik Lâtincede *"konuşmak"· "loqui"* idi. Kelime Fransızcada yaşamadı; çünkü halk Lâtincesinde dinî Lâtinceden alınan ve ilk anlamı değiştirilen bir başka kelime ile *("parabolare")* karşılaşmış bulunuyordu. Fransızcadaki *"parler"* fiîli *"parabolare"* nin devamıdır, ama asıl mânâsı silinmiştir. *"Parler"* nin de karşısına rakip bir fiîl çıkmıştır: *"causer"* *"Causer"* Lâtinceden alınma hukukî bir deyimdir Asıl mânâsı *"dâvâ etmek"* Halk Fransızcasında *"parler"* nin yerine *"causer"*

geçmek üzeredir. Ama *"causer"* de *"dâvâ"* anlamı kalmamıştır, anlatım gücünü kaybetmiştir kelime. Argoda aynı kavramı belirtmek için birçok renkli kelimeler vardır; belki de bunların bazıları en kibar dile dahi kendilerini kabul ettireceklerdir.

KELİME YASAKLARI

Kelimeler geleneğin çocuğu, geleneğin ve tesadüflerin. Ne var ki, dil işaretlerinin bu özelliği ancak düşünülünce farkedilir. Konuşanların çoğu bilmez bunu, meğer ki, dil üzerinde kafa yormuş olsunlar. Medeniyetçe pek gelişmemiş topluluklarda isim, çok defa bağlı bulunduğu kavramın temel vasıflarından biri olarak kabul edilir; kavramın kendisidir âdeta. Bunun için de zararlı bir varlığın ismi de zararlı sayılır bu cemiyetlerde ve ağza alınmaz. Adını andığınız böyle bir varlık yanı başınızla belirecektir sanki; kovalanan hayvanın adını söylemek onu yakalamaktır bir çeşit ve uyarmaktır. İşte kelime yasakları böyle doğar. Yasak isim ya istiyerek yanlış söylenir, ya büsbütün değiştirilir. Ayının Hint - Avrupa dillerinde herhalde *"ziyankâr"* mânâsına gelen bir ismi vardı; o ilk mânâ kayboldu, ismin bir lâkap olduğu unutuldu, hayvanın adı olarak kabul edildi *"ziyankâr"* Meselâ Hint - Avrupa dili konuşan kavimlerden Orta ve Doğu Avrupa'ya yerleşenler (Slavlar, Baltık toplulukları, Cermenler) ayı avına düşkün olduklarından ayının adını anmaktan kaçınmışlardır. Slavcada ayıya *"bal yiyici"*, Baltık dilinde homurdanan, Cermencede *"boz"* denilmiştir. Avrupa'nın modern dillerinde de kelime yasaklarıyla karşılaşırız. Küfürlerde Tanrı'nın adı değiştirilir (*"par Dieu"* yerine *"parbleu"*, *"pardi"*). Bazı çevrelerde ölümün adı ağza alınmaz, uğursuzluk sayılır. Vücudun bazı kısımlarının adlarını söylemek de terbiyeye aykırı olduğundan *"yasak"* tır.

KELİME HAZİNESİNİN YENİLEŞMESİ

Bağlı oldukları kavram ortadan kalktığı veya ad değiştiği zaman kelimeler de kaybolur. Eski kavramlar ad değiştirdiği veya yeni kavramlar ortaya çıktığı zaman yeni kelimeler doğar. Nitekim ilimdeki gelişmeler ve maddi uygarlıktaki değişmeler dolayısı ile aşağı yukarı iki asırdanberi bu yenileşmenin sayısız örneklerini görmekteyiz.

YENİ KELİMELERİN KURULUŞU

Geçen bölümde işaret edildiği gibi yeni kelimeler ya başka dillerden alınır yahut da dilde mevcut olan unsurlardan kurulur. Fransızcadaki *"auto"* kelimesi bunun güzel bir örneğidir: çeşitli devirlerde Yunancadan alınmış birçok kelimelerin başında (XVI. asırda *"automate"*, *"autonomie"* gibi) *"kendi kendine"* mânâsına gelen bir *"auto-"* unsuru vardı. Lâtince *"mobilis"* ten türetilen *"mobile"* sıfatı da XVI. asırda Fransızcaya girmiş bulunuyordu. Patlarlı bir motörü olan ve kendi kendine yürüyen bir arabaya bir isim takmak gerekince *"automobile"* kelimesi yapıldı (XIX. asır sonu). Bilginlerin kurduğu bu kelime belirttiği araç gibi geniş ölçüde yayıldı. Halk dili *"cinématographe"* ı nasıl *"cinéma"* veya *"ciné"* olarak kısaltmışsa, *"automobile"* i de öylece *"auto"* yaptı. Birçokları *"automobile"* in melez bir bileşim olmasına takıldılar: *"auto"* başka dildenmiş, *"mobile"* başka dilden; Lâtincede *"auto"* karşılığı bir kelime yoksa da Yunancada *"mobile"* karşılığı bir kelime varmış. Gelgelelim bu tenkitçiler dilin tabiî eğilimlerini hesaba katmıyorlar. *"Automobile"* kelimesini olsa olsa Yunanca veya Lâtinceyle uğraşanlar yadırgar Lâtince de Yunanca da ölü diller. Sözkonusu kelime ise Fransızca ve Fransızlar için yapılmış. Hem *"auto-"* hem de *"mobile"* unsurları Fransızcada şu veya bu biçim altında daha önce de vardı. Öyle olunca da, onların yardımı ile, gayet kolay anlaşılır ve bir bakıma hiç te yapmacık sayılamıyacak bir kelime kurulabilirdi.

KELİMELER YOKTAN VAREDİLMEZ

Benzetme yolu ile yapılan kelimeler *(onomatopées)* bir yana, -onlar dahi kurallara göre biçimlenir- yoktan varedilmiş kelime yoktur. Aksini ispat etmek istiyenler *"gaz"* ve *"kodak"* gibi örnekler ileri sürerler. *"Gaz"*ı XVI. yüzyılda doktor VAN HELMONT yaratmış, *"kodak"*ı XIX. yüzyılın sonunda mucit EASTMAN. Ama bugün biliyoruz ki, Van Helmont için *"gaz" "chaos"* kelimesinin bozulmuş bir biçiminden başka birşey değildir. *"Kodak"* ise fotoğraf makinesinin sesini taklit eden bir benzetme (tik-tak gibi). Nesnelerin özel isimlerle gösterildiği de olur. Yeni bir cisim keşfeden ve ona bir ad takan kimyacı bu yola başvurur: *"thorium", "uranium"* veya *"vanadium"* Çöp tenekesine vali Poubelle'in, şemsiyeye bir vodvil kahramanı olan Pépin'in, şapkaya imalâtçı Gibus'ün adını veren halk Fransızcası da aynı usûle uymuştur. Ama hep dilde zaten varolan unsurlardan faydalanılır. Argoda bile aklına esen kelime uyduramaz. Halbuki argo dar ve kapalı gruplar arasında konuşulur. Fertlerin icat ettiği kelimelerin o dar çevrede kolayca tutunabileceği akla gelirdi. Dillerin genel bir özelliği bu: dil hiç bir alanda yoktan varetme yoluna gitmez, olanı değiştirir.

ÖZEL DİLLER

En çok kullanılan kavramları ifâde eden birkaç yüz kelime; aynı devirde, aynı dili konuşan insanların hepsi bu birkaç yüz kelimeyi bilir ve kullanır. Ama bunların dışında herkesin iyice bildiği ve rahatça tanıdığı kelimelerin sayısı da mâhiyeti de fertten ferde değişir, hem de geniş ölçüde değişir Ne var ki, fertlerin kelime hazinesinde görülen bu farkların arkasında, fertlerin eseri olmıyan bir takım farklılaşmalar göze çarpar. Bu farklılaşmalar grupların eseridir Her insan toplumu böyle bir takım gruplara ayrılır. Meslek, zevk, kültür, inanç birliği yalnız ortak bir düşünce yaratmakla kalmaz, ortak bir dil de yaratır. Seslerde

de gramer kalıplarında da ulu orta değişiklik yapılamıyacağına göre bu özel dilleri birbirinden ayıran kullandıkları kelime hazinesidir. Bir grubun kelime hazinesinde öteki grupların kullanmadığı yahut aynı mânâda kullanmadığı, aynı yankıları uyandırmıyan kelimelere ve deyimlere rastlanır.

TEKNİKLERİN TESİRİ

Bir toplumdaki fertler hep aynı hayatı yaşamaz, hep aynı işi görmez. İnsanların yaşayış tarzı kelime hazineleri üzerinde önemli sonuçlar doğurur. Şehirli için ağacın her türlüsü ağaçtır işte; birbirinden farklı bir düzine ağaç ismi bilse ne çıkar. Onların hiç biri şehirli için belli bir anlam taşımaz, eninde sonunda hepsi de ağaç demektir Orman bekçisinin veya nebatatçının kelime hazinesi bu alanda hem çok daha zengin, hem çok daha kesindir. Her tekniğe az çok geniş bir kelime hazinesi bağlıdır Mekaniğin de, matbaacılığın da, avcılığın da, futbolun da kendine göre bir vokabüleri vardır. Hasta doktorun kullandığı her kelimeyi anlamaz. Dâvâcı, kanun adamının kullandığı kelimeleri bilmez çok zaman. Teknik diller, konuşulan dildeki kelimelere bambaşka mânâlar da verebilir

Aynı insan çok defa birçok gruplara birden bağlıdır, ve bu özel dillerden birçoğunu öğrenmiştir. Duruma göre falan mesleğin veya filânca sporun dilini kullanır: kafasında birçok kelime kütükleri vardır.

KÜLTÜR

Bütün üyelerine aynı fikir eğitimini veremiyen bir toplumda -yetiştirilenler hangi çevreden gelirse gelsin-, kültür farkları, kendine göre düşünce tarzları ve ifade özellikleri olan bir takım gruplar yaratır. Çağdaş Fransız yazarlarının yüzde doksanı lise tahsili görmüşlerdir.

Aynı eğitimden geçen, aynı dersleri okuyan bir zümreye hitap ettikleri zaman yazarlarla okuyucuları arasında bir nevi ortaklık kurulur sanki: aynı sözler aynı kelimeler her ikisinde de aynı edebî metinlerin hâtırasını canlandırır. Bazan, kullanılan her deyim bir imâdır. Metnin mânâsını herkes anlar, ama, tadına kaç kişi varabilir? Tam mânâsı ile özel bir dildir bu.

GRUP ŞUURU: ARGOLAR

Tabiî olarak meslek farklarından ve kültür eşitsizliklerinden doğan özel diller var. Ayrıca, birliğinin şuuruna varan ve kendini gerek sınırları belli diğer topluluklardan gerekse bütün *"yabancılar"* dan ayırmak istiyen her teşkilâtlanmış insan topluluğunda özel bir dil kurma eğilimi görülür. Edebiyatçılar, sosyete mensupları, yüksek bir okulun öğrencileri için de bir gerçektir bu, serseriler, hırsızlar için de.

Bütün bu *"argolar"* ın ortak bir tarafı var: hepsini de doğuran başkalarından farklı bir dil konuşmak, yabancılar tarafından anlaşılmamak arzusudur. Ancak âşinaların anlayabileceği, ancak âşinalar için bir değeri olan böyle bir ifâde tarzı kullanmak grubun varlığını belirtmiye, sınırlarını çizmiye yarar.

DİNÎ İNANÇLAR

Nihayet bazı toplumlarda din, kastları kalın duvarlarla ayırır birbirinden, yahut kadınlarla erkekleri, gençlerle yaşlıları ayırır. Bu bölünüş dilde de kendini gösterir.

Endonezya'nın bazı yerli kabilelerinde altın arayıcısı başka bir dil konuşur, kâfur arayıcısı başka bir dil. İlkellerin kullandığı özel diller çok defa pek geniş olan yasaklardan doğar. Bazı bölgelerde kadınlar erkeklerin kullandığı kelimeleri ağızlarına alamazlar. Gençler *"kâmil"* oluncaya kadar bütün bir kelimeler kategorisini kullanamazlar. Kaldı ki, bu gibi olaylara yalnız ilkel kavimlerde rastlanmaz. Avrupa'nın bazı bölgelerinde hâlâ sürüp

giden bir takım alışkanlıkların onlardan ne farkı var? Meselâ Alman Yahudicesinde Yahudi ile Yahudi olmıyanı ayırmak için birbirinden ayrı iki kelime hazinesi vardır.

Bazan da yabancı bir dil özel dil olarak kullanılır. Bu yabancı dil çok defa ya dinî bir dildir, ya da bir edebiyat dili, Lâtince bütün Katolik âleminin ibadet dilidir. Mısır'da asırlardan beri yalnız Arapça konuşulur ama, Mısır Hıristiyanlarının ibâdet dili Kopt dilidir. Ortaçağ boyunca bütün Batı Avrupa'da felsefe ve ilim dili Lâtinceydi.

ARGOLARIN GELİŞMESİ

Özel diller çok defa genel dilden türerler. Yabancı dilden kelime aldıkları da olur.

Alman argosunda, Almanya Yahudicesinden, İspanyol argosunda Çingeneceden, Rumencede Rusça ve Macarcadan alınmış birçok kelime vardır. Hattâ grameri Ermenice, kelimeleri baştanbaşa yabancı özel bir dil bile vardır: Ermeni çingenelerinin dili. Bu Çingeneler yerleştikleri ülkenin dilini öğrenmişler, fakat söylediklerini yabancılar anlamasın diye, Ermeniceyi anayurtlarının (Kuzey Batı Hint) kelimeleriyle konuşmuşlardır. Oysa Fransız argosu yabancı dillerden pek az kelime almıştır.

Argo belli biçimlere sokar kelimeleri, Fransızcada çok defa kelimelerin sonunu bozar: Paris'i *"Paname"* yapar, Ménilmontant'ı *"Ménilmuche"*, v.s. Öyle argolar da var ki, her kelimenin biçimini değiştirir, ses unsurlarının sırasını karıştırır, araya lüzumsuz heceler sokar.

Bu bozmalar bir yana, diller tabiî olarak nasıl gelişirse, argo da aynı yollardan gelişir: şu farkla ki, argo, dilin kullandığı usûllerden bazılarına daha sık başvurur. Meselâ birçok özel isimleri cins isim gibi kullanır, yahut nesneleri istiarelerle belirtir. İstiareler çabuk aşındığından, herkesin konuştuğu dille argo arasındaki ayrılığı devam ettirmek için boyuna renkli kelimeler icât etmek gerekir.

Argo normal dilin başvurduğu usûlleri hiç bir engel tanımadan son derece uygun şartlar içinde kullandığından kelime hazinesinin hangi yollardan yenilendiğini aydınlık olarak gösterir bize.

SES DEĞİŞİMLERİ

Bir dildeki sesler yavaş yavaş ve bellibelirsiz bir şekilde değişime uğrar. Konuşanlar farkına bile varmaz bunun. Bireylerin telâffuz alışkanlıkları, çocuklukta dili öğrenmelerinden sonra bütün ömürleri boyunca hemen hemen değişmez. Demek ki, değişimler genellikle dil öğrenilirken ve nesilden nesle aktarılırken meydana gelir.

DİLİN ÖĞRENİLMESİ

Çocuk bebeklik çağında ses organlarını rastgele çalıştırır. Doğal görünür bu, ama sağırlarda böyle bir faaliyet hemen hemen hiç yoktur: bir bakıma taklit sonucu olduğu söylenebilir bunun. Bebek çok çeşitli sesler çıkarır, bunların çoğu anadilinde bulunmaz. Gündelik nesne ve eylemlerin adlarını aynen söylemiye çalışırken çocuk duyduğu sesleri taklit eder, yavaş yavaş dilde bulunmıyan sesleri kullanmamıya başlar, dildeki sesleri öğrenir, daha önce öğrenmiş olduklarını da kullanmıya devam eder. Bu düzeltmeleri gerçekleştiren kas uyarlamalarında önceleri bazı yetersizlikler görülür: meselâ bir sesin ya da ses bütününün bir yanı taklit edilir de başka bir yanı üstünde durulmaz; bir geniz sesi değişik tınılı bir geniz sesiyle verilir; Fransızcadaki gırtlak *"r"* si gibi, söylenmesi oldukça güç bir sessiz yerine bir süre başka sessizler kullanılır (meselâ *"robe"* kelimesi başlangıçta *"lob, yob, üob"* v.s. şeklinde söylenir). Çocuk, dilini belirliyen fonemleri doğru olarak söylemeyi ve biraraya getirmeyi, üstüste yaptığı yaklaştırma ve denemelerle öğrenir.

DEĞİŞİM NASIL OLUR?

Ama taklit tam olmıyabilir. Bir fonemin söylenişinde çocukla çevresindekiler arasında farkedilemiyecek veya kulağı tırmalamıyacak, onun için de giderilmiyecek bir ayrılık bulunabilir. İşte böyle bir ayrılık aynı kuşaktan bütün çocuklarda görülürse ve nesilden nesle aynı şekilde aktarılırsa zamanla büyük bir değişikliğe yol açabilir. Bir varsayım değildir bu: İsviçre'nin Fransızca konuşulan bölgesindeki bir kantonda Gauchat'nın çok hassas kayıt araçlarıyla yaptığı bir anket göstermiştir ki, birarada yaşıyan nesillerin (ihtiyarlar, orta yaşlılar, gençler) telâffuzları arasında en hassas kulağın bile ayırdedemiyeceği farklar vardır. Bundan da telâffuz eğilimleri bulunduğu sonucu çıkar: bu eğilimler belli bir bölgede ve devirde konuşmayı öğrenenler arasında kendini gösterir ve birçok nesiller boyunca sürüp gider. Her nesilde bu eğilimler dil gelenekleriyle sınırlıdır. Gerçekten de, çocuğun telâffuzu ancak dikkati çekmediği ölçüde ana babanınkinden ayrılabilir. Ama bu ayrılıklar nesilden nesle birbirine eklenerek dillerin ses sistemlerinde çok defa önemli değişimlere yol açarlar.

DEĞİŞİMİN GENELLİĞİ

Bu değişimler belli bir alanda ve sürede, belli bir fonemin belli bir durumda bulunduğu bütün kelimeleri kapsar. Meselâ Galya romancası bölgesinde, yaklaşık olarak Royan, Limoges, Macon ve Cenevre'den geçen bir çizginin kuzeyinde, VIII. yüzyıl sonları ve X. yüzyıl başları arasında vurgulu hecedeki *"a"* yalın bir sessizden (*"y, m, n"* dışında) veya *"tr, dr, br"* den önce geldiği bütün durumlarda *"é"* veya *"è"* olmuştur. Örnekler: *"mare": "mer", "sal": "sel", "clavem": "clef", "labram" "lèvre"; "fratrem": "frère"* v.s, Strasbourg Andının Fransızca metninde tını değişimi kaydedilmemiştir, imlâ eskiye bağlı kalmıştır (*"fradre"* biçiminde görüldüğü gibi). Aradan yarım yüzyıl bile

geçmeden *"Cantilène de sainte Eulalie"* de eski vurgulu *"a"* ların yerine *"e"* kullanılır. Ama uzun süre bu *"e"* ler eski *"e"* lerle karıştırılmamış, onlarla yarım-kafiye yapmamışlardır. Sonra yavaş yavaş bu ayırım da silinmiştir.

Daha önce de gördüğümüz gibi, en eski Fransızca metinler, İngilizcedeki yumuşak *"th"* a benziyen sürtüşmeli bir titreşimli dişsilin *(spirante dentale sonore)* varlığını ortaya koyar. (*"d"*, *"dh"* veya *"th"* biçiminde yazılmıştır bu ses). XI. yüzyılın ortalarında yazılmış olan *"Vie de saint Alexis"* te de *"espethe"* *"contrethe"*, v.s. biçimleri görülür. Yarım yüzyıl sonraki *"Chanson de Roland"* da ise *"espee"*, *"cuntree"*, v.s. biçimleri vardır. İki şiiri aynı bölge ve devirde yazılmış elyazmalarından tanıyoruz ve yazı farkları büyük bir ihtimâlle orijinal metinlerde de bulunan farklardır. Bazı ses değişimlerinin tarihini belirlemenin nasıl mümkün olduğunu gösterir bu örnek.

KRONOLOJİNİN ÖNEMİ

Bu değişimlerin tarihleri bazı durumlarda başka dillerden alınan kelimelerin de tarihini bulmayı sağlar.

Fransızca *"braise"* (kor) ve *"hase"* (dişi tavşan) kelimelerinin her ikisi de Cermenceden alınmıştır. Ama bunların birincisi Kuzey Galya romancası ağızlarınca VIII. yüzyıldan önce alınmıştır ve *"brasam"* bu ağızlarda *"breze"* olmuştur. Buna karşılık, *"hase"* şüphesiz Fransızcada *"a"* nın *"è"* olmasından sonra alınmıştır; gerçekten de kelime ancak XVI. yüzyılda Fransızcada görülür. Eski Yunan lehçeleri arasında iyonca ve atikçenin özelliği herşeyden önce uzun *"a"* nın bu lehçelerde uzun *"e"* olmasıydı (oysa öbür lehçelerde "a" değişmemişti). İ.Ö. VI. yüzyılda bu evrim Küçük Asya kıyılarındaki İyon ağızlarında sona ermiş bulunuyordu; bunun için de, uzun *"e"* ye dönüşmeden yeni uzun *"a"* lar gelişebilirdi bu ağızlarda. Nitekim V yüzyılda İyonyalılar Kral Darius'un adını *"Dâreios"* şeklinde yazmışlardır (Farsçada: *Dârayavahus*); ama İyon dilinde *"Mêdoi"* diye

adlandırılan Medler kendilerine *"Mâda"* derlerdi: demek ki İyonyalılar Medler'i *"â"* nın *"ê"* olmasından önce veya bu değişimin olduğu devirde tanımışlardır.

DEĞİŞİMLERİN BAĞINTILARI

Tarihin uzun bir süresinde bir dildeki ses sisteminin geçirdiği değişimler ele alınırsa, çok defa bu değişimlerden bazılarının birbirleriyle bağıntılı olduğu görülür. Ayrı oranlarda ve bazan da ayrı tarihlerde meydana çıkan ortak eğilimleri vardır bu değişimlerin.

Kuzey Galya'da *"e"* ve *"o"* tınılı sesliler vurgunun etkisiyle *"a"* nın *"e"* ye dönüştüğü bütün durumlarda değişmişlerdir. Örnekler: *"ferum"* (açık *"e"* ile): *"fier"*; *"serum"* (kapalı *"e'"*): *"soir"*; *"cor"* (açık *"o'"*): *"coeur"*; *"horam"* (kapalı *"o'"*): *"heure"* Açık *"e"* ve *"o"* nun değişimi VI. yüzyılda başlamıştır; kapalı *"e"* ile *"o"* nunki ise VIII. yüzyılın sonlarına doğru. Bütün bu olaylar, yukarda belirtilen durumlarda, vurgulu seslileri telâffuz ederken önce uzatma sonra da ikiye bölme eğilimiyle açıklanır. *"a"* nın *"e"* ye dönüşmesi de *"a"* nın *"a-è"* şeklinde ikiye bölünmesinin ya da iki sesli hâline gelmesinin sonucu olabilir.

GALYA ROMANCASINDA KAPANTILI SESSİZLER

XII. yüzyılın başlarına doğru Fransızcada yumuşak *"d"* nin kayboluşu kuzeydeki Galya-romancası ağızlarında rastlanan özel bir eğilimin son belirtisidir. Bu ağızlarda Lâtincenin eski kapantılı sessizleri, kelimelerin içinde iki sesli arasında yer aldıkları durumlarda büyük değişimlere uğramışlardır.

Üç safhalı bir değişimdir bu: önce, V yüzyılın sonlarına doğru Lâtincenin titreşimsiz kapantılıları *(p, t, c)* iki sesli arasında seslenmişler *(b, d, g)*, yâni komşu fonemlere uymuşlardır. Böylece titreşim bir sesliden öbürüne kesintisiz devam etmiştir.

Sonra, VIII. yüzyıla doğru, titreşimli sessizler *(b, d, g)* -Lâtincede titreşimli olan veya sonradan titreşimleşen eski titreşimsizler- titreşimli yarı kapantılı durumuna girmişlerdir *(v, d, y)*: iki açık fonem (sesli) arasında, tam kapanmalı (kapantılı) fonemler yerlerini hava - kısmalı (yarı kapantılı) fonemlere bırakmışlardır. Görülüyor ki, daha ilk Fransızca metinlerin ortaya çıkmasından önce, telâffuzda iki gevşeme olayı kendini göstermiştir: iki sesli arasında önce gırtlak tellerinin titreşimi durdurulmamıya başlanmış, sonra da kapantıdan vazgeçilmiştir. Böylece *"tropare" "trouver" "mutare" "muder" "pacare" "payer"* olmuştur Telâffuzda görülen bu gevşemenin üçüncü ve son safhası ıse yalnız dişsil hışırtılı *"d"* yi ilgilendirir: bu ses bir soluğa dönüşmüş, sonunda da tamamen kaybolmuştur.

CERMENCEDEKİ SESSİZ DEĞİŞİMİ

Bu bağıntılı ses değişimlerine çok güzel bir örnek te Cermencedeki kapantılıların gelişmesidir. Kelimenin başında da içinde de *"b": "p"* olmuştur, *"d" "t" "g": "k"* Bunun yanı sıra, eski bir *"p" "f"* ye dönüşmüş, eski bir *"t" "p"* ye (titreşimsiz dişsil yarı kapantılı) -İngilizcenin sert *"th"* ı- , eski bir *"k" "h"* a: bunun için İngilizcede Fransızca *"dent"* ın karşılığı *"tooth"*, *"pied"* nin karşılığı *"foot"* tur (Lâtince *"dentem"* le *"pedem"* den gelir Fransızca *"dent"* ve *"pied"*) v.s.. Bu değişimlerin hepsi ortak bir nedene bağlanmıştır: ses tellerinin gitgide âtıllaşması (Meillet).

SİMETRİK OLMIYAN DEĞİŞİMLER

Bağıntılı değişimler mutlaka eşit genlikte değişimler değildir; aynı durumda bulunan ayrı diziden fonemlerin değişik ölçülerde değişime uğradıkları da olur.

Lâtincedeki titreşimsiz kapantılılar Fransızcada titreşimli yarı kapantılı olmuşlardır: bu, hem dudaksıl, hem dişsil, hem de

boğazsıl için böyledir. Ama *"lavare"* (fr. *"laver"*) gibi kelimelerde zaten *"v"* fonemi vardı: onun için de *"tropare"* nin *"trouver"* ye dönüşmesi dile yeni bir unsur getirmemiştir. Yine seslilerin arasında bir *"y"* sessizi vardı: boğazsılların değişimi sonunda ortaya çıkan yarı kapantılı da bununla karışmıştır. Ama dişsillerin değişimiyle meydana gelen yarı kapantılı dile yeni bir fonem olarak girmiştir. Ne var ki, kısa bir süre sonra bu ses silinip gitmiştir. Bu sebepten dolayı, bir yandan *"trouver"* ve *"payer"* deki, öte yandan da *"muer"* deki eski kapantılılar *(p, c, t)* simetrik olmıyan (bakışımsız) bir değişime uğramışlardır.

KAYBOLAN FONETİK EĞİLİMLERİN YENİDEN CANLANMASI

Dil eğilimlerinin etkisi alanda olduğu gibi sürede de sınırlıdır. Ama aynı türden eğilimlerin bir dilin tarihinde birçok defalar kendini gösterdiği de olur.

Cermencede ikinci bir sessiz değişimi görülür sonraki devirlerde; ama bu değişim bir tek dilin sınırını aşmaz. Gerçekten de, Almancada -İngilizce ve İskandinavcanın *"d"* kullandığı yerlerde- *"t"* bulunur: meselâ *"Tochter"* (ing. *"daughter"*). Öbür Cermen dillerinin *"t"* sine karşılık Almancada *"z"* bulunur: *"zehn"* (Alm.), *"ten"* (İng.) v.s.

Bir telâffuz eğiliminin bir süre etkisizleştikten sonra yeniden canlandığını gördüğümüz bu gibi durumlar dışında da, her değişim aynı eğilimin nesiller boyunca devamını ve kalıtım yoluyla aktarılmasını gerektirir. Bu kalıtımın mekanizması henüz aydınlatılamamıştır, ama varlığı su götürmez. Almancadaki ikinci sessiz değişimi gibi özel durumlar sâdece kalıtım yolu ile aktarmanın beş ya da on asır devam edebileceğini gösterir, o kadar.

ALT - KAT DİLLERİ

Lâtinceden Roman dillerine geçilirken görülen ses değişimleri Roman alanının bir bölgesinde başkadır, öbüründe başka. Bu alan, Roma ve çevresinde konuşulan dilin (Lâtince) önce Yarımada İtalya'sında, sonra da Po vâdisinde, İspanya ve Galya'da, v.s. yayılması sonunda ortaya çıkmıştır. Şimdi bir soru gelebilir akla: bu bölgelerde Lâtinceden farklı olan ve yerlerini ona bırakan diller Lâtincenin ses değişimlerinde ne dereceye kadar rol oynamışlardır? Hint - Avrupa ses sisteminin Lâtince, eski Yunanca, eski Slavca, v.s. de aldığı farklı biçimler konusunda da aynı sorun ortaya çıkar.

Ses sistemleri dilden dile değişir. Siyasal olayların etkisiyle yabancı bir dili öğrenmek zorunda kalan toplumlar telâffuz alışkanlıklarından kolay kolay kurtulamazlar; yabancı dili de ana dillerindeki boğumlamalarla *(articulation)* konuşma eğilimi gösterirler Bu ise yeni dilde değişimlere yol açar. Bu değişimler yalnız yeni dilin yenik dili ortadan kaldırdığı sıralarda olmaz; ses eğilimlerinin kalıtımı dolayısı ile daha uzun süre devam eder.

GALYA'DA KELTÇE VE LÂTİNCE

İki sesli arasındaki Lâtin kapantılılarını büyük değişimlere uğratmış olması, bütün Roman dilleri arasında Fransızcaya özel bir yer verir. İmdi, Lâtince Galya-romancası bölgesinde Kelt ağızlarının yerini almıştır ve Kelt ağızlarında da iki sesli arasındaki kapantılıları değişime uğratma eğilimi sezilir.

Galya dili Milâdın ilk yüzyıllarında sönmüştür. Ama İrlanda, Gal ve Breton dillerinde Kelt dillerinin daha sonraki gelişmiş biçimlerini görürüz. Birçok örnekler, İ. S. on asır boyunca Kelt dillerinde ve Kelt ağızlarının yerini alan Roman ağızlarında birbirinden bağımsız ama aynı türden değişimler ol-

duğunu ortaya koyar. Bunu aynı eğilimin sonucu olarak görmekten ve Kuzey Fransa'daki Lâtincenin geçirdiği değişimleri bir Kelt *"alt-katı"* (substrat) na bağlamaktan kendimizi alamıyoruz. Galya dilinin sönmeden önceki etkisi söz konusu değil burada; onun söndüğü sıralarda henüz bir imkân olarak bulunan ya da gerçekleşmiye yeni başlamış dil eğilimlerinin etkisi söz konusudur.

SIK GÖRÜLÜR BÖYLE DEĞİŞİMLER

Yukardaki örnek bir *"alt-kat"* ın etkisinden hangi koşullarda söz edilebileceğini gösterir: bir dilin yerine bir başkası geçmiştir (tarihin kaydettiği bir olay bu), her iki dildeki eğilimler de istenen açıklıkla biliniyor. Bu türlü açıklamalar, incelenen değişim ne kadar *"istisnaî"* olursa o kadar kesinlik kazanır. Oysa kapantılı sessizlerin sesliler arasında gevşemeleri nispeten sık rastlanan bir olaydır.

İngilizcedeki titreşimsiz *"th" ("three")* ve titreşimli *"th" ("father")* aynı sessizin devamıdır. Bu İngilizce kelimelerin Lâtince karşılıkları *"tres", "pater"* dir: görülüyor ki, yarı kapantılı, sesliler arasında seslenmiştir.

Roman alanında da bu türlü değişimler her yerde bir Kelt *"alt-katı"* na bağlanamaz. Gerçi V yüzyıl sonlarına doğru Kuzey İtalya'da, Sardinya'da, Galya'da ve İberik yarımadasında iki sesli arasında görülen *"p"· "b", "t"· "d" "c"· "g"* değişimi Rumenceyle Güney İtalya ağızlarında görülmez; ama, iki sesli arasında eski *"b"* hem Sicilya'da, hem Güney İtalya'da, hem de Rumanya'da *"v"* olur (II. yüzyıldan itibaren). Rumanya'da bu *"v"* VIII. yüzyıldan önce kaybolur (lat. *"caballum"*, fr. *"cheval"* it. *"cavallo"*, rum. *"cal"*), Rumencede *"caballum"* un *"cal"* olması, Fransızcada *"sudare"* nin *"suer"* olması kadar önemlidir, onunla aynı niteliktedir. Bir alt-kattan söz edilebilir ama, tarih te gösterir ki, her iki durumda da aynı alt-kat olamaz bu.

BİR KELT ALT-KATI'NIN VARLIĞINI GÖSTEREN BİR BELİRTİ DAHA

Lâtincedeki *"u"* seslisi Türkçe *"u"* gibi söylenirdi. Roman alanının çok büyük bir kısmında devam etmiştir bu ses, ama Fransa'da ve Kuzey İtalya'da *"ü"* ye dönüşmüştür. Bu bölgeler Lâtincenin Galya dili aleyhine yayıldığı eski Alp-Ötesi ve Alp-Berisi Galya topraklarıdır.

Öte yandan, Britonik dillerde *"u"* nun *"i"* ye dönüştüğü görülür. Bu ise bir *"ü"* evresi (safhası) gerektirir. Örnek: *"run"* (İrlanda dili), *"rhin"* (Gal dili); *"cul"* (İrl. dili), *"kil"* (Breton dili). Demek ki, burada da bir Kelt alt-katının rol oynamış olması mümkün. Ama *"u"* nun *"ü"* ye dönüşmesi bütün modern Kelt dillerinde görülen bir olay değildir. Ayrıca Kelt alanı dışında da *"u"* nun *"ü"* olduğu durumlar vardır: eski Yunancanın Atik ve İyon lehçelerinde, eski Slavcada, v.s.

ALT-KAT DİLLERİYLE İLGİLİ SORUNLARIN ÇETREFİLLİĞİ

Demek ki, şu ya da bu Roman dilinin ses yapısında, Lâtinceye yerini bırakmış ağızlardan neler kaldığını gördüğümüz olur. Ama daha eski bir devri ele alır da, meselâ eski Hint - Avrupa dilinin özelliklerini alt-katla açıklamıya kalkarsak çok defa doğrulanamıyacak varsayımlar kurmaktan öteye gidemeyiz.

SES UNSURLARININ DİRENME GÜÇLERİ EŞİT DEĞİLDİR

Hint- Avrupa ses sisteminin 4 - 5 bin yılda geçirdiği değişimleri ana çizgileriyle ele alırsak, bunlardan bazılarının (Cermence ve Ermenicedeki değişimler gibi) yaygın olmadığını, bazılarının ise çeşitli tarihlerde hemen her yerde ortaya çıktığını görürüz. Birinci durumda yabancı bir ses sisteminin etkisinden

söz edilebilir, ama ikincide, hayır. En sık rastlanan değişimler, sıklıkları gereği, başlangıçtaki belli bir durumun, zorunlu değilse de, doğal sonucu sayılırlar. Çünkü nasıl belli bir fonemin kelimede değişik direnme durumları varsa, aynı şekilde bir ses sisteminin de direnme gücü değişik unsurları vardır. Galya romancasında *"p, t, k"* nin baş-hecede daha çok gevşemiye yöneldiğini; keltçede -kelimenin başında olsun, ortasında olsun- *"p"* nin *"t"* veya *"k"* dan daha çok değişme eğiliminde olduğunu gördük. Bazı fonemler bütün Hint - Avrupa dillerinde önemli hiç bir değişim geçirmeden kalmışlardır: *"r"* sessizi gibi. Bazı fonemler ise hemen hemen bütün Hint - Avrupa dillerince elenmişlerdir.

KAYBOLMUŞ HİNT – AVRUPA FONEMLERİ

Ortak Hint - Avrupa dilinde bazı fonem dizileri öbürlerinden daha karmaşıktı, bunun için de değişime daha elverişliydi. Soluklu titreşimli kapantılılar bunlardandır. İlk metinlerden itibaren, eski Yunanca (soluklu titreşimsiz biçiminde) ve eski Hintçe dışında hiç bir dilde görülmezler (bak. sanskritçe: *"harâmi"*· taşıyorum). Eski Yunanistan'da Milâttan hemen sonra bunlar yarı kapantılıya dönüşmüştür. Öyle ki, bugün artık yalnız Hindistan'ın modern dillerinde bulunurlar. Aynı şekilde, Fransızca dört *(quatre)* sayı adının ilk sessizi değişken bir dizi'endi: *"kw"* Bu sessizin kaldığı nadir dillerdendir Lâtince: *"quatuor"* Günümüzde bu sessiz Roman dillerinden yalnız İtalyanca ve Portekizceyle, İspanyolcada duyulur; Fransızcada ise kelime *"katr"* şeklinde söylenir.

HİNT - AVRUPA TON'UNDA DEĞİŞİMLER

Hint - Avrupa dilinde ritim, vurgulu/vurgusuz hece düzenine değil, kısa/uzun hece karşıtlığına dayanırdı. Gerçi gramer özelliği olarak bazı durumlarda kelimelerin bazı hecelerinde ses

yükselmesinden yararlanılırdı, ama bunun sâdece müziksel bir niteliği vardı.

"Perdelenmiş", yani kelimenin öbür seslilerinden daha yüksek telâffuz edilmiş sesli gene de daha kuvvetli söylenmezdi. Kısaysa kısa, uzunsa uzun kalırdı. Vurgu bulunmadığından bir Hint - Avrupa cümlesi ihtimâl bir melodi tümcesine benzerdi: aklarla karaları zıtlaştıran, ayrı notalar üstünde gezinen, ama kuvvetli temposu olmıyan bir melodi tümcesine. İşte, Hindistan ve Yunanistan'daki dillerin en eski durumunu niteliyen bu sistem hemen her yerde değişmiştir.

Yunanistan'da İ. S. I. yüzyılın daha başlarında eski perdelenmenin yerini yavaş yavaş bir vurgu almıştır. Bunun yanı sıra, kelimenin içindeki vurgulu sesliler uzamıya, vurgusuzlar ise kısalmıya yönelmişlerdir. Lâtincenin tarihinde de vurgunun ses yükselmesinin yerini aldığı görülür. Litvanca, Rusça, Sırpçada da durum aynıdır. Cermencede kelimenin baş-hecesinde çok kuvvetli bir vurgu gelişmiştir. İrlanda dilinde de öyle. Ermenicedeki son hece değişimlerinin nedeni, kelimenin sondan bir önceki hecesinde bir düzün (ritim) vurgusunun yerleşmesi. Hindistan dillerinde eski perdelenme çok erken kaybolmuştur: ama bu değişikliğe bir yeğinlik vurgusunun gelişmesi yol açmış değildir.

İKİ - DİLLİLİK VE SONUÇLARI

Dillerin birbirlerinin ses sistemleri üstündeki etkileri yalnız alt-kat etkileri değildir. Bazı toplulukların bir süre iki dili aynı derecede iyi öğrenerek kolayca kullandığı olur. Cermen istilâlarından sonra, VI. yüzyılla IX. yüzyıl arasında, ana-dili Cermence olan yönetici sınıflar Hıristiyan diniyle Roma medeniyetinin dili olan Lâtinceyi öğrenmişlerdir olayların etkisiyle. Buna karşılık, ana-dili romanca olan boyunduruğa girmiş topluluklar da efendilerinin dilini öğrenmek zorunda kalmışlardır. Bu akım hızlandıkça her iki dilin ses sistemlerini bilen ve kullananların sayısı da artmıştır. İşte, bu gibi durumlarda bir fonem, içinde bulunduğu kelimelerle birlikte

bir dilden öbürüne geçebilir: nitekim Galya Romancasında, *"wardon, warnjan"* gibi Cermen fiîlleri alındığında (bu fiîller *"-are"* ve *"-ire"* li Roman fiîl çekimine uydurulmuştur) *"w"* fonemi veya ona benzer bir fonem yoktu (bu fonem İngilizce *"water"* deki *"w"* gibi söylenirdi). Onun için kelimelerle birlikte fonem de aktarıldı dile, ama tam taklit edilemedi, *"gw-"* oldu: *"gwardare" "gwarnire"* (bu kelimeler daha XII. yüzyılda *"garder", "garnir"* biçimine girmişlerdir). Öte yandan, biçimce Cermence eş-anlamlalarına benziyen *"vastare"* (cerm. *"wostjan"*) gibi Romanca kelimeler de aynı devirde *"gw"* fonemini almışlardır (bak. *"gwastare"* modern fr *"gâter"*). Görülüyor ki, dil oldukça uzun bir süre yabancı bir fonem kullanmıştır: aktarılışı iki-dillilik devriyle açıklanan bir fonem.

KESİNTİSİZ ALANLARDA BENZER YENİLİKLER

Nihayet, -alt-kat etkisi de, dilden dile *"aktarma"* da söz konusu olmadan- tarihsel hiç bir bağı bulunmıyan, ama coğrafî alanları bitişik olan değişik dillerde de ortak ses eğilimleri görülebilir. Bu türlü olaylar yeterince incelenmemiştir. Ama bazı veriler olsa, belki bunlar da yukarda belirtilen etkilere bağlanabilecek.

Orta Avrupa'daki ve Balkanlar'daki bazı dillerde ortak ses özelliklerine rastlıyoruz. Bugünkü bilgilerimiz bu türlü benzerlikleri açıklayabilecek etkileri bulmamıza yetmiyor. Meselâ Fin-Uygur dillerinde vurgu başlangıçta bir ilk hecesine düşerdi kelimenin, bir ikinci hecesine. Öte yandan, Slav dilleri, Hint - Avrupa *"ton"* unu yeğinlik vurgusuna çevirdikten sonra, kelimenin içindeki yeri değişken olan ve üstünde sesin yükseldiği heceleri vurgulamıya başlamışlardır. İmdi, görüyoruz ki, bir Fin - Uygur dili olan Macarcayla Slav dillerinden Çekçe vurguyu ilk hecede sâbit kılmışlardır; Cermencede de durum aynı. Alanları bitişik dillerdir bunların üçü de.

GRAMERDEKİ DEĞİŞİMLER

BİÇİMLER NASIL DEĞİŞİR?

Gramerdeki değişimler ses değişimleri gibi mutlaka bilincine varılmayan değişimler değildir, ama *"iradî"* de değildirler. Öte yandan, bunların gelişimi tamamen zihinseldir, ses organlarıyla ilgisizdir

ÖRNEKSEME (Analoji)

Bir dilin kullandığı fonemler sayıca sınırlıdır, otuz kırkı aşmaz. Oysa gramerdeki biçimler çok daha çeşitlidir. Bir tek gramer kategorisinin birçok biçimlerle belirtildiği Fransızca gibi bir dilde özellikle bu böyledir. Sıfatlarda dişilin yapılışı açıkça gösterir bunu. Öte yandan, bazı kelimeler öbürlerinden daha çok kullanılır: *"nu" "vendu", "perdu"* (dişilleri *"-ue"* lidir) ye, *"diffus", "perclus"* (dişilleri *"-use"* lüdür) den çok daha fazla rastlanır. Bu sıfatların ait oldukları grup öbürlerininkinden çok daha kalabalıktır. Bu yüzden, öğrenim görmemiş bir kimse, Fransızca bilgisi henüz sağlam olmıyan bir çocuk veya bir yabancı ilk olarak *"exclu", "inclu (s)"* sıfatlarını dişil kullandığında, farkına varmadan, en iyi bildiği *"-u"* lü sıfatları dişil yapma yöntemine başvuracaktır: *"exclue" "inclue"* Birinci durumda doğru kullanacaktır sıfatı, ikincisinde ise yanlış. Çünkü kullanış birinde başka öbüründe başkadır (*"exclue" "incluse"*).

TEK-BİÇİME YÖNELİŞ

Örneksemenin yol açtığı yenilikler yalnız bir biçimin nasıl kullanılacağını iyi bilmeme ya da hiç bilmemeden doğmaz, tek-

biçime yönelişin de sonucudur. Alışılmamış her biçim dil bilincini rahatsız eder.

Fransızcada tekili ile çoğulunun telâffuzu birbirinden farklı bazı isimler vardır: *"un oeil", "des yeux"; "un cheval", "des chevaux"*, v.s.. Bu türlü kelimeler çok sık kullanılır. Ama, buna rağmen, yanlış bir biçim olan *"des ch(e)vals"* çocuk dilinde uzun süre yaşar, her defasında hatâ gösterilse de. Dili bilenlerce kullanılmıyan bu çoğul aslında dilin sistemine aykırı değildir: yanlıştır, fakat kurala uygundur: Fransızcada en çok rastlanan fiîller, haber kipinin şimdiki zamanında birinci ve üçüncü tekil şahsı aynı biçimde olan *"-er"* ve *"-ir"* li fiîllerdir: *"j'aime", "il aime"; "j'ouvre", "il ouvre"; "j'agis", "il agit"*, v.s. Halk dili *"j (e) vas", "il va"* dediği zaman bu örneğe uyar. Gerçi halk dilinde *"j (e) suis"/"il est"* karşıtlığı ortadan kalkmış değildir, ama bunun nedeni hem söz konusu fiîlin en çok kullanılan fiîl olması, hem de *"j'ai", "il suit"* biçimlerinin başka fiîllerde de bulunması. Aynı fiîlin çeşitli zaman ve kipleri arasında yakın bir bağlılık bulunduğu duygusu örneksemeye dayanan daha başka biçimleri de açıklar: bir çocuk *"il est/i(ls)sont"* a dayanarak *"il était"/"i(ls)sontaient"* diyebilir, böylece bir hikâye zamanı uydurabilir. Ama bunu yaparken, yakından tanıdığı kuralsız bir şimdiki zamana dayanır. Yine çocuk *"qu'est-ce (que) tu veux que j (e) faisse"* diyebilir: çünkü *"j (e) fais"* demektedir. Burada, duyulmuş fakat az kullanılan biçimle *(que je fasse) "faire"* fiîlinin en çok kullanılan biçimleri arasında uzlaşım söz konusudur. Çocuğun, bu gibi durumlarda, çevresindekilerden daha iyi konuştuğu yolunda belli belirsiz bir duyguya kapıldığı söylenebilir.

ÖRNEKSEMEDEN DOĞAN BİÇİMLERİN TUTUP TUTMAMASI

Çocuğun uydurduğu biçimlerden çoğunun sonraları düzeltildiği bir gerçek: ana, babanın etkisi büyük rol oynar bu konuda. Ama daha başka etkileri de hesaba katmak gerekir. Meselâ, bugün birçok diller yalnız konuşma yolu ile öğrenilmiyor,

okulda da öğretiliyor, yazılıyor, basılıyor; kitap yazı dilini yayıyor; yazı, hemen hemen değişmez bir biçimde dili tespit ediyor. Geleneği bu şekilde sürdürülen bir dile kolay kolay yeni biçimler giremez. Buna karşılık, yazılmıyan, öğretimi yapılmıyan, edebî ya da dinî bir biçimde sâbitleşmemiş dillerde örnekseme serbestçe işler.

İşte bu gibi durumlarda dil sistemi çok büyük değişimlere uğrıyabilir. Örneksemeden doğan biçimler bir dilde belli bir anda en sık rastlanan kullanışların etkisiyle meydana gelirler, bunun için de, konuşanların birçoğunda birden kendilerini gösterebilirler. Bu biçimler doğrudan doğruya dil sisteminin eseridir. Tek-biçime eğilim, dilsel gelenekten daha kuvvetli olduğu ölçüde de yaşarlar. Gramer bakımından kural-dışı olan kelimelerin genellikle en çok kullanılan kelimeler olmasının sebebi budur.

YOKTAN VARETME YOK

Demek bu alanda da dilde yoktan varetme yerine olanın değiştiği görülüyor. Mevcut bazı unsurlar kayboluyor ve onların yerini, önemi artan ya da görevi değişen unsurlar alıyor. Örneksemenin yol açtığı değişimlerin hareket noktası şu halde her zaman geleneksel bir unsurdur. Ama bir unsur anlamını ancak bağlı olduğu sistemden alır; aynı unsurlar birbirinden tamamen ayrı bütünler meydana getirebilirler. Dili kuran unsurların geleneksel olması dil sisteminin derin değişimlere uğramasını önlemez.

YARDIMCI KELİMELERİN KAYNAĞI

Yukarda söylenenler yalnız kelimenin cümledeki görevini belirliyen biçimler için değil, aynı zamanda öbür gramer biçimleri için de doğrudur: sözlerin cümledeki sırası, yardımcı kelimelerin kullanılması.

Özellikle yardımcı kelimeler hiç bir zaman nedensiz uydurmaların eseri değildir. Bunlar çok defa eskiden anlamı olan

kelimelerdir: sık ve devamlı bir kullanılışla anlatım değerlerini, arkadan da anlamlarını kaybederek basit gramer aracı durumuna gelmiş kelimeler (bak. Fransızcada: "ne... *pas, point, mie, goutte*", v.s.)

SESLERDEKİ EVRİM VE GRAMER BİÇİMLERİNDEKİ DEĞİŞİKLİK

Bir dilin fonemlerindeki değişikliklerle gramer sistemindeki değişimler arasında zorunlu bir ilişki yoktur. Ama fonem sistemindeki bazı değişiklikler bir takım gramer biçimlerinin düşmesine yol açabilir. Bir Hint - Avrupa kelimesinde görev hecelerden birinin daha yüksek söylenmesiyle belirtilirdi; ton'un yeri belirlenince ve özellikle belli bir heceye düşen vurgu ortaya çıkınca bu usîl ortadan kalkmıştır. Ne var ki ses sisteminin gramer üstündeki etkisi her zaman bu kadar açık değildir.

FRANSIZCADA İSİM ÇEKİMİNİN KAYBOLMASI

Lâtincede isimler çekilirdi, yani tekilde ve çoğulda kelimenin cümle içindeki kullanılışlarını belirten birbirinden ayrı biçimler vardı. Meselâ *"köle"* kelimesinin Lâtincesini ele alalım; kelime bir fiîlin öznesi olduğu zaman tekili *"servus"* çoğulu *"servi"* idi (nominativus); *"servus currit"* (köle koşuyor), *"servi currunt"* (köleler koşuyor); fiîlin belirttiği eylemin yöneldiği kimse söz konusu olduğu zaman kelime tekilde *"servum"* çoğulda *"servos"* idi (accusativus): *"ferio servum"* (köleye vuruyorum), *"ferio servos"* (kölelere vuruyorum); bir nesnenin ait olduğu kimseyi belirttiğinde tekilde *"servi"* çoğulda *"servorum"* biçimi kullanılırdı (genetivus): *"peculium servi"* (kölenin parası), *"peculia servorum"* (kölelerin paraları); kelime, fiîlle belirtilen eylemin amacını gösterdi mi tekil biçimi *"servo"* çoğul biçimi *"servis"* idi (dativus): *"libertatem do servo"* (köleye hürriyetini veriyorum, köleyi azat ediyorum), *"libertatem do servis"* (köleleri azat ediyorum), v.s. Eski Fransızcada tekilde de, ço-

ğulda da, fiîlin öznesi olup olmamasına göre kelimenin iki biçimi vardır yalnız: özne hali (*"li sers"*- köle) *"li ser"*: köleler); tümleç hali (*"le serf"*- köleyi, v.s., *"les sers"*- köleleri, v.s.). Bu ayırım da sonradan kaybolmuş ve eski Fransızcanın tümleç hali hem tekilde hem çoğulda ismin tek biçimi durumuna girmiştir *("le serf", "les serfs")*.

SON HECELERDEKİ DEĞİŞİMLER

İlk bakışta bu değişimleri, Lâtinceden Fransızcaya geçerken kelimelerde görülen ses değişimlerine bağlamak gerçeğe uygun gibi görünür: isim olsun, fiîl olsun, Lâtince kelimelerde cümledeki görevi çekim eki belirtir (isimlerde hal ve sayıyı, fiîllerde sayı ve şahsı, v.s.); Lâtince kelimelerin son heceleri Fransızcada en sistematik olarak değişime uğramış hecelerdir: bazı son sessizler (bilhassa *"m"*) duyulmaz olmuş, *"a"*- dan başka bütün sesliler son hecede kaybolmuştur. Bunun sonucu olarak *"servum"* (tekil acc.), *"servi"* (tekil gen.), *"servo"* (tekil dat.), *"servi"* (çoğul nom.) nin birbiriyle karışması tabiî idi. *"servus"* (tek. nom.), *"servos"* (çoğ. acc.), *"servis"* (çoğ. dat.) ta da durum aynı idi. Bir tümleç haliyle bir özne halinin ve bunların herbirinde de -*"s"* bulunup bulunmamasına göre- bir tekille bir çoğulun karşıtlığı: arta kalan çekim unsurlarından yararlanmada izlenecek en olumlu yol böyle bir sistem kurmaktı. Demek ki ses değişimleri çekim sisteminin elenme sebebi olarak görülebilir. Ne var ki bu türlü bir açıklama Roman dillerinin tarihine aykırı düşer. Bu dillerin hepsinde de tekil ve çoğul için iki ayrı biçim vardır: *"loup, loups"* (Fransızca), *"lobo, lobos"* (Portekizce ve İspanyolca), *"lupe, lupi"* (İtalyanca), *"lup (u), lupi"* (Rumence). Ama kelimeler çekilmez bu dillerde. Öte yandan, son heceler Portekizce, İspanyolca, İtalyanca, Rumencede düşmemiştir. Son heceleri büyük bir değişime uğratmış tek Roman dili olan Fransızcanın ilk devirlerinde bir çekim sistemi görülmesi de gerçekten ilginçtir

KELİMELERİN CÜMLEDEKİ SIRASI

Kelimelerin çekim sistemi, Lâtincenin isim ekleriyle gösterdiği değerlerin başka usullerle belirtilebilmesi üzerine ortadan kalkmıştır. Bunun sonucu olarak ta, kelimelerin cümledeki sırası bir gramer değeri kazanmıştır. *"Pierre frappe Paul"* gibi bir cümlede, vuranın ve dayağı yiyenin kim olduğunu sadece isimlerin yeri gösterir. Oysa Lâtincede kelimelerin cümledeki yeri gramer bakımından önemsizdi, isim özneyse özne işareti taşırdı, nesneyse nesne işareti. Devrine göre şu ya da bu düzen yaygındı, o kadar; yaygın olmıyan düzenlerin kullanılması sadece üslûp meselesiydi. Genellikle eski Lâtinceyle halkın kullandığı Lâtince *"Paulum ferit Petrus"* (Paul'e vuruyor Pierre) düzenini, klâsik Lâtince *"Petrus Paulum ferit"* (Pierre Paul'e vuruyor) düzenini tercih ederdi. İmparatorluk devrinin sonlarında ise daha çok *"Petrus ferit Paulum"* (Pierre vuruyor Paul'e) düzenine rastlanır. Belli bir düzenin genelleşmesi ve *"daha çok kullanılan düzen"* iken zorunlu düzen haline gelmesi, isimlerdeki çekim işaretlerinin gereksizleşmesine yetmiştir. Eski Fransızcada uzun süre hem *"Pol fiert Pierres"* (Paul'e vuruyor Pierre), hem *"Pierres fiert Pol"* (Pierre vuruyor Paul'e) düzeninin kullanılması ve iki halli bir çekim sisteminin devam etmesi birbiriyle ilişkili olaylardır.

ÖN-TAKININ YAYGINLAŞMASI

İsim çekiminin yerini tutabilecek bir usul de yardımcı kelimelerin, en başta da ön - takıların kullanım alanının genişletilmesiydi.

Klâsik Lâtincede *"ad"* ön takısı amacı belirtir ve bir accusativus'tan önce gelirdi: *"eo ad Petrum"* (Pierre'e gidiyorum). Halk Lâtincesinde bu ön - takı -dativus'un aleyhine- gitgide yaygınlaşmıştır. *"De"* ön takısı için de durum aynı.

Fransızcada *"à"* (Lâtince *"ad"* dan) ve *"de"* (Lâtince *"de"* den) ön - takıları, Lâtincede genetivus'la gösterilen iki kavram arasındaki bağıntıyı belirtmekte kullanılmıştır. Şimdi, ön - takılı deyişler çekim sisteminin zayıflayıp kaybolmıya yüz tutmasından çok önce yaygınlaşmıştır. Halk Lâtincesinde ön - takılardan sonra hallerin kullanılışında kararsızlık görülür: bu, ön - takının tek başına (ismin biçimi ne olursa olsun) belli bir bağıntıyı yeterince belirtmesi demektir. Eski Fransızcada her ön - takıdan sonra tümleç halinin kullanılması ise sadece Lâtincenin bir kalıntısıdır.

BİÇİMLERİN FONEMLER ÜSTÜNDEKİ ETKİSİ

Telâffuzdaki değişimlerin bazan gramer bakımından da sonuçları olur ama, gramer telâffuzu çok daha fazla etkiler. Örnekseme bazı kelimelerin telâffuzunu değiştirir: gerçek ya da varsayılan bir gramer yakınlığı dolayısı ile zihinde bağlı oldukları başka kelimelerinkine uydurulur bu kelimelerin telâffuzu.

DİL EĞİLİMLERİ

Örnekseme dil sistemlerinde az ya da çok önemli değişimlere yol açar, ama bu değişimlere yön vermez. Meselâ Hint - Avrupa çekiminde gövdesi (eklerin bağlandığı unsur) *"-o-"* ile biten isimler tekilde bir genetivus ile bir ablativus biçimini birbirinden ayırırdı. Öbür isimlerin ise tekil genetivus'ta da, tekil ablativus'ta da bir tek biçimi vardı. Lâtincede bütün isimler "-o-" lu isimlere uyarak genetivus ve ablativus'larında ayrı biçimlere girmişlerdir. Buna karşılık, eski Yunancada *"-o-"* lu isimler öbür isimlerden örnek alarak genetivus ve ablativus'larında tek biçime girmişlerdir. Her iki dil için de hareket noktası aynı idi: ama varılan sonuçlar değişik olmuştur Çünkü Yunanca Lâtinceden çok daha büyük bir eğilim göstermiştir Hint - Avrupa. sistemini zayıflatmıya.

İLK SİSTEMİN ETKİSİ

Bir dilin gramer sisteminde görülen değişimlerin izlediği yönü, büyük ölçüde, söz konusu sistemin yapısı belirler. Dilin tarihi boyunca bu sistemde kurala uygun, kurala aykırı biçimler, yaşıyan ve artık yaşamıyan unsurlar yer alır. Demek ki, dilin belli bir devrinde, normal görülen usullerle eski sistemlerin kalıntıları ve sonraki gelişmelerin ilk belirtileri içiçedir. Oynak bir dengesi olan ve derinliklerinde bazı değişimlerin oluşmıya başladığı bir sistemdir bu.

Ama bütün değişimlerin izlediği yön böyle açıklanamaz. Başlangıçtaki Hint - Avrupa dilinin yapısı, onu sürdüren dillerde farklı değişimlere uğramıştır. İsim çekimi bir yerde kaybolmuş (meselâ Farsça ve Roman dillerinde), bir yerde daralmış (Cermen dilleriyle Yunancada) ve nihayet bir başka yerde de hemen hemen aynen kalmıştır (Ermenicede olduğu gibi). Öte yandan, Farsçanın gramerinde *"cins"* yoktur, oysa Fransızca ve Almanca eril nesnelerle (*"le soleil, der Mond"*) dişil nesneleri (*"la lune, die Sonne"*) birbirinden ayırmıya devam ediyor: aslında bu türlü ayırımlar yüzlerce yıldan beri bütün anlamını kaybetmiş bulunuyor (bilindiği gibi, bu ayırımın temel ilkesi Hint Avrupalılar'ın tabiat hakkındaki *"animist"* görüşleridir).

Demek ki, bir *"Avrupa"* dil tipi'nden söz edilebilmesi için -diller aynı kaynaktan gelse de- yalnız hareket noktasının birliği yetmez, birbirine paralel gelişimler, yani ortak eğilimler görülmesi de gereklidir.

İKİ - DİLLİLİK İLE ALT - KAT DİLLERİNİN ETKİSİ

Bu türlü bir eğilim ortaklığı, kısmen, bazı dillerin birbirleri üstündeki etkisiyle açıklanır. İki dil konuşan üyeleri sayıca kabarık olan bir toplumda, dillerden birine özgü (has) deyişlerin öbür dile aktarıldığı sık sık görülür. Örnek: Fransızcada soru *"fi-*

îl - özne" düzeniyle belirtilir: *"court-il?"* (oysa olumlu cümle düzeni *"özne - fiîl"* biçimindedir: *"il court"*). Frankların yönetimine girmiş Galya'daki iki - dilli halkın Roman dilini kullanırken de Cermen deyişini (modern Almancada *"rennt er?"*) unutamamaları bu düzene yol açmıştır.

Ayrıca, bir dili bırakıp bir başkasını benimsiyen topluluklarda eski dil eğilimlerinin sürüp gitmesi olayını da hesaba katmak gerekir. Çok defa bu eğilimler yeni benimsenen dilin gelişimini etkiler. Örnek: Farsça isimlerde eril, dişil ve cinssiz ayırımı yoktur ve isimlerin görevi çekim ekleriyle belirtilmez; İ.Ö. III. bin'in ortalarından I. bin'in ortalarına kadar İran yaylasının Doğu kesimlerinde konuşulmuş olan Elâmcada da cins ayırımı ve isim çekimi yoktu.

Demek ki, alt - kat dillerinin etkisi ses olaylarında olduğu gibi gramer alanında da kendini gösteriyor.

ORTAK BİR MEDENİYETİN ETKİSİ

Avrupa'nın büyük bir kısmında konuşulan diller, eski Hint-Avrupa dil yapısını benzer biçimlerde değişimlere uğratmışlardır. Bu değişimlerde görülen benzerlikler bazı bakımlardan başlangıçtaki dil - birliği ile, bazı bakımlardan da söz konusu dillerin birbirleri üstündeki etkileriyle açıklanır. Ama, dil eğilimlerinin bazı topluluklarda aynı yönde olması, sosyal yapı ve kültür ortaklığı ile de açıklanabilir.

DİLLERİN BÖLÜNMESİ

DİLLERİN ALANI

Bir dilin belli bir anda nerelere kadar yayıldığını kestirmek kolay iş değildir. Meselâ Fransızcanın alanı denince, ahalisinin -hiç değilse büyük bir kısmı- Fransızcayı anlıyan ve konuşan

yerlerin bütünü gelir akla. Aşağı Pireneler'de daha çok Bask dili konuşulur; Finistère köylerinde Brötonca; Kuzey köylerinde en çok kullanılan dil Flâmanca, yukarı Ren köylerinde Alzasça. Demek ki, bu yerler Fransızcanın alanı dışında kalıyor. Oysa, Belçika'nın ve İsviçre'nin bazı bölgeleri bu alanın içinde.

Ne var ki, bu da kesin bir ölçü olmaktan uzak. Fransızca bütün Fransa'da okutuluyor. Fransızcanın Brötanya'daki sınırları halkın okuyup yazma seviyesine göre değişir. Yerlilerin çoğu Brötonca konuşur, ama Fransızcayı da anlar. Dışardan gelen subaylar, memurlar ise Brötonca bilmez. Böyle bir bölge, hem Brötoncanın alanına girer, hem Fransızcanın.

Öte yandan, çeşitli tarihî şartlar Fransızcanın Fransa toprakları dışında geniş ölçüde yayılmasına yol açmıştır. Kanada'nın bazı bölgelerinde resmî dil İngilizce ama, Fansızca bugün de birçok kimselerin ana - dili.

"TAŞRA AĞIZLARI"

Fransa'nın çok büyük bir kısmında, Belçika'nın, İsviçre'nin bazı bölgelerinde ahalinin hemen hepsi Fransızcayı anlar ve konuşur Ama buralarda bile Fransızca çeşit çeşit konuşulur. Her noktada birbirinden ayrı sosyal gruplar, bu tabakalaşmadan doğan farklara rastlanır (özel diller). Aynı çevrede kullanılan dil de bir bölgeden bir bölgeye değişir. Okullarda öğretilen Fransızcayı herkes anlar Her yerde bu ortak dil kullanılır ama, birçok bölgelerde mahallî bir Fransızca konuşulur, buna taşra "ağız" denir

Bu manada Fransızların çoğu (Bask memleketleri veya Brötanya ahalisi gibi) iki - dillidir Ama konuştukları her iki dil de Fransızcanın başka başka iki biçimi. Oysa, Brötonca da Baskça da, hem asılları hem yapıları bakımından Fransızcadan apayrı diller.

LEHÇELER VE ORTAK DİLLER

Büyük dil birlikleri içinde coğrafî veya sosyal şartların, birbirine daha çok yaklaştırdığı, birbiriyle kaynaştırdığı dar gruplar vardır. Özel dilleri olduğu gibi ağızları da bu gruplarla izah ederiz. Umumiyetle bir dili konuşan topluluk ne kadar mütecanis ise, konuştuğu dil de o kadar mütecanistir.

Dillerin zamanla nasıl başkalaştığını gördük: kavramları gösteren kelimeler, kelimeleri teşkil eden sesler, nihayet onları cümlelerin içine yerleştirmiye ve böylece zihnin kavramlar arasında kurduğu münasebetleri belirtmiye yarayan usuller değişir. Bu değişiklikler, dilin konuşulduğu alanın her bölgesinde aynı olmıyabilir.

Belli bir tarihte iki ayrı bölgede aynı şekilde konuşulan bir dil düşünelim. Bu bölgeler arasındaki münasebetler seyrekleşiveriyor. Buna benzer birçok örnekler gösterebilir. İ. Ö. 630 da Théra (Santorin) adasının Yunan ahalisinden bir kısmı, Libya kıyısına yerleşiyor; orada Cyrène şehrini kuruyor; koloniyle ana - yurt arasındaki münasebetler bir hayli gevşiyor. Böyle bir durumda her iki yerde konuşulan dil belli bir zaman için aynı kalır. Her iki bölgedeki değişiklikler birbirine paraleldir. Ama sonraları ayrılıklar başgösterir, her iki konuşma üzerinde başka başka dillerin tesiri görülebilir.

İsa'dan sonraki asırlarda Roma İmparatorluğu'nda dil birliği vardı. Roma Lâtincesi bütün eyaletlerde ahalinin az çok önemli bir kısmı tarafından konuşuluyordu. Fakat büyük istilâları takip eden asırlarda, Romalılaşan dünyanın çeşitli bölgelerinde başka başka kılıklara girdi. Siyasî birliğin bozuluşu, Lâtin kültürünün silinişi dilin parçalara bölünmesine yol açtı. Ülke bir sürü beyliklere bölünüyordu. Bu beylikler de gerçek birlikten mahrumdular. Galya Romancası çeşitli bölgelerde (Provence, Gascogne, Poitou, Normandie, Picardie, Champagne) farklı şekillerde konuşulmıya başlandı. Aynı tarihlerde, aynı sebepler

yüzünden İspanya Lâtincesi de, İtalya Lâtincesi de birçok ağızlara ayrıldılar.

Lengüvistik coğrafya sayesinde belli bir alanda dilin nasıl parçalara bölündüğünü izliyebiliriz. Gallo Roman ülkesinde olduğu gibi nüfusun nispeten az yer değiştirdiği bölgeler bu bölünüşün en yalın örneği. Bu gibi hallerde herhangi bir değişikliğin yalnız bir yerde ortaya çıkmadığını görüyoruz. Bütün bir sahaya yayılıyor değişiklik. Bu sahanın sınırına izoglos çizgisi denir.

Her değişiklik kendine bir saha çizer. Umumiyetle öteki değişikliklerin (hatta bunlar birbiriyle ilgili değişiklikler de olsa) cereyan ettiği sahadan ayrı bir saha. Belli bir alandaki izoglos çizgileri birbirinden bağımsızdır.

Royan, Limoges, Roanne, Mâcon, Cenevre'yi birleştiren bir çizgi düşünün: Lâtincedeki *"a"* sesinin *"mer"* (lat. *"mare"*) ve *"sel"* (lat. *"sal"*) gibi kelimelerde *"è"* sesi haline gelişi bu çizginin kuzeyindeki bütün Gallo - Roman ülkesinde rastlanan bir olaydır. *"Cattum"* (chat), *"carrum"* (har) gibi Lâtince kelimelerin başında sessiz güneyde Bordeaux, Aurillac, Mende, Orange, Digne'den geçen çizgiyle Kuzeyde Cotances, Evreux, Beauvais, Saint - Quentin'den geçen çizgi arasındaki bölgede *"ç, ş, ts, s"* olur. Oysa, Caen'da da, Draguignan'da da *"ka"* sesi olduğu gibi kalır.

LEHÇELER

Dili konuşan topluluk tam manası ile kaynaşmamışsa, o dilin gelişmesi sırasında ortaya çıkan çeşitli ses, gramer ve kelime değişikliklerinin herbiri ayrı bir sahaya yayılır. Bunun için de, bölge dillerinin, başka bir deyimle lehçelerin sınırlarını kesin olarak çizemeyiz. Coğrafya bakımından birbirinden uzak iki lehçe arasında çok defa önemli farklar vardır. Zira, aralarından birçok izoglos çizgileri geçer. Bu çizgiler lehçe olaylarını birbirinden ayırır. Ne var ki, izogloslar düzenli olarak tabakalaştığı

zaman bir bölgenin konuşmasından ötekine birdenbire geçilmiyebilir. İki konuşma arasındaki farklar çok büyük te olsa geçiş ağır ve yavaştır.

Oysa, yoğun bir dil farklılaşmaları demetinin geçtiği bölgelerde insan açık seçik, hatta bazen anî, bir değişiklikle karşılaşmış gibi olur. Birçok izoglos çizgilerinin birbirine çok yakın olarak gelip geçtiği bu koridorlar umumiyetle dağ, ırmak gibi tabiî engelleri, yahut tarihî, idarî, siyasî bazı sınırları takip ederler. Bu engeller veya sınırlar hiç olmazsa bir zaman için iki komşu bölge arasındaki münasebetlerin seyrekleşmesine yol açmıştır. Zira lehçe sahalarının sürekliliği de dili konuşan topluluk arasındaki birlikten doğar.

ORTAK DİLLER

Yukarda söylenilenler yalnız Galya Romancası için değil, Roman dilleri alanının bütünü için de doğrudur. Bu alanda yalnız mahallî dilleri ele alırsak aynı farklılaşmaları, izoglos çizgilerinde aynı tabakalaşmaları görürüz. Meselâ Barselona'dan Perpignan'a kadar doğu Pireneler'in iki yamacında konuşulan Katalanca, Aragon lehçesinden Provansçaya geçişi sağlar. Provansça ile Kuzey Fransa lehçeleri arasında ne kadar fark varsa, Aragonca ile Provansça arasında da o kadar fark vardır. Oysa, Pireneler'in bazı bölgelerinde birbirinden pek uzak olmıyan lehçelerin kullanıldığı yerlerde Fransızca ve İspanyolca gibi ortak dillerin yarıştığı görülür. Bunların iki ayrı dil olduğu bellidir: birini konuşan ötekini yabancı dil sayar. Çünkü ortaçağın siyasî parçalanmalarından doğan neticeleri, daha sonra kurulan millî birlikler ortadan kaldırmıştır: siyasî kaynaşma, kültür beraberliği dil birliğine yol açmıştır. Ortak Fransızcanın temeli *Ilede France* (Paris ve çevresi) lehçesidir: zira, Paris krallarının nüfuzu yavaş yavaş bütün ülkeye yayılmıştır. Böylece Paris bölgesinde konuşulan Fransızca bir yandan bütün memleketin idarî dili haline gelirken, bir yandan da en yaygın (hatta çok geçmeden, biricik) edebiyat dili oluyordu. Her bölgede iki dil

yaşıyordu yanyana: kibar tabakanın da konuştuğu resmî dil ile mahallî dil. Elbette ki resmî dil ağır basacaktı. Mahallî diller yazı dili olmaktan çıktı, halkın gündelik ihtiyaçları için kullandığı diller haline geldi, lehçeydiler ağız oldular. Bugün büsbütün kaybolma yolundalar. Zaten uzun zamandan beri ortak dilden birçok unsurlar almaktaydılar: yani, bunlar yavaş yavaş silinen sahici ağızlar olmaktan çok, ortak Fransızcanın *"ağızlaşmış"* biçimleridir.

Demek, dillerde iki ayrı eğilim görüyoruz: kâh parçalanıyorlar, kâh birleşiyorlar. Çağımızda aynı hükümet idaresinin veya aynı kültürün birleştirdiği geniş topluluklar doğuyor. Bu da, her yerde ortak dillerin yayılmasına yol açmaktadır. Temeli Kastilya lehçesi olan ortak İspanyolca, Toskan lehçesine dayanan ortak İtalyanca, Frank lehçesinden doğan ortak Almanca gibi. Modern Yunancada resmî dille yarışan lehçeler var. Eski Yunancada da lehçeler vardı. Fakat bugünkü Yunan lehçelerinin temeli eski Yunan lehçeleri değildir. Milâttan birkaç asır önce veya sonra konuşulan Hellenistik dilin farklılaşmasından doğmuşlardır. Hellenistik dil ortak bir dildi. Daha Makedonya fetihleri devrinden önce mahallî dillerin yerini almıya başlamıştı. Atik ve İyonya kültürlerinin kazandığı ün, İyonya - Atik lehçesinin ortak dil olabileceğini gösteriyordu. Siyasî imkânları elverişli olması yeterdi bunun için. Söz konusu lehçe, yalnız bağımsız küçük Devletlerin dili olmakla kalmıyan, bazı edebiyat eserlerinin de yazıldığı diğer lehçelerin yerine geçti.

DİLLERİN YAYILMA ALANI DEĞİŞİR

Bir dilin alanını genişleten veya daraltan sebeplerin dilbilimle ilgisi yoktur; siyasîdir bunlar (göçler, fetihler, sömürgeleştirmeler). Yeni bir dil kullanmak mecburiyetinde bırakılan bir topluluk hemen terketmez dilini. Hiç olmazsa bir zaman daha konuşmakta devam eder. Çok defa iki dil arasındaki rekabetten doğar dil değişikliği. Uzunca bir zaman iki dil birden konuşulur o bölgede. Nihayet ikisinden biri kullanılmaz hale gelir.

Roma istilâsından yüzyıllar sonra Galya dili hâlâ kıyıda köşede konuşuluyordu. Ama sonunda tamamen kalktı ortadan. Neden? Çünkü evvelâ konuşanların ihtiyacını Lâtince daha iyi karşılıyordu. Sonra Lâtince hem daha faydalıydı, hem de daha çok itibarlıydı. Lâtincenin konuşulması için bu kadar sebep de yeterdi; üstelik, Galya dilini konuşmak arzusu gösteren kimse de yoktu.

Daha çok birkaç yüzyıldan beri yalnız Avrupa'da değil, hemen her yerde uyanmıya başlıyan millî şuur, dillerin rekabeti konusunda yeni bir âmil çıkardı ortaya: dilleri ne olursa olsun yaşatmak kararı. Siyasî emellerden ilham alan bir karar bu. Ama bu diller Brötonca gibi pek az yaygınmış, zengin bir edebiyatları yokmuş. Evet, XVIII. yüzyılda İngilizce, Kornuvay'ın Keltçe bir ağzı olan Kornikçeyi ortadan kaldırmıştı, ama bundan böyle Fransızcanın Brötoncayı tamamen silip yoketmesi pek kolay değil.

BİR DÜNYA DİLİ MESELESİ

Bir dili konuşan halk yok olunca veya başka bir dil konuşmaya başlayınca o dil ortadan kalkar. Diller ölür, ama doğmaz. Doğmaz, fakat bir dilden başka birçok diller çıkabilir. Bugün insanların yarısı aşağı yukarı yirmi dil konuşuyor (Türkçe, İngilizce, Rusça, İspanyolca, Almanca, Bengalce, Fransızca, İtalyanca, Hindice, Biharice, Portekizce, v.s. Bu dillerin -Türkçe dışında- hepsi de, asırlar boyu ortak bir Hint - Avrupa dilinden doğdular. Yani dillerin sayısı azalmaz mutlaka. Çince bir yana (dünya nüfusunun hemen hemen dörtte birinin dilidir Çince) on, on iki kişiden yalnız biri bu en yaygın dillerden birini konuşur. Görülüyor ki, bu dillerden hiç biri bir dünya diline karşı duyulan ihtiyacı cevaplandıramıyor. Oysa, aynı medeniyet bütün dünyayı kucakladıkça böyle bir dile ihtiyaç kendini daha çok hissettiriyor.

Uluslararası yapma bir dilin tutunabilmesi için, konuşanlara büsbütün yabancı bir dil gibi görünmemesi şart. Yani her millet onda kendi ana dilinin yapısını bulabilmeli. Nitekim geçen bölümde anlattığımız Avrupa dil tipinin birçok unsurlarını içine alan bir dil kurmak amacıyla nice gayretler harcandı. Ama gerçekten konuşulan hiç bir yapma dil yok bugün. Bu teşebbüsler geleneklerle çatışıyor. Çünkü, dil olaylarının esas karakteri geleneğe bağlı olmaları.

SEMANTİK AKIMLAR*

* Hazırlayanlar: B. Vardar, N. Arıklı, T Tunçdoğan
Birinci basım: Yeni İnsan Yayınları, İstanbul, 1969.

GİRİŞ

Çeşitli alanlardaki değişik kullanışları göz önünde bulundurulursa SEMANTİK teriminin kapsadığı anlam alanı üç kesime ayrılabilir:

1) Gösterge'nin gösterilen yanını (içerik) ele alan inceleme;

2) Gösterge ile gösterilen nesne (designatum) arasındaki bağıntıyı araştıran çalışma;

3) Özel bir bildirişim pedagojisi ve bildirişim bozukluklarını tedavi yöntemi.

Birinci kesim DİLBİLİMSEL SEMANTİK, ikinci kesim FELSEFİ SEMANTİK, üçüncü kesim ise GENEL SEMANTİK[1] diye adlandırılır.

"*Semantik*" terimi ilkin dilbilim alanında, kullanılmış (fr *Sémantique*, 1883) ve fonetik dalına paralel olarak kurulan özerk anlam bilimini nitelemiştir. Başlangıçta *tarihsel* bir inceleme olarak gelişen bu dilbilim dalı, Saussure devriminin sonuçlarından yararlanmakta gecikmemiş ve yapısalcı anlayışla baştanbaşa yenilenmiştir.

Dilbilimin yanı sıra felsefecilerle mantıkçılar da anlam sorunlarına gitgide artan bir ilgi göstermişler ve semantik terimine

---

[1] Burada anılan Genel Semantik, dilbilimin anlam tipolojilerine yönelen kolu ile karıştırılmamalıdır.

özel anlamlar yüklemişlerdir. Bu doğrultuda gelişen başlıca akımlar Felsefi Semantik ve Genel Semantik akımlarıdır.

Bu kitapçıkta önce söz konusu iki akıma kısaca değineceğiz; sonra da, Dilbilimsel Semantiği ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğiz.[2]

B. V.

Bu yazıda kullanılan dilbilim terimleri, "*Dilbilim. Sorunları*" (Yeni İnsan yayınları 1968) adlı kitapta açıklanan terimleridir.

FELSEFİ SEMANTİK

Gösterge ile gösterilen nesne arasındaki bağıntıyı inceleyen Felsefi Semantik göstergelerle ilgili genel kuramın, yani semiyotik'in bir dalıdır.

Genel gösterge kuramının ardında uzun bir geçmiş vardır: Stoacılar, Hellenistik felsefe, Occam (XIV yy.), Leibniz *(caracteristica universalis)*, Locke, v.b. Charles W Morris'in *"Signs, Language and Behaviour, 1946"* (Göstergeler, Dil ve Davranış) adlı eserinde son şeklini verdiği bugünkü semiyotiğin kökleri neopozitivizmin yanı sıra bu eski geleneğe kadar uzanır. Bu arada, Ch. Peirce'in çalışmalarını ve göstergenin insan davranışları üstündeki etkisini incelcyen Amerikan pragmatizminin katkılarını (James, v.b.) da unutmamak gerekir.

Çağımızda genel bir gösterge kuramının yaratılmasına yol açan nedenler arasında, matematik – mantık ile neopozitivizmin semantik sorunlarına gösterdiği büyük ilgi önemli bir yer tutar. Gerçekten de, dilin başlıca felsefi araştırma konusu olarak görülmesiyle, gösterge sorunu incelemelerde temel sorun durumuna yükselmiştir.

Dilin hem bir bilgi, hem de toplumsal bildirişme aracı olması ve bu iki görevin her zaman birbiriyle uyuşmaması, modern mantıkçıları toplumsal bildirişimden arınmış bir *"araç-dil"* kurmaya yöneltmiş, böylece dil, düşünce işlemlerinin *"cebiri"* olarak tasarlanmıştır Russell, Cassirer gibi bilginlerle Viyana ve Polonya okullarının derinleştirdikleri incelemeler Aristoteles ilkelerinin (özdeşlik ilkesi) reddedilmesine ve *"bütün"* kavramının benimsenmesine yol açmıştır Önce dildeki türlü katlar

(hiyerarşik tipler veya kategoriler) üstünde durulmuş, sonra dilin morfolojisi ve mantıksal sentaksı ele alınmış, nihayet anlatım kalıplarıyla gösterilen nesne ve konuşan kişi arasındaki bağıntılar incelenmiştir. Böylece semiyotik ve onun bir dalı olan semantik ayrıntılı bir biçimde işlenmiştir.

Neopozitivist Alman okulunun en önemli temsilcisi Carnap'a göre de, W Morris'le A. Tarski'ye göre de semiyotik üç bölüme ayrılır: PRAGMATİK, SEMANTİK VE SENTAKS.

Bu bölümleme dilin gözleminden çıkarılan bir sonuçtur. Gerçekten de, *"dili, kullanıldığı sırada gözlemlersek, bir kişinin bir nesneyi göstermek, anlatmak için çıkardığı ses ya da seslere, yaptığı bir hareket ya da işarete tanık oluruz"* (Carnap). Bu gözleme dayanılarak üç etken belirlenebilir: Konuşan kişi, anlatım kalıbı ve söz konusu nesne veya *"designatum"* Semiyotik araştırma böylece üç alana bölünmüş olur: Eğer inceleme konuşan kişiyi ele alıyorsa Pragmatiği; anlatım kalıbıyla onun designatum'unu göz önünde bulunduruyorsa Semantiği ilgilendirir; yalnız anlatım kalıpları arasındaki ilişkiler incelenirse, o zaman araştırma Sentaks alanına girer.

Başka bir deyişle, Sentaks simgeler arasındaki ilişkileri inceler; Semantik, simgelerle bunların anlattığı nesneler arasındaki bağıntıları ele alır; Pragmatik ise, simgelerle bunları kullanan kişiler arasındaki ilişkilere yönelir

Görülüyor ki, Felsefi Semantik bir bilgi aracı olan dilin, yani felsefe dilinin semantiğidir. Bu düzlemde birinci amaç, düşünenin toplumsal dilin baskısından kurtulmasını sağlamak ve yeni bir simgeler düzeni kurmaktır: Bu akıma bağlanan bilginlere göre dilin temel görevi bu yoldan aydınlığa kavuşturulmuş olacaktır.

Elbette bu soyut ve karmaşık araç-dilin günlük hayatta kullanılması söz konusu değildir. Onun ilkeleri kendi çerçevesi içinde geçerli, bu çerçevenin dışında geçersizdir. Bütün bildirişim ve bildirimi kendine özgü kurallar bütünü içinde tutuklamaya yöneldi mi, eleştirileri hak eder. Çünkü her araç-dil ancak

sınırlı bir alanda başardığı görevle değerlenir. Başka alanları da egemenliği altına almaya kalktığı anda gerçeğin dışına sürüklenir, belli kalıplara girmeyen bölümleri sapkınlık sayar. Çünkü görüş açısı ister istemez sınırlıdır. Bu bakımdan, karmaşık bir olgular bütünü olan DİL'i semiyotik'in her yönüyle kavrayabilmesi mümkün değildir. Çünkü bu bütün hem nesnel'i kapsar, hem özneli.

N.A. – B.V.

GENEL SEMANTİK

Genel Semantik, bildirişim aracı olan dili psikoloji, sosyoloji ve mantık açısından inceleyen karma bir daldır. Bu akımın başlıca temsilcisi A. Korzybski (*Science and Sanity*, 1933) her ruhsal tepkinin bir göstergeye cevap olduğunu, bir başka deyişle, *"semantik"* bir görünüme büründüğünü savunur. Kolayca anlayabilceği gibi, burada çok geniş kapsamlı bir *"semantik"* söz konusudur.

Bireylerin semantik çevreye nörosemantik ve nörolengüvistik tepkilerini inceleyen Korzybski anlamlı birimlerin nasıl kullanıldığını, bu birimlerin kendilerini kullananları nasıl etkilediğini araştırır. Bütün organik ve toplumsal hastalık ve huzursuzlukları semantojen köklü gördüğünden, bir bildirişim pedagojisiyle birlikte bildirişim bozukluklarını giderecek bir yöntem kurmaya çalışır.

Korzybski'ye göre, eğer Aristoteles'çi dil sistemi atılır da, ona karşıt bir sistem benimsenirse, bütün hastalıkların sebebi de ortadan kalkacaktır. Bugünkü dil sistemi insanları ikili yargılara sürüklemektedir. (İlericisin/ilerici değilsin); bu da nörotik bozukluklara yol açmaktadır. Korzybski'nin önerdiği sistemde ise sınırsız bir dizi yargı vardır ve "-dir" koşaçı özdeşleştirme öğesi olarak kullanılamaz: Çünkü KELİME GÖSTERDİĞİ NESNE DEĞİLDİR.[1] Birçok görüşü S. Chase, I. J. Lee, S.I. Hayakawa, W Johnson, v.b. tarafından paylaşılan Korzybski bu konuda şöyle der: *"Kelimeler gösterdikleri nesneler değildir Onun için söz süreçlerimizi deneysel verilere bağlayan biricik bağ yapıdır*

[1] Bu konuda Kozybski, C. K. Ogden ve I. A. Richards'tan esin almıştır.

*Tam bir uyum sağlayabilmek; ruhsal sağlığa ve bunun sonucu olan her şeye ulaşabilmek için, önce dünyanın yapısal özelliklerini incelemeli ve **sonra** benzer yapıda diller kurmalıyız: Oysa durum bugün tersine: Alışkanlıkla dünyaya dilimizin ilkel yapılarını uyguluyoruz. (...) Bir başka deyişle, dünyaya kullandığımız dilin yapısını iliştiriyoruz bilmeden."* S. Chase de şöyle der: ***"İyi bir dil insanlığı kurtarmaya yetmez.** Ama kelimelerin ardında nesneleri algılayarak içinde yaşadığımız dünyanın yapısını kavrayabileceğiz. İyi bir dil, çevremizdeki gerçek sorunlar üstüne başkalarıyla bildirişimde bulunmamıza yardımcı olacak. Oysa bugün; aralarında hiç bir bağ bulunmayan diller kullanarak anlatmak istediklerimizi karanlık bir şekilde anlatıyoruz."* (The Tyranny of Words.)

Semantojen kaynaklı hastalıkları yukarda açıklanan türden bir özdeşleştirmeye bağlayan Genel Semantik okulu, göstergenin, ilişkin olduğu gerçeğin bütününü gösteremeyeceğini de belirtir: *"BİR HARİTA, BİR ARAZİ DEĞİLDİR."*

Bir başka ilke de, simgenin *"çok-düzeyli"* oluşuna ilişkindir. *"BİR HARİTA, BİR ARAZİ OLMADIĞI GİBİ, BİR NUMARALI HARİTANIN HARİTASI DA BİR NUMARALI HARİTA DEĞİLDİR"* Değişik bir deyişle, bir diller hiyerarşisi vardır. Onun için, hangi soyutlama düzeyinde, soyutlamanın hangi basamağında bulunulduğu titizlikle belirtilmelidir. Bildirişim bozukluklarının, anlaşmazlık ve yanlışlıkların, bunların yarattığı nevrozların dilin yapısından doğan nedenleri özellikle soyut kelimelerde açık bir şekilde görülür.

Kelimelerin soyutluk dereceleri bir dizi basamakla belirlenir. Bu hiyerarşi, somut nesne, kavram, betimleme, değer yargıları veya çıkarsamalar gibi basamakları kapsar. Örnek:

1) Somut nesne: Arkadaşımın kalemi
2) Kavram: Bu bir kalemdir
3) Betimleme: Bu siyah bir kalemdir
4) Değer yargısı (çıkarsama): Bu güzel, zarif bir kalemdir
5) Yeni çıkarsamalar: v.b.

Bu türlü bir inceleme gerçek hayatta yapılmadığından aldatıcı eğretilemeler, temelsiz soyutlamalar alabildiğine yayılmakta, somut nesneyi belirten kelimeden türetilmiş çıkarsamalar onunla özdeş olmaya yönelmektedir. Öte yandan, deneylerin bireyden bireye, toplumdan topluma değişmesi nedeniyle aynı kelime ayrı alanları kapsayan anlamlara açılmaktadır.

Bu gözlem ve ilkelerden hareket eden Korzybski toplumsal sağlığı artırıcı birtakım somut önerilerde bulunur. Örneğin, özellik ve bireyselliğin belirtilmesi için genel isimlere bir belirten eklenmesini ister: Zenci 1, zenci 2.. gibi. Genel olarak zenci'den söz etmemek gerektiğini savunur, çünkü bu türlü davranışlar ırk düşmanlıklarının ilkesidir. Gösteren ile gösterilen arasındaki bağıntı gereğince kavranamadığından çeşitli varlıkların kendilerine tepki gösterileceği yerde bu varlıkların işaretleri olan kelimelere tepki gösterilmektedir Böylece insanlar kelimelerin tutsağı olmaktadır

Korzybski'nin önerdiği bir başka yöntem de, tarihlemedir: Adam Mickiewicz, eylül 1820 Adam Mickiewicz, eylül 1821, v.b. Bu yoldan yanlış genellemeler önlenecek, isimlere karşı gösterilen tepkiler aldatıcı ve gerçekte var olmayan bir bütün yerine, sınırlı ve gerçek bir bölüme yönelecektir *"Sözgelimi İnönü 1, İnönü 2. (...) şeklinde yazılacak"* bir isim *"belli bir insanın (...) ayrı ayrı tarihlerdeki özelliklerini belirteceğinden"* bu kelimeye karşı gösterilen tepki de daha bir kesinlik kazanacaktır. Bir insan İnönü 1'e (belki) kızacak (ama) İnönü 2'yi beğenebilecektir.[2]

Ayrıca, bilginin tümüne erişilemediğini göstermek için bütün özelliklere *"v.b."* eklenecek, birtakım kelimelerin bugünkü anlamının benimsenmediğini göstermek için de tırnak (" ") kullanılacaktır.[3]

B.V.

---

[2] Bk. Ö. Başkan, Lengüistik Metodu, 1967, s. 147

[3] Genel semantikçilerin yayımladığı derginin adı, *"v.b."* anlamına gelen *ETC*'dir.

DİLBİLİMSEL SEMANTİK

1. TARİHSEL SEMANTİK

Tarihsel gerçekliği içinde ele alındığında her dilin evrim geçirdiği, belli dönemleri arasında türlü ayrılıklar bulunduğu görülür Dilin çeşitli evreleri, değişimlerin yapıyı etkileyici bir yoğunluğa eriştiği aşamalardır. Her evre özel bir yapı sunar. Yapının genel nitelikleri bütün öğelere de yansır. Yapının değişmesi için görevsel birimlerin belli oranlarda değişime uğraması zorunludur. Bu özellikleri dilde yer alan bütün dizgeler (ses, gramer, kelime, v.b.) paylaşırlar.

Ama şunu da belirtmek gerekir ki, oynaklık yönünden dilin türlü dizgeleri arasında ayrılıklar vardır Örneğin, seslerin veya gramer biçimlerinin kurduğu dizgeler kelime dizgelerine oranla daha uzun sürelidirler. Geçerlilikleri daha geniş tarihsel süreçleri kapsar. Bu bakımdan, aynı ses ya da gramer dizgesini sürdüren bir dilin kelime dizgesinde yapısal değişimlere uğramasını doğal karşılamak, olağan görmek gerekir. Son kırk yılda Türk dilinin gösterdiği gelişim buna iyi bir örnektir Diller hakkında bilinen daha birçok olgu bu yargıyı destekler Örneğin, Normanların aracılığıyla İngilizceye çok geniş ölçüde Fransızca kelimeler girmiş ve bunlar eski yapıyı değiştirmiştir, ama aynı dönemde ses ya da gramer biçimleri yönünden yapısal bir değişiklik olmadığından bu iki alanda dilin eski özellikleri sürmüştür.[1]

---

[1] C. Meriç-B. Vardar, ***Dillerin Yapısı ve Gelişmesi, Dil ve Düşünce*** içinde, Multilingual, 2001. s. 79.

Genellikle ses ve gramer dizgeleri tutucu, buna karşılık kelime hazinesi son derece devingendir· Çünkü dış koşulların, toplumsal olayların sürekli etkisi altındadır. Birçok dilbilimci kelime hazinesinin yaklaşık olarak her 30 - 35 yılda yapısal bir değişime uğradığını savunur.[2]

Kısacası, dilin en oynak düzeyi kelime hazinesidir. Dilin bu düzeydeki evrimi aktarma, türetme, bileştirme ve anlam değişimleriyle gerçekleşir. Dış nedenlerin yanı sıra dilin yapısına özgü koşullar da bu oluşumu etkilerler

Dil araştırmaları XIX. yüzyıl başlarında bağımsız bir kimlik kazanıp da LENGÜVİSTİK denilen bilim kurulduktan sonra yapılan çalışmalar tarihsel görüşe bağlılıklarıyla dikkati çekerler. Gerçekten de, XIX. yüzyıl dilbilimi ses incelemeleri, biçim araştırmaları konusunda hep evrimsel anlayıştan hareket etmiş, anlamlarla ilgili sorunlar üstüne gene aynı anlayışla eğilmiştir.

İlk olarak K. Reisig'in 1839 yılında yayımlanan bir eserinde *"semaziyoloji"* adı altında dil biliminin bağımsız bir dalı olarak gösterilen anlam incelemeleri, 1880 yılında H. Paul'ün *"Prinzipien der Sprachgeschichte"*sinde bir bölüme konu olmuştur. Bütün çağdaşları gibi, Paul de tarihsel gelişmeye önem verir ve bilimselliğin tarihsel açıklama dışında gerçekleşemeyeceğine inanır.

Bu anlayış uzun süre Fransız okuluna da egemen olacak, sesler ve gramer biçimleri gibi kelimelerin anlamları da hep tarihsel açıdan incelenecektir. F de Saussure'ün, araştırmacılar önünde yepyeni ufuklar açan ilkeleri, yapısalcılığa götüren görüşleri, dilin her alanında evrim yerine aynı anda bir arada bulunan öğeler üstüne eğilmek gerektiğini savunan sözleri anlam çalışmalarını ancak çok yakın yıllarda etkileyebilecektir.

Anlam değişimlerini inceleyen bilim dalına bugün de geçerli SEMANTİK (yun. ***semantike*** tekhne, gösteren, anlam sanatı) adını koyan M. Bréal ve *"La Vie des Mots, 1885-6"* (Keli-

[2] G. Matoré, ***La Methode en Lexicologie***, 1953, s.58; v.b.

melerin Yaşamı) adlı eserinde değişimleri mantık açısından sınıflandıran A. Darmesteter gibi, değişim olaylarındaki türlü etkenleri çok tutarlı bir kuram çerçevesinde açıklayan A. Meillet de birçok açıdan tarihsel okula bağlanır.

Bréal, daha önce bir makale çerçevesinde (*Les Lois Intellectuelles du Langage*, 1883) incelediği anlam değişimi sorununu 1897'de yayımlanan *"Essai de Sémantique"* (Semantik Denemesi) adlı eserinde başlıca konu olarak ele alır ve amacını şu sözleriyle açıklar: *"Kelimelerin bir kere yaratılıp da belli bir anlamda yüklendikten sonra bu anlamı hangi nedenlerle daraltıp genişlettiklerini, bir düşünce alanından bir başkasına hangi nedenlerle aktardıklarını (...), kısacası nasıl anlam değiştirdiklerini incelemek istiyorum (...). Semantiğin, yani anlam bilimlerin konusu da budur"*

Bréal bir bakıma toplumsal koşullara önem verirse de, onu asıl ilgilendiren değişimlerin zihinsel temelleridir. Darmesteter' de değişimleri mantık açısından sınıflandırma kaygısı ağır basar; toplumsal nedenler ikinci derecede etkenler olarak yer alır.

Oysa anlam değişmelerinde toplumsal nedenler çok önemli bir rol oynarlar. Çünkü kelime hazinesi -yukarda da belirttiğimiz gibi- toplumsal yapıdan doğan etkilere tamamen açık bir alandır.

A. MEILLET VE ANLAM DEĞİŞMELERİNİN NEDENLERİ

A. Meillet, anlam değişimlerinin nedenleri arasında toplumsal etkenlere en önemli yeri veren bilgindir. Dilde toplumsal olayın başlıca özelliklerini (bireylerin dışında oluş ve toplumsal baskı) bulan Meillet anlam değişimleri kuramına nedenler açısından en güçlü ifadesini vermiştir. Onun için, yüzyılımızın başlarında uzun bir makale çerçevesinde açıkladığı düşünceler,[1] -önemsiz birtakım eklemelerle- anlam değişmelerinin nedenleri konusunda ortaya atılmış en önemli tarihsel görüşler olarak ele alınabilir.

Anlam değişimleri kuramında Meillet önce dilin aktarılışındaki kesiklik, hiç bir zaman kelimenin, belirttiği nesne ya da eylemin imgesine bütünüyle canlandıramayışı ve anlam değişimini dolaylı olarak etkileyen biçim ya da kullanım değişiklikleri üzerinde durur. Gerçi bu nedenler doğrudan doğruya anlam değişimine yol açmazlar, *"yeterli"* koşullar değildirler; ne var ki *"zorunlu"*durlar.

a) Gerçekten de dil kuşaktan kuşağa olduğu gibi aktarılmaz. *"Çocuğun çevresindeki konuşmaları dinleye dinleye dili kendisi için yeniden yaratması gerekir"* Büyüklerin dilinde ağır basan eski anlamların küçüklerin dilinde kaybolusunu açıklaya-

---

[1] ***Comment lec Mots Changent de Sens*** (Kelimeler Nasıl Anlam Değiştirir), Année Sociologique, 1905-1906.

bilmek için dilin bu kesintili özelliğini göz önünde bulundurmak gerekir (Örnek: eski anlamı *"doymuş"* olan fr. *"saoul"*, *"sarhoş"* anlamını böyle almıştır. Önce alaylı bir deyiş olarak belirmiş, ama yeni kuşağın zihninde doğrudan doğruya *"sarhoş"* kavramına bağlanıvermiştir).

b) Kelime hiç bir zaman göstergesi olduğu gerçek nesne ya da eylemin imgesini uyandırmaz; türlü yönsemelerden oluşan bir izlenim uyandırır. Bu gevşeklik, değişim koşullarından biridir.

c) Kelimelerin biçim ya da kullanım değişiklikleri anlam değişimine yardımcı bir başka etkendir. Örneğin, lat. *"vivus"* (yaşayan), *"vivere"* (yaşamak) fiiline de, *"vita"* (yaşam) ismine de sıkı sıkıya bağlıdır, onun için anlamını sürdürür. Oysa Fransızcada *"vivus"*: *"vif"*e, *"vivere"*: *"vivre"*e, *"vita"*: *"vie"*ye dönüştüğünden kelimeler arasındaki ortaklık bağları gevşemiş ve lat. *"vivus"*un özel bir semi (devingen, canlı) ağır basarak *"vif"*e egemen olmuştur.

Buraya kadar açıklanan koşullar yenilenmelerin *"olumsuz"* koşullarıdır, tek başlarına yetersizdirler.

Meillet değişimlerin ***genel nedenlerini*** üç büyük türe bağlar.

1. ***Dilsel Nedenler***, *"bir kelimenin özel bir görevle yüklü bulunduğu bazı cümlelerin yapısından"* doğar. Olumsuz cümleler, soru ve şart cümleleri değişimlere elverişli bir ortam hazırlar. Latince *"homo"* (insan)nun Fransızcada *"on"* belgisiz zamirine dönüşmesi, bu öğenin tekrarlana tekrarlana anlatım gücünü yitirerek belirli bir imge canlandırmamaya başlamasının sonucudur.

Gramer kategorileri de bazen kelimenin anlam değiştirmesine yol açabilir. Latince *"homo"*, *"insan"* anlamına gelir ve cins belirtmezdi; ama cinsliği eril'di. Böylece *"homo"*nun Roman dillerinde büründüğü biçimler *"insan"* anlamına *"erkek"* anlamını da katmış ve Latince *"vir"* (erkek) elenmiştir.

Ne var ki bu türlü değişimler sayıca sınırlıdır. Onun için Meillet bunlara çok önem vermez.

2. Kelimelerin belirttiği ***nesnelerin değişmesi*** de anlam değişimine yol açan bir başka etkendir. Örneğin, *"Fransızca **"père"** (baba) ve **"mère"** (anne) kelimeleri baba ve anneyi gösteren Hint-Avrupa biçimlerini sürdürürler, ama karşılığı oldukları Hint-Avrupa kelimelerinin uyandırdıkları kavramlara bağlanmazlar"* Çünkü söz konusu Fransızca kelimeler fiziksel yönü belirtirler, Hint-Avrupa kelimeleri ise daha çok toplumsal ilişkileri dile getirirler.

Bu türlü tarihsel oluşumların anlam değişimleri bütünü içinde özel bir yeri vardır. Dil burada tutucu bir rol oynar (Ullmann). Örneğin, çağdaş fizik *"atom"* kelimesinin anlamını baştan başa değiştirmiştir. Kelimenin *"bölünmezlik"* belirten etimolojik anlamı atomun bölünmesinden bu yana gerçeğin karşılığı olmaktan çıkmıştır; gene de bölümlenmiş birim *"bölünemez"* diye nitelenmektedir.

3. A. Meillet'ye göre, anlam değişimlerine yol açan en önemli nedenler ***toplumsal nedenlerdir***. Bu da doğaldır. Çünkü *"dilin birinci koşulu sürekli ve vazgeçilmez bir araç olarak kullanıldığı insan topluluklarının varlığıdır"* Dil *"kelimenin tam anlamıyla toplumsal bir olaydır"* ve Durkheim'ın tanımına her yönden uyar: *"dil, kendisini konuşan kişilerin her birinden bağımsızdır. Bireylerin toplamından ayrı hiç bir gerçekliği bulunmamasına rağmen, genelliğiyle bunların her birinin dışında yer alır; hiç kimsenin dili tek başına değiştirememesi ve kullanımdaki her kişisel sapmanın bir tepki uyandırması bunu tanıtlar; görülüyor ki, Durkheim'ın toplumsal olayı tanımlamak için başvurduğu bireyin dışında ve zorlayıcı olma özellikleri dilde çok büyük bir açıklıkla ortaya çıkıyor"*

Aynı dili konuşan kimselerin değişik gruplara ayrılması anlam değişimlerinde başlıca rolü oynar ve en önemli toplumsal neden olarak kendini gösterir. Meillet'den önce M. Bréal de bu etkenin önemine dikkati çekmiş ve gelişmiş uygarlıklara bağla-

nan toplumlarda uğraşların, eylemlerin, çıkarların çeşitli insan grupları arasında bölüşüldüğünü belirtmişti. Türlü mesleklerden kimselerin (asker, çiftçi, siyasetçi, din adamı, v.b.) eylem ve düşüncelerinin değişik özellikte olduğunu göstermiş, her grupta kelimelerin değişik renklere büründüğünü açıklamıştı. Çünkü, *"her bilim, her sanat, her uğraş terminolojisini kurarken ortak dilin terimlerine damgasını basar* (Bréal.)

Meillet bu görüşleri tutarlı bir kuram içinde eriterek ayrıntılı bir biçimde işlemiş ve anlam değişimlerinin başlıca etkeni olarak ele aldığı toplumsal nedenleri açıklarken bir toplumun ortak dilinde yer alan geniş anlamlı bir kelimenin bir insan grubunda anlam daralması, buna karşılık bir insan grubunda geçerli bir kelimenin de ortak dilde anlam genişlemesi göstermesi sorunuyla yakından ilgilenmiştir Meringer'in de belirtmiş olduğu gibi *"bir kelime dar bir çevreden geniş bir çevreye aktarılırken anlamını genişletir, geniş bir çevreden dar bir çevreye geçerken ise anlamını daraltır "*

Burada yalnız meslek grupları söz konusu değildir Bir toplum içinde hangi yönden olursa olsun belli ilişkiler kuran bütün bireylerin kullandığı özel terminolojilerde de aynı özelliklere rastlanır (kadınların kullandığı kelimeler erkeklerinkinden ayrılır; öğrenciler, sporcular özel terminolojiler kullanırlar, v.b.) Ayrıca bir tek bireyin çeşitli durumlara göre aynı anda ya da birbiri peşisıra birçok grubun üyesi olabileceği de unutulmamalıdır.

Görülüyor ki toplumdaki gruplaşmalardan doğan anlam değişimleri iki ana öbekte toplanabilir: özelleşme ve genelleşme.

Özelleşme: bir grubun üyeleri, çok en kullandıkları ve ortak çalışmalarında önemli bir yer tutan nesnelerle ilgili olarak kısaltmalara, eksiltilere başvururlar; özel kullanımlar yaratırlar. Özelleşme işte bu eğilimin sonucudur. örnek: Latince *"ponere"* (yerleştirmek, koymak) ile Fransızca *"pondre"* (yumurtlamak)

arasındaki ayrılık böyle bir özelleşme sonunda anlamın daralmasıyla açıklanır.

Bu türlü özelleşmelere bazı kelimeler daha elverişlidir. Sem yönünden zengin bir kelime anlam daralmasına daha yatkındır. Toplum anlamı daralmış biçimin belirttiği gerçekle ilgileniyorsa dar anlam genel dile de aktarılır, yoksa yeni anlam ortaya çıktığı çevrenin sınırlarını aşamaz.

Kısacası özelleşme genel dilden özel dile yapılan aktarmaların ürünüdür.

Genelleşme: Aktarma ters yönde gerçekleşir de özel dildeki bir kelime ortak dile anlamını genişleterek geçerse *"genelleşme"* söz konusudur. Bu işlem çoğunlukla bir *"eğretileme"* (metafor) biçimine bürünür

Bir terimin anlamındaki kesinlik ve belirlilik, kullanıldığı çevrenin dar veya geniş olmasına bağlıdır. *"Kelime, kendisine özel bir anlam veren dar çevreden çıkınca eski kimliğini hemen kaybeder ve gitgide belirsizleşir"* Roma hukuk dilinde *"dava"* anlamında kullanılan *"causa"* genel dile geçince *"iş"* anlamına gelmeye başlamış sonunda *"şey"* anlamını edinmiştir.

Görülüyor ki bütün bu değişimler insanların yaşayış tarzlarından doğmaktadır. Gerçekten de, *"şehirli için ağacın her türlüsü ağaçtır Kaldı ki birbirinden farklı bir düzine ağaç ismi bilse ne çıkar! Bunların hiç biri şehirli için belli bir anlam taşımaz, eninde sonunda hepsi de ağaç demektir Orman bekçisinin ya da, botanikçinin kelime hazinesi bu alanda hem çok daha zengin, hem de çok daha kesindir Her tekniğe az çok geniş bir terminoloji bağlıdır. Mekaniğin de, matbaacılığın da, avcılığın da, futbolun da kendine göre özel terimleri var Hasta, hekimin kullandığı her kelimeyi anlamaz. Davacı, kanun adamının kullandığı kelimeleri çoğu zaman bilmez."* (M. Lejeune)

Demek ki bir kelimeyi incelerken önce onun biçimini, dil içindeki durumunu, biçimin etkisini araştırmak gerekir Sonra *"gösterilen nesne" (designatum)* nin tarihini izlemek yerinde o-

lur Çünkü bu tarih hem kelimeyi etkiler, hem de kelimenin öbür biçimlerle kurduğu ilişkileri. Ama en önemli inceleme, kelimeyi kullanan toplumsal grupları ele alan incelemedir

Çoğunlukla söz konusu dilsel, tarihsel ve toplumsal olgular iç içedir. Onun için görülen ayrım bir soyutlama ürünüdür. Bununla birlikte, anlam değişiminde en önemli aşama bir kelimenin genel dilden özel dile ya da özel dilden genel dile geçişidir Bir başka deyişle, özelin genelleşmesi, genelin özelleşmesidir Ve bu oluşumun toplumsal ayrımlaşmadan doğduğu kesindir.

A. Meillet'nin toplum-içi aktarmalarına dayanan açıklamalar anlam değişimlerinin en önemli yönünü ayrıntılarıyla ortaya koymuştur.

Meillet'nin belirttiği nedenlere, *"ruhsal eğilim"* kavramına önem veren Nyrop birçok değişimin temelinde yer alan *"psikolojik etken"*i eklemiştir 1920' lerden sonra Sperber her yeniliğin bir *"direnme"*nin yenilmesiyle gerçekleştiğini savunmuş, yeniliklerin tutunup tutunmamasını duygusal kökenli *"yayılma gücü"* ile açıklamış, böylece Meillet'nin anlam değişimleri kuramı bütünlenmiştir.

T.T.-B.V.

SINIFLANDIRMA

Anlam değişimlerini sınıflandırmaya yönelen çalışmalar tarihsel açıklamaların bir başka, yanıdır. Bu alanda değişik bilginler tarafından kullanılmış olan ölçütler daha çok mantık ve psikoloji ölçütleridir ve birçok yönden eski retoriğe bağlanır. Mantıksal sınıflandırmalar genellikle daralma, genişleme ve iletme kavramlarına dayanır (Darmesteter, Bréal). Parça bütün yerine, tür cins yerine kullanıldı mı genişleme; bütün parça yerine, cins tür yerine kullanıldı mı daralma söz konusudur;. anlam iletimi ise addeğişimi (metinim) ve eğretileme (metafor) nin özünde yer alır

Psikolojik sınıflandırmalar, özellikle çağrışımların etkisi üstünde durur (Wundt, Schuchardt, Roudet.) Bu türden sınıflandırmalar değişimleri ana çizgileriyle dört öbekte toplar: iki anlam arasındaki benzerlikten doğan yenilikler (metafor); iki anlam arasındaki yanaşıklıktan doğan yenilikler (metonimi); iki isim arasındaki benzerlikten doğan yenilikler; iki isim arasındaki yanaşıklıktan doğan yenilikler

Bu açıklamaların dayandığı mantık ve psikoloji olayları birçok gerçeği dile getirirse de, Vendryes'in de belirttiği gibi, *"kelimenin temsil ettiği somut gerçekleri"* kapsamazlar. Çünkü bu gerçekler iki temele yaslanır: 1) Meillet'nin açıkladığı *toplumsal etkiler;* 2) dil dizgesi içinde kelimelerin kurduğu *yapısal düzen.* Onun için, tarihsel açıklamaların tam anlamıyla bütünlenebilmesi için yapısalcılığın araştırmacılara yol göstermesi gerekmiştir (Ullmann, v.b.). Çünkü tarihsel açıklama da ancak yapısal bir temele dayanarak gerçekleşebilir. Dilin tarihsel boyutu tek-zamanlı kesitlerin üst üste yığılmasından meydana gelir.

B.V.

1. YAPISAL SEMANTİK

"Dilin yalnız kendi düzeni içinde ele alınması gereken bir yapısı vardır "[1] Bu düzeyde bağıntılar, ayırıcı nitelikler ağır basar. Hiç bir öğe tek başına bir anlam taşımaz. Belirgin birimler türlü dağılım, birleşim ve bağıntılarıyla geçici bir denge kurarlar. Bütün'ün özelliğini açıklayabilmek için parçalar arası karşıtlık ve aykırılıkları incelemek gerekir. Yapısalcılığın doğuşu bu gerçeğin kavranmasıyla çağdaştır, ve Saussure dilbilimi yapısalcı eksene kesinlikle oturtan ilk bilgin sayılır. *"Bugün yapısal inceleme ve işlemlerin, dayandığı kilit-kavramları tutarlı bir biçimde ilk tanımlayan"*[2] odur. *"Göstergenin nedensizliği. dil-söz ayrımı dildeki öğelerin ayrımsallığı, dilin dizge niteliği gibi"*[3] ilkeleriyle bütün dilbilim dallarında ve insan bilimlerinde devrimsel bir yenilenmeye yol açmıştır.

Hem kuramsal hem uygulama açısından yapısal yöntem ilk güçlü ifadesini Prag dilbilim çevresinin fonem çalışmalarında bulmuş, *"dayanışık bütün"* (=yapı) kavramını böylece dilbilimin temel kavramı durumuna yükselmiştir. Her alanda, tarihsel görüş aşılmış araştırmalar *"zamandaş"* olgulara yönelmiş, *"iç inceleme"* ilkesi egemen olmuştur.

Yapısal uygulamaya en büyük direnişi Semantik göstermiştir. Bu da nedensiz değildir. Kelime hazinesinin ve özellikle

---

[1] *"Dilbilim Sorunları"*, s. 34.
[2] Aynı eser, s. 37.
[3] Aynı eser, s. 37.

de anlamların yapısal düzenini ortaya koymak için ele alınan birimlerin sayıca çok kabarık oluşu ve sözlüğü bir *"kelime listesi"* sayan anlayışın uzun süre ağır basması yapısal yaklaşımların bu alanda karşılaştığı başlıca güçlüklerdir. Bu güçlüklerin aşılması yolunda gösterilen yoğun çabalar teknik olanakların da gelişmesiyle çok olumlu bir doğrultuda izleyerek özellikle son yıllarda sözlük araştırmalarına ve anlam incelemelerine yapısal bir kimlik kazandırmayı başarmıştır.

B.V.

KAVRAM ALANLARI KURAMI VE G. MATORÉ

Kelimelere ilişkin yapısal incelemeler arasında *"dil alanı"* ve özellikle de *"kavram alanı"* kuramı önemli bir yer tutar, Ipsen, Jolles, Porzig, Sckommodau ve özellikle de J. Trier gibi Alman bilginlerinin kelimelerin çağrışımsal ve kavramsal bağıntılarından örülü *"dil alanı" (Sprachfeld)* incelemeleri *"bağıntı"* lara yönelir, dili insanın dünya görüşünü yansıtan bir araç olarak ele alır. Ne var ki *"alan"* okulu çok soyut felsefi görüşleri aşırı bir biçimciliğe kapıldığından kelimelerin kurduğu bütünün tarihsel akış içindeki nesnel kesitlerini bulup ortaya çıkaracak ilkelere varamamış, bölük pörçük gözlemlerle yetinmiştir.

Kavram alanlarını belirlemekte toplumsal etkenlere ve ölçütlere başlıca G. Matoré geliştirdiği yöntem ve uygulamalarıyla kuruma yepyeni bir kimlik kazandırmıştır. Öğelerin dış benzerlik ya da ayrılıklarının aldatıcı olabileceğini savunan bu bilgin çağrışımsal bağıntılarının bireysel çerçeve aşılmadıkça nesnellik kazanamayacağını, onun için de bilimsel geçerliği olan bir belirleme ve kesitleme çalışmasının öğelerin toplumbilimsel ilişkilerine dayanması gerektiğini tanıtlamıştır. İlk olarak A.-J. Greimas'la birlikte iki makale çerçevesinde ortaya attığı görüşler (1947, 1950) ini 1953'te *"La Méthode en Lexicologie"* (Leksikolojide Yöntem) adlı eserde ayrıntılı bir biçimde açıklamıştır. Kelime öbeklerine yönelen incelemeleriyle P Guiraud, J. Dubois v.b. *"alanlar"* kuramını değişik yönlerde geliştirmişler

ve sözlüğün yapısal düzenini somut örneklerle ortaya koymuşlardır.

Biz burada yalnız Matoré'nin görüş ve gözlemlerine değinmekle yetineceğiz.

Matoré'nin temel yasalarını açıkladığı ve toplumsal ölçütlerle yapısalcı ilkeleri kaynaştıran anlam incelemesi *"toplumsal leksikoloji"* diye anılır. Bu dal yöntem bakımından hem tarihsel semantiğin karşıtıdır, hem de alfabe düzeni dışında düzen tanımayan leksikografya'nın. Toplumsal leksikolojiye göre kelime bilinçte tek başına bulunmaz, anlam ya da biçim bakımından başka birçok kelimeyle ilişki kurar. Öte yandan, her kelime toplumsal bir değerle yüklüdür. Bu değerin kavranabilmesi için öğeler zamandaş (senkronik) bir çerçeve içinde ele alınmalıdır.

Matoré, leksikoloji olaylarını ne bireyden ayrı şeyler olarak düşünür, ne de özel bilinçlerin ürünü olarak. Ona göre, kelime hazinesinin yansıttığı toplumsal gerçekler hem nesnel, hem öznel bir açıdan incelenmelidir Böyle bir incelemede ortaya çıkan en önemli sorunlardan biri, incelenecek alanın yapı içindeki yerinin belirtilmesidir Yapısal çalışma sürede belli iki kesit alınarak araştırmanın bu çerçeveyi aşmamasını zorunlu kılar. Matoré kesitlemede *"kuşak"* kavramına dayanır. Her kuşak yaklaşık olarak 30 yıllık bir süreyi kapsar ve her 30 yılda bir kelimeler evreninde yapısal bir yenilenme, bir değişme görülür. Fransa da XVI. yüzyıl başlarından XIX. yüzyıl sonlarına kadar uzanan dönemi kesitleyen tarihler Matoré'ye göre şunlardır: 1520, 1550, 1585, 1620, 1656, 1688, 1724, 1760, 1789, 1825, 1857, 1887

Öte yandan, incelemede kelimelerin önemlerine göre sıralanması, sınıflandırmanın rastgele yapılmaması da zorunludur. Sınıflandırma ancak biçime değil de anlama dayanırsa geçerlilik kazanabilir. Matoré'nin bu konuda benimsediği dört ilke şunlardır:

1) Kelime bağlı bulunduğu öbekten ayrılmamalıdır;
2) Kelimeler içinde yer aldıkları öbekte önemlerine göre sıralanmalıdır;

3) Kelimelerin kurduğu yapı oynaktır; bu oynaklık hem bütün'de, hem de bütün'ün öğelerinde görülür;
4) Sınıflandırma ve açıklamaya varılmalıdır; kelime hazinesi toplumu yansıttığından, açıklama da ister istemez toplumsal nitelikli olacaktır.

Matoré'ye göre bütün'ün parçası olan kelime ve onun bağlı bulunduğu öbek bir *"kavram alanı"* meydana getirir. Kavram alanına giren her birim bütün'ün yapısal özelliklerine uyar. Hem aynı alandaki kelimeler, hem de değişik kavram alanları birbirlerini sürekli bir şekilde etkilerler. Onun için, birimlerin tek başlarına incelenmesiyle gerçek değerleri ortaya çıkarılamaz.

Kavram alanının kapsadığı öğelerden bazılarının öbürlerinden daha önemli olduğu, yapının bütünüyle bu öğelere göre biçimlendiği de unutulmamalıdır. *"Leksikolojik ağırlık"*ları üstün olan bu birimleri Matoré *"tanık kelimeler"* diye adlandırır Her tanık kelime bir uygarlık olayını, köklü bir değişimi yansıtır Örneğin; 1770 yılında Fransızcaya giren *"coke"* kelimesi büyük bir yeniliğin dildeki belirtisidir Genellikle yeni kelimelerdir tanık kelimeler ve toplumsal bir değişiklikle çağdaştırlar

Tanık-kelimelerin üstünde, toplumu tümüyle anlatan *"anahtar kelime"* yer alır Her anahtar kelime çağın ülküsünü canlandıran bir varlığı bir duyguya, bir düşünceyi belirtir. Örneğin, Fransa'da XVII. yüzyılın anahtar kelimesi *"uyumlu kişi" (honnête homme)*, XVIII. yüzyılın anahtar kelimesi ise *"filozof"*tur.

Bütün çağdaş insan bilimlerinde olduğu gibi, dilbilimde de olguların sınıflandırılmasına ve değerlendirilmesine yarayacak bilimsel çerçeveler *"modeller"* araştırma ve incelemeler için artık vazgeçilmez birer araç niteliği kazanmıştır. Her model, yanlışlığı tanıtlanmadığı sürece yararlanılabilecek bir kalıptır Bu bakımdan, Matoré'nin sunduğu sınıflandırma modeli de birçok yönden araştırıcılara yararlı olabilecek, nesnel etkenler üzerine oturtulmuş değerli bir yaklaşımdır. Söz konusu model özetçe şöyle gösterilebilir:

a) EĞİLİMLER

I. Hareket ve Biyolojik Etken

II. Duyumlar (dokunum koklam, tadım, işitim, görüm)

III Duygular

IV Ussal Etken

b) TEKNİKLER

I. Uğraşlar

II. Sanatlar

III. Bilimler

c) TOPLUMSAL ETKEN (sözlüğün toplumsal yönden sınıflandırılması özel bir önem taşır).

Matoré yöntemi, gözlem, nedenlerin bulunmasını sağlayacak sınıflandırma ve toplumsal açıklama aşamalarından sonra nicel değerlendirmelerle grafiklerden yararlanılmasını da öngörür.

N. A. - B. V.

YENİ SEMANTİK ve A.J GREIMAS

Son yıllarda fonoloji ve mantıktan örnek alan birçok Batılı dilbilimci anlatım -içerik[1] (gösteren-gösterilen) ilişki yerine içeriğin biçim[2] yönünü ele alan çalışmalarıyla gösterge'nin *gösterilen* yanına yapısal bir bölümleme uyguluyor ve anlamın belirgin özelliklerini ortaya koymaya çalışıyor Böylece en küçük anlam biriminin kelime, monem gibi biçimsel birimlerle denk düşmediği artık anlaşılmış bulunuyor.

Gerçekten de, en küçük anlamlı birim olan monem bir dizi anlam özelliği kapsar. Sem diye adlandırılan bu özellikler monem'in içerik düzleminde eklemli bir düzen kurarlar Örneğin, *"anne"* monemi şu semlere bölünebilir: *"akraba" "dişi" "bir üst kuşak" "dolaysız ilişki"* Fonolojinin değiştirim yöntemi bu düzeyde de geçerlidir; *"anne"* monemindeki *"dişi"* semini *"erkek"* semiyle değiştirirsek *"baba"* monemini elde ederiz: yani, "baba" = *"akraba" "erkek" "bir üst kuşak" "dolaysız ilişki"*

Birçok bakımdan Hjelmslev'in açtığı yolda ilerleyen Sörensen, Pottier, Prieto, Mounin, Greimas v.b. nin sem demetlerini ele alan çalışmalarıyla Semantik son birkaç yıl içinde yepyeni bir aşamaya ulaşmış bulunuyor.

Cümlenin çözümlenmesiyle elde edilen en küçük anlamlı birim monemdir. (=birinci eklemler düzeyi birimi). Monem ikili bir bütünü kapsar: ***anlatım*** (fonem, femler) ve ***içerik*** (semem. semler).

Anlatım'da olduğu gibi içerikte bir töz ve bir biçim yer alır.

Bu alandaki en güçlü deneme Greimas'ın *"Semantique Structurale"* (Yapısal Semantik, 1966) adlı eserinde açıkladığı semantik kuramıdır.[3] Bütün semantik evreni kapsayan bu yoğun kuramın anlam yapısına ilişkin bazı ilkelerini, yeni semantiğin ilginç bir yönünü tanıtmak amacıyla - ayrıntılara inmeden ve aşırı bir yalınlaşmayı göze alarak - belirmeye çalışalım.

Semantik betimlemeyi bir araç-dil kurma eylemi olarak yorumlayan Greimas'a göre anlamın temeli yapısaldır Dildeki bütün yapılar gibi bu temel yapı da en aşağı iki terimle bunların arasında yer alan bir bağlantıyı gerekli kılar Bağlantının var olabilmesi için terimler arasında hem bir ortaklık hem de bir ayrılık bulunması zorunludur. Örneğin *"büyük" "küçük"* karşıtlığında ortak yan *"boy"*, ayrılık ise karşıtlığın bir kesiminde *"uzunluk"* öbür kesiminde *"kısalık"* öğesinin bulunmasıdır. Ortak terim *"anlam ekseni"* adını alır. Ayırıcı öğelere ise *"sem"* denir. Ortaklığı şu şekilde gösterebiliriz. A/b (İ)/B, yani A terimi B terimiyle İ semantik içerik bağlantısı (b) kurar. Ayrılığı ise şu formül belirtir: A ($İ_1$) b B ($İ_2$).[4] Bu açıdan bakılırsa *"büyük"/"küçük"* karşıtlığının şöyle bir düzen gösterdiği ortaya çıkar:

Ortaklık: *"büyük"* b (boy) *"küçük"*

Ayrılık: *"büyük"* (uzunluk) b *"küçük"* (kısalık).

Görülüyor ki temel yapı hem anlam ekseni hem de sem eklemleri şeklinde kavranabilir. Sem eklemleri bir dilin biçimi kurar, anlam eksenleri onun tözünü meydana getirir.

Anlamın temel koşulu yapı, yapının özelliği ise iki sem arasındaki eklemli bağlantıdır. Ama birçok durumda temel yapı ikiden fazla öğeyi de kapsayabilir. Örnek: *"büyük"/"orta"/"küçük"*

Bir monenin içerdiği anlam özellikleri söylemde, yani kullanım düzleminde bütünüyle gerçekleşmez. Her kullanım özel

---

[3] Prof.Greimas kuramını ana çizgileriyle ilk olarak İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fransız Filolojisinde yaptığı derslerde açıklamıştır (yıl: 1961,1962).

[4] Kullanılan simgeler yalınlaştırılmış ve Türkçeye uydurulmuştur.

bir semler demetini eylemli kılar. Değişmez semler *"çekirdek semler"* (veya *"sem çekirdeği"*) dir. Ancak bazı kullanımlarda gerçekleşenler ise *"değişken semler"* adını alır. Bu açıklamaya uygun olarak bir sem demeti veya semem şöyle gösterilebilir: S = Çs+Ds.[5] Sem çekirdeğine girmeyen ama birçok demette yer alan bazı semler leksemleri ve onların kullanışlarını sınıflandırmaya yararlar; bunlara *"klasem"* denir. Böylece leksemi aşan söylem birimi şeklinde tanımlanan *"metin"*, içerik düzleminin eklemlilik gösterdiği yeni bir düzey ortaya çıkar.

Greimas'ın, semantik kuramı anlamın temel yapısından hareketle cümle-üstü bütünlere uzanır, ve dilbilime olduğu kadar edebiyat incelemelerine de çok önemli katkılarda bulunur.

Bundan birkaç yıl önce Fransız dilbilimcisi Mounin, *"Semantik henüz Saussuré'ünü veya Trubetzkoy'unu bekliyor"*[6] diyordu. *"Sémantique Structurale"*in daha şimdiden uyandırdığı yankı ve etkiye bakılırsa, Semantik dalının Greimas'ta Saussure'ünü veya Trubetzkoy'unu bulduğu düşünülebilir.

B.V

[5] Örneğin *"sütün başı, işin başında olmak"* bütünleriyle *"hat başı, köprü başı"* bütünlerinde gerçekleşen semler ilk iki bütünde: *"uç"* + *"üstünlük"* + *"düşeylik"*, son iki bütünde ise *"uç"* + *"öncelik"* + *"yataylık"* şeklinde birbirlerine eklenirler. Dört bütünde de yer alan *"uç"* semi çekirdek semdir. Öbürleri ise değişken semlerdir.

[6] ***"Les Structuraions Sémantique"*** Diogène s. 49 1965.

İÇİNDEKİLER

Dil ve Düşünce
7

Dillerin Yapısı ve Gelişmesi
55

Semantik Akımlar
147

Prof. Dr. Berke Vardar dilbilim üzerine kaleme almış olduğu özgün yazılarının yanı sıra dilbilimsel araştırmaların temel taşını oluşturan birçok çalışmayı da Türkçeye kazandırmıştır. Böylesi çevirilerden,
farklı bilimadamlarının görüşlerini yansıtan üç kitabı DİL VE DÜŞÜNCE'de buluştu. 1968'de J.V.Vendryes'den çevirdiği *Dil ve Düşünce*, 1967'de Cemil Meriç'le birlikte A.Meillet ve M. Lejeune'den çevirdikleri *Dillerin Yapısı ve Gelişmesi* ve 1969'da N. Arıklı ve T. Tunçdoğanlı ile hazırladığı *Semantik Akımlar* bu kitapta yan yana geldiler.

Dil ve Düşünce'de, dilin salt düşünceyi aktaran bir araç olmasının ötesinde, dille düşünce arasında bir ortaklıktan söz eden Vendryes, bireysel olan sözün toplumsal olayların, değerlerin etkisiyle belirlendiğini, bunun için de değişen ve dönüşen toplumsal etkenlerin dili zaman içinde değiştirdiğini dilselleştirir.

Dillerin Yapısı ve Gelişmesi'nde ise dil üzerine yapılan araştırmaların 18.yy'ın sonlarındaki hareketliliğinden 20. yy başlarına Saussure'e değin ortaya çıkan görüntüsü ve Saussure'ün dilbilim araştırmalarındaki etkinin konu alındığı tarihsel bir çalışmanın yanı sıra, dillerin tarihsel ve toplumsal koşullarda değişip dönüşerek gelişen yapılarını bulabilirsiniz.

Semantik Akımlar, semantik kavramının farklı dallardaki anlamlarının irdelendiği bu kitapta yapısalcı yaklaşımla dilbilimsel semantik, felsefi semantik ve genel semantik kavramlarının açıklanmasıyla farklı alanlarda anlamın üretilmesi üzerine tarihsel bir araştırma olarak sunulur.

9 789757 262558

MULTILINGUAL
Klodfarer Cad. 40/6 Çemberlitaş - İstanbul Tel/Fax: (0 212) 518 47 55